

**УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Греца Світлана Михайлівна

УДК 342.7

ДИСЕРТАЦІЯ

Правове забезпечення виконання конституційних обов’язків у країнах ЄС

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право;

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів
і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С. М. Греца

Науковий керівник
Бисага Юрій Михайлович,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Ужгород – 2021

АНОТАЦІЯ

Греца С.М. Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». – Ужгород, 2021.

Дисертація присвячена дослідженню правового забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС. Розглянуто теоретико-правові засади забезпечення виконання конституційних обов'язків, класифіковано конституційні обов'язки та засоби забезпечення їх виконання у країнах Європейського Союзу, досліджено проблеми та перспективи використання досвіду країн-учасниць Європейського Союзу для вдосконалення правових засобів забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні.

Встановлено основні трансформаційні чинники, що активізували наукові дослідження інституту обов'язків людини і громадянина (закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини; запровадження громадянства ЄС; поглиблення інтеграції між державами-учасницями ЄС, між ЄС та третіми країнами, які не є членами ЄС; розвиток громадянського та політичного суспільства; зростання масштабів та рівня загроз міжнародному миру та безпеці). Виявлено основні закономірності процесу розвитку теоретико-правової думки з правового забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасницях ЄС.

Сформульовано авторське визначення поняття засобу забезпечення конституційних обов'язків людини та громадянина. Виділено етапи розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасницях Європейського Союзу та їх характерні риси. Обґрунтовано, що принцип

належного сумління при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків – одна з засад конституційного ладу, а також доведено факт його еволюції в країнах-учасниках ЄС від принципу до цінності.

Класифіковано конституції держав – учасниць ЄС за різними критеріями на такі види: 1) залежно від закріплення обов'язків людини і громадянина: конституції, які закріплюють обов'язки людини і громадянина; конституції, які не закріплюють обов'язки людини і громадянина; 2) залежно від ступеня конкретизації норм, що забезпечують виконання конституційних обов'язків людини і громадянина: конституції, що закріплюють засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина; конституції, які не закріплюють засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина;

Виявлено коло обов'язків людини в ЄС, коло обов'язків громадянина ЄС, класифіковано ці обов'язки за критерієм кола суб'єктів, щодо яких у громадян ЄС є обов'язки, на такі три групи: обов'язки стосовно інших людей; обов'язки стосовно світової спільноти; обов'язки стосовно майбутніх поколінь. Класифіковано обов'язки людини і громадянина в державах-членах ЄС, в Україні.

Виявлено особливості правового забезпечення реалізації таких обов'язків людини і громадянина в країнах-учасниках ЄС: військового обов'язку; дотримання рівноправності між жінками та чоловіками щодо оплати праці; недискримінації; поваги людської гідності; отримання обов'язкової освіти; завершення обов'язкової шкільної освіти.

Встановлено особливості конституційно-правового забезпечення виконання обов'язку кожного сплачувати податки і збори в Україні, Польщі, Угорщині, Італії, Іспанії, Франції.

Розроблено пропозиції з вдосконалення Конституції України, Митного кодексу України, Податкового кодексу України, Сімейного кодексу України, Кодексу законів про працю України, Основ законодавства України про охорону здоров'я, Закону України «Про Кабінет Міністрів України», «Про загальний військовий обов'язок і

військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

Ключові слова: обов'язки людини та громадянина, конституційно-правове забезпечення, засіб, Європейський Союз, конституційний лад, імплементація, конституційна заборона, носій обов'язків.

SUMMARY

Hretsa S.M. Legal Enforcement of Constitutional Obligations in EU Countries. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Doctor of Legal Sciences in the Speciality 12.00.02 Constitutional Law; Municipal Law. State University “Uzhhorod National University”, Uzhhorod, 2020.

The dissertation is devoted to the study of legal enforcement of constitutional obligations in the EU countries. It analyzes theoretical and legal bases of enforcing the fulfillment of constitutional duties, classifies constitutional duties and means of enforcing their fulfillment in the European Union, as well as studies the problems and prospects of adopting the experience of EU member states to improve legal means of enforcing the fulfillment of constitutional obligations in Ukraine.

The main transformational factors that intensified research of the institute of responsibilities of the person and citizen have been identified: consolidation of human and civil responsibilities in international human rights treaties; introduction of EU citizenship; deepening integration between EU member states, between the EU and third countries that are not EU members, the development of civil and political society, and the growth of the scale and level of threats to international peace and security. The main regularities of the process of development of theoretical and legal theory on legal support of the fulfillment of constitutional obligations in the EU member states are revealed.

The author's definition of the concept of a means of enforcing the constitutional responsibilities of the person and citizen is formulated. The stages of development of legal regulation to ensure the fulfillment of constitutional obligations in the member states of the European Union and their characteristics are highlighted. It has been proved that the principle of good conscience in the performance of constitutional duties by a person and citizen is one of the foundations of the constitutional order. Also, the fact of its evolution in the EU member states from principle to value has been proved.

The constitutions of the EU member states are classified according to the following criteria into the following types: 1) depending on the consolidation of the responsibilities of the person and citizen: constitutions that enshrine the responsibilities of the person and citizen; constitutions that do not enshrine the responsibilities of the person and citizen; 2) depending on the degree of concretization of the norms enforcing the fulfillment of the constitutional duties of the person and citizen: constitutions that fix the means of enforcement of the fulfillment of the constitutional duties of the person and citizen; and constitutions that do not establish the means to enforce the fulfillment of the constitutional duties of the person and citizen.

The range of responsibilities of a person in the EU, as well as the range of responsibilities of an EU citizen have been identified; these responsibilities are classified according to the range of entities towards which EU citizens have responsibilities, into the following three groups: responsibilities towards others; responsibilities towards the world community; and responsibilities towards future generations. The responsibilities of the person and citizen in the EU member states and in Ukraine have been classified.

The peculiarities of legal support for the implementation of the following duties of the person and citizen in the EU member states have been revealed: military duty; observance of equality between women and men in terms of remuneration; non-discrimination; respect for human dignity; receiving compulsory education; completion of compulsory school education.

The peculiarities of the constitutional and legal provision of the obligation to pay taxes and fees in Ukraine, Poland, Hungary, Italy, and Spain have been established.

Proposals have been developed to improve the following laws: the Constitution of Ukraine, the Customs Code of Ukraine, the Tax Code of Ukraine, the Family Code of Ukraine, the Labor Code of Ukraine, the Fundamentals of Ukrainian Legislation on Health Care, the Law of Ukraine “On the Cabinet of Ministers of Ukraine”, “On General Military Duty and Military Service”, “On Alternative (Non-Military) Service”, “On Compulsory State Social Insurance”.

Key words: responsibilities of the person and citizen, constitutional and legal support, means, the European Union, constitutional order, implementation, constitutional prohibition, duty bearer.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Греца С. М. Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках ЄС та в Україні. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 424 с.

Статті у фахових наукових виданнях

2. Греца С.М. Особливості визначення суб'єктного складу правовідносин з адміністрування податку на додану вартість. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 41. Ужгород, 2016. С. 124-126.

3. Греца С.М. Правовий статус суб'єктів адміністрування податку на додану вартість. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 54. Ужгород, 2019. С.126-128.

4. Греца С.М. Податкова застава як спосіб забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті податків і зборів. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 89-92.

5. Греца С.М. Удосконалення механізмів забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті непрямих податків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 62. Ужгород, 2020. С. 96-100.

6. Греца С.М. Застосування принципу персональної відповідальності за неналежне виконання податкового обов'язку. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Issue 3. S. 272-276.

7. Греца С.М. Координація зусиль світової спільноти для забезпечення виконання податкового обов'язку. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 3. С. 221-227.

8. Греца С.М. Принципи та норми права в нормативно-правовому механізмі забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 929-935.

9. Греца С.М. Забезпечення виконання обов'язку кожного сплачувати податки і збори в Україні, Польщі, Угорщині, Італії, Іспанії. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Issue 5. S. 280-285.

10. Греца С.М. Конституційно-правове регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Австрії та Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Issue 6. S. 232-236.

11. Греца С. Обов'язок захищати Вітчизну: порівняльно-правовий аналіз конституцій Прибалтійських держав та України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 4. S. 89-93.

12. Греца С.М. Види конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні та в Європейському Союзі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46-50.

13. Греца С.М. Обов'язки громадянина ЄС. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 5. S. 45-50.

14. Греца С.М. Причини та фактори, які ускладнюють забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті податків. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 6.

15. Греца С.М. Нормативно-правовий механізм забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 67. С. 39-43.

16. Hretsa S., The duty to defend the motherland: a comparative legal analysis. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2021. №1. P. 188-194.

17. Hretsa S., Responsibilities of human and citizen in the European Union: sources, principles and their implementation by EU member states. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2021. №2. P. 41-47.

18. Hretsa S., Harmonization of EU legislation in the aspect of enforcing the constitutional obligation of tax payment (on the example of value added tax). *Regional Revue*. 2021. №1. S. 27-34.

19. Hretsa S., Mechanisms to ensure VAT compliance obligation in the practice of European Union countries. *Regional Revue*. 2021. №2.

20. Hretsa S., Constitutional duties (according to the decisions of the Constitutional court of Ukraine). *Journal of social sciences, nursing, public health and education*. 2021. №1. P 138-143.

21. Hretsa S., The duty of everyone to strictly abide by the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine, not to encroach on the rights and freedoms, honor and dignity of others. *Journal of social sciences, nursing, public health and education*. 2021. №2. S. 26-32.

Опубліковані праці апробаційного характеру

22. Греца С.М. Недоліки правового регулювання адміністрування податку на додану вартість в Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей» (22-23 квітня 2016 р.). Ужгород, 2016. С.95-99.

23. Греца С.М. Правове регулювання адміністрування податку на додану вартість: проблемні питання українського законодавства і досвід ЄС. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Закарпатські правові читання» (19-21 квітня 2018 р.). Ужгород, 2018. С. 177-183.

24. Греца С.М., Греца Я.В. Зміст правовідносин по адмініструванню податку на додану вартість. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошук оптимальних моделей» (3-4 травня 2019 р.). Ужгород, 2019. С.177-183.

25. Греца С.М., Греца Я.В. Передумови підвищення правової свідомості платників податків для забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті податків. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Закарпатські правові читання» (22-28 травня 2021 р.). Ужгород, 2021. С. 82-89.

26. Греца С.М. Роль податкових органів у забезпеченні виконання обов'язку по сплаті податку на додану вартість. Матеріали міжнародної науково-практичної

конференції «Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті» (15-16 жовтня 2021 р.). Львів, 2021. С.73-77.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-правові засади забезпечення виконання конституційних обов'язків	16
1.1 Поняття та зміст засобів забезпечення конституційних обов'язків	16
1.2 Етапи розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах Європейського Союзу	42
Висновки до розділу 1	83
Розділ 2. Класифікація конституційних обов'язків та засобів забезпечення їх виконання у країнах Європейського Союзу	87
2.1. Види конституційних обов'язків людини і громадянина у країнах Європейського Союзу	87
2.2. Правовий механізм забезпечення виконання конституційних обов'язків	98
2.3. Особливості забезпечення реалізації податкового обов'язку у країнах Європейського Союзу	128
Висновки до розділу 2	174
Розділ 3. Проблеми та перспективи використання досвіду країн Європейського Союзу для вдосконалення правових засобів забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні	183
3.1. Удосконалення інституційних механізмів забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та Європейському Союзі	183

3.2. Європейський досвід забезпечення балансу інтересів людини та суспільства при визначенні правових засобів забезпечення виконання конституційних обов'язків	266
Висновки до розділу 3	345
Висновки	358
Список використаних джерел	368

ВСТУП

Актуальність теми дослідження – правове забезпечення виконання конституційних обов’язків у країнах ЄС – зумовлена необхідністю вдосконалення конституційно-правового регулювання в Україні суспільних відносин, які виникають при виконанні людиною і громадянином конституційних обов’язків з огляду на такі чинники, як незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, окупація Російською Федерацією частини Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим, пандемія COVID-19, економічна рецесія, міграція населення, а також дуалізм громадянського й політичного суспільства, зміна парадигми прямопропорційної залежності між правами та обов’язками людини і громадянина.

Баланс у конституційному закріпленні обов’язків людини і громадянина держав-учасниць ЄС та в закріпленні в праві ЄС обов’язків громадянина ЄС, новий етап розвитку суспільних відносин у державах-учасницях ЄС, які виникають при реалізації людиною і громадянином ЄС обов’язків, динамізм їх правового регулювання, ефективний нормативно-правовий та організаційно-правовий механізми їх забезпечення, що є запорукою балансу приватних і публічних інтересів, свідчать про доцільність та необхідність дослідження правового забезпечення конституційних обов’язків у державах-учасницях ЄС та обов’язків у ЄС з метою подолання дисбалансу в конституційному закріпленні обов’язків людини і громадянина в Україні, а також створення ефективного механізму їх забезпечення. З врахуванням спільних конституційних цінностей України та держав-учасниць ЄС моделі правового забезпечення виконання конституційних обов’язків у країнах-учасницях ЄС є визначальними для вдосконалення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні.

Назрілі суспільні потреби в країнах-учасниках ЄС та в Україні, теоретична неопрацьованість питань співвідношення прав і обов'язків громадянина ЄС та громадянина країни-учасниці ЄС, громадянина третьої країни як міри можливої та належної поведінки і діяльності, формування нової світоглядної парадигми забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина тощо також свідчать про актуальність, доцільність та необхідність дослідження питання правового забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках ЄС.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» МОН України на 2015–2020 рр. Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної теми «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у XX–XXI ст.» (номер державної реєстрації 0198U007793).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка концепції конституційно-правового забезпечення виконання конституційних обов'язків в країнах-учасниках ЄС, вироблення на основі аналізу їх досвіду пропозицій і рекомендацій щодо удосконалення конституційно-правового регулювання в Україні суспільних відносин, які виникають при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків.

Для досягнення зазначеної мети окреслено такі дослідницькі **завдання**:

– вивчити еволюцію поглядів вчених-конституціоналістів на поняття та зміст конституційних обов'язків людини та громадянина, засоби їх забезпечення, встановити основні трансформаційні чинники, що активізували наукові дослідження інституту обов'язків людини і громадянина;

– встановити періодизацію процесу розвитку теоретико-правової думки з правового забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках ЄС;

– сформулювати поняття та встановити коло засобів забезпечення конституційних обов'язків людини та громадянина;

– встановити етапи розвитку правового регулювання забезпечення виконання обов'язків у ЄС та конституційних обов'язків у країнах-учасниках Європейського Союзу;

– виявити міжнародні договори з прав людини, в яких закріплено обов'язки людини і громадянина, класифікувати їх;

– виявити коло обов'язків громадянина ЄС, людини і громадянина в державах-учасниках ЄС, в Україні та класифікувати ці обов'язки;

– виявити особливості правового механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків людини та громадянина в державах-учасниках ЄС;

– виявити особливості інституційних механізмів забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та в Європейському Союзі, країнах-учасниках ЄС;

– охарактеризувати роль забезпечення балансу інтересів людини та суспільства при визначенні правових засобів забезпечення виконання конституційних обов'язків;

– розробити пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання в Україні суспільних відносин, які виникають при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з конституційно-правовим забезпеченням виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС.

Предметом роботи є правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є загальні методи наукового пізнання (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, аналогія тощо), а також спеціальні: історико-правовий, порівняльно-правовий тощо. Так, для дослідження еволюції поглядів вчених-конституціоналістів на поняття та зміст конституційних обов'язків людини та громадянина, засоби їх забезпечення застосовано метод діалектики (підрозділ 1.1), основні етапи розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках Європейського Союзу та в ЄС виявлено завдяки історико-правовому та функціональному методам (підрозділ 1.2), поглиблення загального понятійно-дефініційного апарату здійснено за допомогою логіко-семантичного методу (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2). Аналіз правового механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків людини та громадянина в державах-учасниках ЄС, а також інституційних механізмів забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та в Європейському Союзі, країнах-учасниках ЄС здійснено за допомогою формально-логічного методу (розділи 2, 3). Положення права ЄС, законодавства держав-учасниць ЄС, України проаналізовано за допомогою порівняльно-правового методу (розділи 1–3).

При дослідженні правового забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС використано законодавство Європейського Союзу та практика його застосування, нормативно-правові акти держав-учасниць ЄС, України, рішення Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України та зарубіжних країн.

Теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження складають фундаментальні праці філософів: Г. В. Гегеля, С. О. Пуффендорфа, Л.І. Петражицького та ін., а також наукові праці вчених: Н. І. Андрусевича, Ю. Г. Барабаша, О. В. Батанова, Д. М. Белова, О. В. Білоскурської, Ю. М. Бисаги, Ю. П. Битяка, С. В. Бобровник, С. Б. Булеци, О. П. Васильченко, Н.В. Вітрука, Л. Д.

Восводіна, В. Д. Волкова, В.В. Головченка, В. В. Гомоная, С. Л. Гусарєва, Л.М. Дешко, В.В. Кириченко, А. Р. Крусян, Л.І. Летнянчин, О. С. Лотюк, П. М. Любченка, Г.В. Мальцева, О. В. Марцеляка, Н. В. Мішиної, Ж. Монтані, Н. А. Мяловицької, Н.О. Оніщенко, М. Ф. Орзіха, Н. М. Пархоменко, Т.І. Пашук, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, С. П. Погребняка, У. К. Прейсса, О. В. Пушкіної, М. В. Савчина, Л.В. Сапейко, В. О. Серьогіна, М. І. Сірого, О. В. Скрипнюка, Т. М. Слінько, О. В. Совгирі, Ю. М. Тодики, В. Л. Федоренко, О. Ф. Фрицького, Г. О. Христової, О.П. Черновол, Є. В. Черняк, Т. В. Чехович, В.І.Чечерського, В. М. Шаповала, С. В. Шевчука, Ю. С. Шемшученка, Г.Ф.Шершеневича, Н.Г. Шукліної, І. С. Щебетун, І. Р. Юрчак, І. В. Яковюка та ін.

Нормативну базу дисертаційної роботи складають міжнародні договори з прав людини, учасниками яких є держави-члени ЄС, правотворчі рішення міжнародних організацій та органів, установчі договори ЄС, міжнародні (додаткові) угоди ЄС з міжнародними організаціями та іншими країнами, регламенти, директиви, рекомендації, висновки, рішення, висновки Суду ЄС, розроблені ним загальні принципи, законодавство країн-учасниць ЄС та України.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження зумовлена тим, що в ньому вперше в конституційно-правовій науці на основі наукових здобутків, права ЄС, законодавства держав-учасниць ЄС та України, практики його застосування проведено комплексне дослідження конституційно-правового забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках ЄС, що дало змогу обґрунтувати його цілісну наукову концепцію, нові теоретичні, прикладні положення та висновки.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження конкретизується в таких положеннях, висновках, рекомендаціях, пропозиціях:

уперше:

– здійснено системний аналіз еволюції поглядів вчених-конституціоналістів на поняття та зміст конституційних обов'язків людини та громадянина, засоби їх забезпечення, встановлено основні трансформаційні чинники, що активізували наукові дослідження інституту обов'язків людини і громадянина (закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини; запровадження громадянства ЄС; поглиблення інтеграції між державами-учасницями ЄС, між ЄС та третіми країнами, які не є членами ЄС; розвиток громадянського та політичного суспільства; зростання масштабів та рівня загроз міжнародному миру та безпеці);

– встановлено таку періодизацію процесу розвитку теоретико-правової думки з правового забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках ЄС: 50-60-ті роки ХХ ст. – теоретико-правове обґрунтування необхідності закріплення в конституційному законодавстві держав-учасниць ЄС обов'язків людини і громадянина як складової конституційно-правового статусу людини і громадянина, основних засобів їх забезпечення; 70-ті роки ХХ ст. – розвиток ідеї посилення ефективності забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина, формування концепції громадянства Європейського Союзу; 80-ті роки ХХ ст. – розробка концепції європейського громадянства як форми особистої ідентифікації з європейським співтовариством, а також ідеї особливих прав громадян Співтовариства (активне, пасивне виборче право, право на доступ до офіційних служб ЄС) та обов'язків; 90-ті роки ХХ ст. – порушується проблематика «ієрархії» загальноєвропейського та національного громадянства, обов'язків людини і громадянина країни-учасниці ЄС та обов'язків громадянина ЄС, механізмів забезпечення їх виконання, а також виконання конституційних обов'язків особою в разі множинного громадянства; у нових державах-членах ЄС (у яких у 50-80-х роках ХХ ст. панувала радянська правова доктрина) розробляються моделі забезпечення виконання

конституційних обов'язків людини і громадянина; 2000 – 2007 рр. – розвиток ідеї, що обов'язки громадянина ЄС не витісняють обов'язки людини і громадянина держави-учасниці ЄС, а лише доповнюють їх, як і засоби забезпечення виконання цих обов'язків; 2007 р. – сьогодні – утвердження ідеї, що громадянства ЄС незалежно від громадянства держави-учасниці ЄС не може існувати, засоби забезпечення обов'язків громадян ЄС та конституційних обов'язків людини і громадянина країни-учасниці ЄС є елементами механізму забезпечення обов'язків людини і громадянина;

– сформульовано авторське визначення поняття правового забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина – це система організаційно-правових (інституційних) та нормативно-правових засобів впливу, за допомогою яких створюються можливості для виконання людиною та громадянином конституційного обов'язку, а в разі порушення або загрози порушення його виконання застосовується примус компетентним органом (державні органи, органи місцевого самоврядування, уповноважені державою недержавні організації) у процесі юрисдикційної діяльності або в процесі позаюрисдикційної діяльності. Види примусу, що застосовуються компетентним органом у процесі юрисдикційної діяльності – юридична відповідальність, попередження, прискання, у процесі позаюрисдикційної діяльності – попередження, прискання;

– сформульовано авторське визначення поняття засобу забезпечення конституційних обов'язків людини та громадянина – це інструменти, за допомогою яких здійснюється заснований на праві вплив на суспільні відносини, які виникають при виконанні людиною та громадянином конституційного обов'язку, метою якого є належне сумлінне виконання цього обов'язку або утримання від порушення юридичної заборони;

– виділено такі етапи розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках Європейського Союзу та їх характерні риси: 1) до Другої світової війни – відсутність інституту обов'язків в конституціях держав-засновниць ЄС; 2) 1948 – 1969 рр. – закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини, прийнятих у рамках ООН та Ради Європи, юридичних заборон у первинному праві ЄС, імплементація норм цих договорів у національне законодавство країн-учасниць ЄС; 3) 1969 р. – 1986 рр. – розвиток принципу пропорційності обмеження прав і свобод осіб, які порушують виконання конституційних обов'язків; 4) 1986 – 1992 рр. – закріплення в праві ЄС норм, відповідно до яких прямо пропорційної залежності між правами людини і громадянина та її обов'язками немає, а є усталений зв'язок, імплементація цих норм до законодавства країн-учасниць ЄС; розвиток конституційно-правового регулювання забезпечення виконання обов'язків батьків дитини, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом; 4) 1992 р. – 2000 р. – запровадження інституту громадянства ЄС - додаткового (субсидіарного) до національного громадянства; імплементація в національне законодавство ЄС норм Маастрихтського договору 1992 р. щодо громадянства ЄС та заборони дискримінації, розвиток правового регулювання суспільних відносин, які виникають при виконанні конституційних обов'язків людини і громадянина в разі множинного громадянства; 5) 2000 р. – 2009 рр. – закріплення обов'язків особи в первинному праві ЄС на додаток до тих, що походять з громадянства держави-члена ЄС; 6) 2009 р. – сьогодення – принцип належного сумління при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків – одна з засад конституційного ладу;

– доведено, що принцип належного сумління при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків – одна з засад конституційного ладу, а також доведено факт його еволюції в країнах-учасниках ЄС від принципу до цінності;

– доведено факт впливу конституційних традицій держав-членів ЄС на перелік обов’язків, який був закріплений у міжнародних договорах з прав людини, а також вплив міжнародних договорів з прав людини (універсальних та регіональних (європейських) на правове забезпечення виконання конституційних обов’язків у країнах-учасниках ЄС;

– класифіковано конституції держав - учасниць ЄС за різними критеріями на такі види: 1) залежно від закріплення обов’язків людини і громадянина: конституції, які закріплюють обов’язки людини і громадянина; конституції, які не закріплюють обов’язки людини і громадянина; 2) залежно від ступеня конкретизації норм, що забезпечують виконання конституційних обов’язків людини і громадянина: конституції, що закріплюють засоби забезпечення виконання конституційних обов’язків людини і громадянина; конституції, які не закріплюють засоби забезпечення виконання конституційних обов’язків людини і громадянина;

– за різними критеріями обов’язки людини і громадянина в державах-членах ЄС класифіковано на такі групи: 1) за критерієм «суб’єкт»: обов’язки людини; обов’язки громадянина; 2) за критерієм «форма реалізації»: індивідуальні; колективні; 3) за критерієм «зміст»: економічні; соціальні; культурні; політичні; інші; 4) за критерієм «джерело» закріплення: закріплені в установчих договорах ЄС; закріплені в міжнародних (додаткових) угодах ЄС з міжнародними організаціями та іншими країнами; закріплені в регламентах, директивах, рекомендаціях; висновках; міститься в рішенні Суду ЄС, висновках Суду ЄС; міститься в національному законодавстві держав-учасниць ЄС, третіх країн; 5) за критерієм кола суб’єктів, стосовно яких їх закріплено: стосовно інших людей; стосовно світової спільноти; щодо майбутніх поколінь;

– встановлено, що відповідно до Конституції Угорщини правові засоби забезпечення виконання обов’язку зі сплати податків застосовуються до громадян Угорщини, на відміну від Конституції України, Польщі, Італії, Іспанії, відповідно

до яких вони застосовуються до кожного; мета застосування цих засобів відповідно до Конституції Польщі – нести визначені в законі публічні обтяження й інші повинності, в тому числі платити податки», відповідно до Конституції Італії – брати участь у державних витратах, згідно з Конституцією Іспанії – брати участь у суспільних витратах. Конституція України та Конституція Угорщини мету сплати податків і зборів у своєму тексті не містить;

– сформульовано визначення поняття балансу інтересів людини та суспільства, держави, поняття принципу належного сумління при виконанні людиною і громадянином своїх конституційних обов'язків – засадничі ідеї та ідеали носія конституційного обов'язку, що характеризуються чесністю, відкритістю і повагою інтересів суспільства та/або сторони відповідного правовідношення, та які визначають сутність, зміст, спрямованість його дій чи утримання від них.

удосконалено:

– визначення поняття правового механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків – у сукупності принципи права та норми права є одними з ефективних його складників;

– уточнено перелік структурних елементів нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина – принципи права та норми права є його структурними елементами;

– визначення поняття інституційного механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина в ЄС – щодо національних та наднаціональних органів спеціальної та загальної компетенції;

дістали подальшого розвитку:

– твердження, що закріплення обов'язків людини і громадянина в законодавстві країн-учасниць ЄС, а також засобів забезпечення їх виконання є завершальною складовою конституційно-правового статусу людини і громадянина;

– уявлення про військовий обов'язок громадян ЄС, громадян країн-учасниць ЄС у випадку множинного громадянства та легалізацію добровільного подвійного громадянства в Україні;

– твердження, що принцип верховенства права та правової визначеності мають ключове значення серед елементів нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, а якість норм права є необхідною умовою ефективності цього механізму;

– уявлення про принципи, на яких справедлива податкова система має бути заснована, підходи до визначення в конституційній нормі назви та статусу податкових органів, відповідального за прийняття декларацій про доходи, погляди на доцільність запровадження загального декларування доходів та майна;

– підхід, що ті угоди з прав та обов'язків людини і громадянина, які укладено окремими державами-членами ЄС, з державами, які не є членами ЄС, визнаються джерелами права ЄС у виняткових випадках, а в обов'язковому – є джерелами національного права держав-учасниць такої угоди.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації положення, висновки, пропозиції можуть бути використані у:

– *навчальному процесі* – під час підготовки навчально-методичних, навчальних матеріалів з освітніх компонентів «Конституційне право», «Порівняльне конституційне право» тощо освітніх програм «Право» першого, другого та третього рівнів вищої освіти (Ужгородський національний університет, акт про впровадження результатів дисертаційної роботи від 8 червня 2021 р.);

– *науково-дослідній роботі* – для подальшого аналізу правового забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах ЄС та в Україні;

– *нормопроектній та правотворчій діяльності* – метою розвитку законодавства України з питань забезпечення виконання конституційних обов’язків в Україні.

Особистий внесок здобувача. Положення, висновки, рекомендації, пропозиції, які становлять наукову новизну дисертації, розроблено авторкою самостійно. Для обґрунтування та аргументації деяких висновків дисертаційної роботи використано наукові дослідження вчених-конституціоналістів, на які в тексті роботи зроблено відповідні посилання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на конференціях, основними з яких є: міжнародна наук.-практ. конференція «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей» (Ужгород, 22-23 квітня 2016 р.), міжнародна наук.-практ. конференція «Закарпатські правові читання» (Ужгород, 19-21 квітня 2018 р.), міжнародна наук.-практ. конференція «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошук оптимальних моделей» (Ужгород, 3-4 травня 2019 р.), міжнародна наук.-практ. конференція «Закарпатські правові читання» (Ужгород, 22-28 травня 2021 р.), міжнародна наук.-практ. конференція «Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті» (м. Львів, 15-16 жовтня 2021 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено в 1 монографії, 20 наукових статтях, які опубліковано у періодичних наукових фахових виданнях (у тому числі й у виданнях іноземних держав), у 5 тезах наукових доповідей і повідомлень на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на сім підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних

джерел, додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 405 сторінок, з них основного тексту – 367 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

1.1. Поняття та зміст засобів забезпечення конституційних обов'язків

Важливою і, по суті, завершальною складовою конституційно-правового статусу людини і громадянина, що визначає основи відносин між особою і державою, є конституційні обов'язки людини та громадянина в Україні [1, с. 271]. Основним обов'язком держави відповідно до ст. 3 Конституції України є утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина [2], і, відповідно, створення ефективного конституційно-правового механізму забезпечення конституційних обов'язків людини і громадянина адже, як слушно наголошує професор В. Федоренко «обов'язки безпосередньо пов'язані з правами і свободами людини» [1, с. 271].

Питання про співвідношення прав і обов'язків людини і громадянина, поняття та змісту засобів забезпечення конституційних обов'язків є одним з найбільш дискусійних в науці конституційного права. Актуальність дослідження цих питань підвищується з огляду на закріплення Україною в Преамбулі Конституції України зовнішньополітичного вектору – набуття повноправного членства в ЄС, а, як відомо, окрім національного громадянства, існує і громадянство ЄС, відповідно, є права та обов'язки громадян ЄС, і права та конституційні обов'язки громадян держав-членів ЄС. Також в Преамбулі Конституції України закріплено зовнішньополітичний курс на набуття Україною повноправного членства в НАТО. Відповідно, постає питання виконання конституційного обов'язку із захисту Вітчизни та обов'язку громадян, якщо мобілізацію оголошує одна з країн-членів НАТО та ЄС, а також питання виконання військового обов'язку у випадках множинного громадянства тощо.

Вище викладене свідчить про актуальність та доцільність дослідження питання поняття та змісту засобів забезпечення конституційних обов'язків з точки зору практики.

Що стосується доктрини конституційного права, то як слушно зазначає професор Л. Дешко у світовій конституційній теорії та практиці питання конституційних обов'язків людини і громадянина, засобів їх забезпечення є дискусійним [3]. Більше того, як підкреслюють в свої дослідженнях Л. Воєводін, Н. Матузов, А. Малько, а також Л. Летнянчин «Якщо правам і свободам людини і громадянина в чинній Конституції України та в юридичній літературі приділяється значна увага, то цього не можна сказати про основні обов'язки людини і громадянина» [4, с.135; 5, с. 273; 6]. «Відсутність повномасштабного аналізу поняття юридичних обов'язків людини взагалі та конституційних обов'язків, зокрема, зовсім не означає недооцінки їх ролі в правовому регулюванні поведінки учасників суспільних відносин. Навпаки, всі науковці, які в тій чи іншій мірі вивчали проблему обов'язків, одностайно підкреслюють їх важливе значення у зміцненні громадської дисципліни і правопорядку», акцентує увагу Л. Летнянчин в дисертаційній роботі на тему «Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики» [6]. «Можливо, причиною недостатньої уваги до поняття юридичних обов'язків є те, що воно здається простим», припускає Л. Воєводін [7, с. 26], «і те, що воно постійно знаходиться в “тіні” прав і свобод» [6]. Вчені вірно виосновують, що «таке ставлення до висвітлення проблеми конституційних обов'язків стало вже традиційним» [6].

Таким чином, вище окреслені питання є актуальними і з теоретичної точки зору. Їх дослідження є необхідним для розвитку доктрини конституційного права.

З огляду на вище викладене, в цьому підрозділі дисертаційного дослідження розглянемо бібліографію досліджень правового забезпечення виконання конституційних обов'язків, сформуємо методологію дослідження, сформуємо

поняття засобу забезпечення конституційних обов'язків людини та громадянина, визначимо характерні риси цього засобу.

В дорадянській літературі вчені здебільшого фрагментарно торкалися питання юридичних обов'язків.

На думку С. Пуфендорфа обов'язок є союзом права, яким за необхідністю поєднується повеління виконувати [8, с. 38], Г. Гегеля – зовнішня необхідність [9, с. 154]. Отже, розуміння сутності обов'язку зводиться до необхідності виконання. Категорія необхідності найбільш повно розкриває сутність правового обов'язку [6]. «Вона, з одного боку, вказує, що цей обов'язок існує і розвивається в межах бажаної, встановленої законом і забезпеченої державою поведінки, а з іншого – відображає сутність саме правового обов'язку із притаманною йому специфікою (можливість застосування державного примусу)», зазначає Летнянчин Л. [6]. Відповідно, роль засобів забезпечення виконання обов'язку зводиться до того, що завдяки ним завдання з необхідності виконання має бути досягнуто. Одна з ознак цих засобів полягає в тому, що вони встановлюються законом. Інша ознака полягає в тому, що використовуючи ці засоби держава здійснює примус.

В праці «Теорія права і держави у взаємозв'язку з теорією моральності» Л. Петражицький в 1910 році констатує, що науковці зазвичай обходяться з таким явищем, як юридичні обов'язки, «... з такою обережністю, що із наявних творів неможливо вилучити навіть і приблизно уявлення про те, як автори розуміють природу того, про що вони ведуть мову» [10, с. 354]. Л. Петражицький став одним з перших вчених, який будучи засновником психологічної теорії права, під правовим обов'язком розумів певні психічні переживання. Науковець класифікував їх на дві групи:

- 1) моральні обов'язки;
- 2) правові (юридичні) обов'язки.

Під моральними обов'язками Л. Петражицький розумів «...такі обов'язки, що усвідомлюються вільними по відношенню до інших, за якими іншим нічого не належить з боку зобов'язаних», під правовими (юридичними) обов'язками – «...такі обов'язки, що усвідомлюються не вільними по відношенню до інших, закріпленими за іншими, за якими те, до чого зобов'язана одна сторона, належить іншій» [10, с. 47].

Отже, на думку Л. Петражицького носій обов'язку є суб'єктом не вільним: на нього покладений певний обов'язок і цей обов'язок не робить його абсолютно вільним у всіх його діях/бездіяльності. Інша ж сторона може вимагати виконання обов'язку.

Л. Петражицький виділив в якості ознак правового обов'язку наявність двох сторін – зобов'язаної сторони і сторони, яка може вимагати виконання обов'язку. Ще однією ознакою вчений фактично назвав усвідомлення сторонами наявності обов'язку. І, нарешті, третя ознака – закріплення цього/цих обов'язку/обов'язків. Відповідно, для того, щоб обов'язок було виконано, мають існувати і певні інструменти – засоби забезпечення його виконання. Адже як зазначалось вище, одній зі сторін належить право вимоги виконання юридичного обов'язку. Отже, відповідно до психологічної теорії Л. Петражицького, роль засобів забезпечення виконання юридичного обов'язку полягає в тому, що «такі обов'язки, що усвідомлюються не вільними по відношенню до інших, закріпленими за іншими, за якими те, до чого зобов'язана одна сторона, належить іншій, мають бути виконані».

На думку Г. Шершеневича, правовий обов'язок є усвідомленням зв'язаності своєї волі [11, с. 619], а відповідно засоби його забезпечення покликані це усвідомлення підтримувати. Гольд-фон-Фернек в своїх працях розуміє під правовим обов'язком соціально-психологічний примус через погрозу, а Г.Елінек – зв'язаність волі індивіда волею держави [12, с. 129].

Л. Успенський вірно наголошує, що психологічна теорія правового обов'язку, яку відстоювали вище зазначені вчені, «не витримує жодної критики» [12, с. 129]. По-перше, «право не має справи з явищами психологічними» [12, с. 129], неможливо використовуючи законодавство об'єктивувати психологічні переживання суб'єкта – носія певного обов'язку, і сторони, яка має право вимагати виконання цього обов'язку. По-друге, як слушно зазначає Л. Летнянчин «...очевидним є те, що обов'язок – це примус, необхідність певної поведінки, чого не можна сказати про суб'єктивне право. Можливість, яка притаманна суб'єктивному праву, означає, що право можна реалізувати, а можна й не реалізувати, тобто його використання чи невикористання залежить цілковито від суб'єкта права. Що ж до обов'язку, то ним зазвичай приписується необхідність в поведінці для забезпечення інтересів інших людей, держави, а недотримання цієї вимоги тягне відповідальність: юридичну – якщо це правовий обов'язок, моральну – якщо обов'язок моральний, релігійну – якщо він релігійний» [6]. Відповідно, засоби виконання обов'язку є інструментами, які впливають на необхідну поведінку носія обов'язку з метою забезпечення інтересів інших людей та/або держави. Коло цих засобів включає в тому числі і притягнення особи до відповідальності: юридичної, моральної, релігійної.

В дослідженнях М. Матузова обов'язок розглядається як встановлена законом точна міра суспільно необхідної, найбільш розумної і доцільної поведінки, спрямована на задоволення інтересів суспільства і особи [13, с. 151]. Відповідно, засоби забезпечення виконання обов'язку покликані примусити носія того чи іншого обов'язку до певних дій чи утримання від них з огляду на соціальну відповідальність особи саме перед суспільством, яка презюмується. Л. Воеводін [7, с. 35] в своїх наукових працях, присвячених питанню конституційного обов'язку, фактично під засобами забезпечення виконання конституційних обов'язків розумів інструменти, за допомогою яких закріплена в Конституції потреба (необхідність),

що приписує кожному громадянину певний вид і міру поведінки, виконується, а в разі не виконання - за неналежну реалізацію цього припису настає відповідальність.

З досліджень С. Кечек'яна [14, с. 60] випливає, що засоби забезпечення виконання обов'язків закріплюються в нормах права і покликані забезпечити вимогу норми права з встановленої поведінки, а також слугують для забезпечення державним примусом необхідної встановленої поведінки. Таким чином, ознаками цих засобів вчений називає такі: закріплення засобів забезпечення обов'язків в нормах права; мета – забезпечення вимоги.

На думку М. Вітрука, засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків впливають з їх (обов'язків) соціально-правової природи, взаємодії не лише правових, а й моральних факторів. З наукових праць вченого випливає, що ці засоби мають забезпечити виконання матеріально обумовленої і гарантованої необхідності в поведінці особи, межі якої визначені нормами об'єктивного права (Конституцією, законом, іншими правовими нормативними актами) в цілях користування певними благами та цінностями для задоволення суспільних і особистих інтересів на основі їх єдності і поєднання [15, с. 147].

В наукових працях В. Масленникова про засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків йдеться в контексті забезпечення виконання за допомогою їх мінімуму претензій суспільства до особи, елементарних вимог потрібної (бажаної) поведінки, виконання яких є абсолютно необхідним для нормального функціонування суспільства та досягнення визначених в самому тексті основного закону соціальних цілей [16, с. 20; 17, с. 85]. Таким чином, вчений ознаками таких засобів називає такі: ці засоби застосовуються для виконання конституційних обов'язків не перед державою, а перед суспільством; вони застосовуються для забезпечення виконання мінімуму претензій суспільства до носія цих обов'язків; вони використовуються для виконання елементарних вимог

певної поведінки; вони визначаються в тексті закону; використовуються для досягнення соціальних цілей.

Ряд вчених, зокрема М. Федотов, в наукових роботах висловлюють точку зору, з якої випливає, що засоби забезпечення виконання зобов'язання покликані забезпечити відповідно до основного закону гарантовану державою міру необхідної участі громадянина у створенні і примноженні соціальних благ [18, с. 53]. Як бачимо, вчений коло осіб, щодо яких такі засоби застосовуються, розуміє вузько, включаючи до нього лише громадян. Згідно з точкою зору В. Єма ці засоби мають забезпечити закріплену в нормі права вимогу до суб'єкта, яка виражає соціально обумовлену необхідність встановленої поведінки і забезпечена можливістю державного примусу щодо суб'єкта такої поведінки [19, с. 62]. Тобто, ознаками цих засобів вчений називає певне коло інструментів, за допомогою яких на носія обов'язків здійснюється примус; застосування цих засобів є необхідністю.

Вчений Г.В. Мальцев переконаний, що засоби забезпечення юридичного обов'язку забезпечують і належне, і можливе в людській поведінці. На думку науковця за допомогою цих засобів втілюється певна тенденція людської поведінки, що опирається на об'єктивні закономірності суспільного розвитку і виражає їх, а «...вимога, закріплена в юридичному обов'язку, реальна і можлива, і не можна накласти на людину обов'язок, який вона практично ніколи не змогла б виконати» [20, с. 72]. Отже, поняття засобів виконання юридичного обов'язку вчений розкриває через категорії «належне» та «можливе», і, фактично зводячи їх до інструментів, які застосовуються у зв'язку з правовою необхідністю.

Інший науковець – М.І.Матузов – зазначає, що засоби забезпечення виконання обов'язків хибно визначати через категорію «можливість» оскільки сутність обов'язку саме в необхідності, а «...право не приписує нічого неможливого, його вимоги об'єктивно виконувані» [21, с. 162]. Ю. Єрмоєнко в

дослідженнях наголошується, що засоби забезпечення виконання обов'язку визначають і забезпечують вид і міру можливої поведінки особи [22, с. 92-93].

На переконання Л. Воєводіна засобом забезпечення виконання обов'язків є відповідальність [4, с. 141]. Л. Летнянчин, опонуючи Л. Воєводіну, виосновує, що «... відповідальність – це фактор, який суттєво впливає на процес реалізації основних обов'язків. З іншого боку, в правовій державі, до якої прагне Україна, громадяни виконують обов'язки не через побоювання відповідальності за їх недодержання, а добровільно в силу розуміння необхідності діяти у відповідності з обов'язком» [4]. Більше того, саме «на зв'язок правових обов'язків з нормами моралі прямо вказується в деяких міжнародно-правових актах. Згідно преамбули Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 р. «обов'язки юридичного характеру передбачають обов'язки морального характеру, які підтримують їх в принципі і складають їх основу» [23, с.138]. На наш погляд, в основі конституційних обов'язків лежить загальнолюдська, християнська мораль, яка закладена в «Десяти заповідях Божих» і знайшла своє правове відображення у п. 2 Французької декларації прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р., у положенні, що «усі обов'язки людини і громадянина випливають із наступних двох принципів, що містяться у всіх серцях від природи: не робіть іншому того, чого ви не хочете, щоб зробили вам. Постійно робіть іншим те добро, яке ви хотіли б отримати самі». Згідно ст. 51 Конституції України повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Це положення співзвучно з вимогою, закріпленою в “Десяти заповідях Божих”: шануй батька свого й матір свою, щоб тобі було добре і щоб ти довго прожив на землі. Відповідно до ст. 68 Основного Закону кожен зобов'язаний не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Схожа вимога встановлена в “Десяти заповідях Божих”: не вбивай, не вкради, полюби ближнього свого», наголошує Л. Летнянчич [4].

Вітчизняний вчений Л. Летнянчин в дисертаційному дослідженні вірно підкреслює, що «...яскраво виражена моральна основа в конституційному обов'язку не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, шанувати державні символи України, в обов'язку батьків піклуватися про своїх неповнолітніх дітей, а дітей – про своїх непрацездатних батьків, обов'язку по захисту Вітчизни, територіальної цілісності і незалежності України та обов'язку не наносити шкоду природі, культурній спадщині. Але в силу того, що ці моральні обов'язки закріплені в Конституції України – юридичному документі, вони носять уже правовий характер, підкріплені в разі невиконання чи неналежного їх виконання засобами державного примусу» [4]. Таким чином, засоби державного примусу підкріплюють моральні обов'язки, закріплені в Конституції України.

Я. Гайворонська звертає увагу на таку тенденцію в сучасній юридичній науці, як «...процес поглиблення моральних засад вітчизняного права, зближення права та моралі демократичного суспільства» [24, с. 39]. Ця тенденція впливає і на розуміння засобів забезпечення виконання обов'язків. Зокрема, на думку В. Погорілка, В. Головченка, М. Сірого засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків покликані забезпечити морально-правові принципи, різновид юридичних обов'язків, які визначають обов'язкову (бажану) для всіх громадян і суспільства поведінку людини і громадянина у державно-правовій та соціальній сферах [25, с. 12].

Вчений Л. Летнянчин підкреслює, що досліджуючи засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків, вчені акцентують увагу на моральних елементах. На думку науковця це цілком виправдано, адже «...втілюючи вимоги міжнародних пактів про права людини, моральні принципи, конституційні обов'язки сприяють розвитку демократії, розбудові правової держави, гуманізації суспільних відносин, входженню України до цивілізованих країн світу, та мають на меті забезпечити бажану з точки зору суспільства поведінку всіх громадян

України. Мораль як область етики громадянського суспільства на перший план висуває цінності автономії особи, дотримання зобов'язань, вірність обов'язку та інші правила співіснування людей в демократичному суспільстві» [4, с. 27-28].

При цьому Л. Летнянчин звертає увагу і на те, що «...основні обов'язки за своїм смисловим значенням – це загальні обов'язки, що стосуються кожного громадянина. Однак принцип загальності і рівності не слід трактувати як несення всіма громадянами всіх передбачених конституційними нормами обов'язків. Цілком очевидно, що їх характер не є абсолютним, оскільки сам зміст окремих із них такий, що деякі основні обов'язки покладаються не на всіх, а на окрему частину суспільства, окрему категорію громадян. Так, обов'язок відбувати військову службу стосується лише військовозобов'язаних, у той час як обов'язок захищати Вітчизну, її незалежність, територіальну цілісність, шанування державних символів є обов'язком всіх громадян України. Так само і обов'язок батьків утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття стосується лише батьків дитини, і лише в певних випадках, передбачених законодавством, цей обов'язок може бути покладено на піклувальників, опікунів, близьких родичів. Загальність основних обов'язків також означає узагальненість їх формулювань, які деталізуються і розкриваються в нормах поточного законодавства. У конституції неможливо вмістити вичерпний перелік усіх правових обов'язків, оскільки це не надавало б їй характеру основоположного юридичного документа. Отже, якщо галузеве законодавство, формулюючи перелік обов'язків, намагається чітко визначити зобов'язаного суб'єкта (робітника, службовця, посадову особу, боржника і т.п.), то Конституція України, навпаки, формулює основні обов'язки найбільш загальним чином, так, щоб вони охопили по можливості найширше коло осіб» [4, с. 27-28].

Оскільки «основні обов'язки є базою інших юридичних обов'язків, які повинні встановлюватися «на основі та на виконання Конституції і законів України», а, отже, на основі конституційних обов'язків, то і засоби їх забезпечення перш за все

встановлюються Конституцією України. Зокрема, згідно зі ст. 92 Конституції України, регулювання основних обов'язків громадян здійснюється виключно законом, а це означає, що визначення інших (не основних) обов'язків можливе і за допомогою підзаконних актів[2, с. 27-28].

Л. Сапейко в дисертаційному дослідженні «Правове регулювання аліментних обов'язків батьків та дітей» (2003 р.) визначає механізм регулювання відносин щодо надання утримання батьками та дітьми на засадах рівності прав дітей, збереження обов'язку по утриманню та вихованню дітей в разі розірвання шлюбу, імперативності обов'язку з надання аліментів нужденним та непрацездатним, періодичності та забезпеченості сплати аліментів, розширення прав учасників сімейних відносин, допустимості договірної сплати аліментів на дитину, визначення розміру та строків виплати, відмови від фіксованих часток, що підлягають стягненню в рахунок аліментів, запровадження договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно тощо [26]. Саме в цьому дослідженні науковцем розкрито сутність та основні риси аліментного зобов'язання, співвідношення між поняттями “аліментне зобов'язання” та “аліменти”, особливості аліментування в інших країнах, його функціональне призначення, сучасні тенденції розвитку та забезпечення виконання, правова природа договору про сплату аліментів, особливості його укладення та виконання, переваги та недоліки, специфіку примусу до виконання аліментного зобов'язання, уточнено момент виникнення аліментного зобов'язання [26, с. 14], які склали основу подальших досліджень засобів забезпечення виконання конституційного обов'язку «батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків» (ч. 2 ст. 51 Конституції України). Безумовно, результати досліджень Л. Сапейко є теоретико-методологічною основою і цього дисертаційного дослідження (розділ 2, 3).

В. Кириченко в дисертаційній роботі «Способи забезпечення виконання податкового обов'язку» (2005 р.) досліджував питання забезпечення виконання податкового обов'язку. У роботі викладено точку зору науковця щодо правової природи податкового обов'язку, його сутності, змісту та структури, яка має дискусійний характер. Вченим «переконання та примус розглядаються як методи забезпечення виконання податкового обов'язку; формулюється поняття податково-правового примусу, розкривається зміст його особливостей; запропоновано низку змін та доповнень до чинних нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері забезпечення виконання податкового обов'язку; проаналізовані підстави та особливості застосування окремих способів забезпечення виконання податкового обов'язку: податкової застави, податкової поруки, адміністративного арешту активів платника податків та пені» [27, с. 16]. Це дослідження стало теоретичною основою для проведення подальших досліджень науковців з питання способів забезпечення виконання податкового обов'язку. Зважаючи на зовнішньополітичний вектор України – набуття повноправного членства в ЄС, а також зважаючи на оновлення нормативно-правового регулювання суспільних відносин, які досліджувались в роботі В. Кириченко, актуальним є комплексне дослідження особливостей забезпечення реалізації податкового обов'язку у країнах Європейського Союзу, чому і присвячено підрозділ 2.3 цього дисертаційного дослідження.

На підставі теоретичних здобутків вчених, які займалися проблематикою забезпечення виконання обов'язків членів сім'ї, Б. Левківський, враховуючи дослідження науковців різних історичних проміжків, еволюцію національного законодавства, розглянув теоретичні і практичні питання, пов'язані з правовим регулюванням прав та обов'язків подружжя, батьків та дітей, а також торкнувся питання забезпечення виконання цих обов'язків [28, с. 20-21]. Вчений виисновує, що «за останні роки з метою забезпечення реалізації прав громадян, а особливо прав

дітей, як більш вразливої категорії громадян, в Україні було прийнято багато нормативних актів, які встановлюють основні принципи та визначають засоби захисту прав дітей, а також основні засади державної політики у цій сфері. У 1996 р. було прийнято Конституцію України, яка на найвищому державному рівні закріпила права, свободи і обов'язки людини і громадянина, основи державного і суспільного ладу. Основний Закон України закріпив якісно новий статус людини в Україні як найвищої соціальної цінності; визначив демократичний, соціальний і правовий характер нашої держави. У 2001 р. було прийнято Закон “Про охорону дитинства”, в якому встановлюється, що охорона дитинства в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом. Хоча Кодекс про шлюб та сім'ю України зазнав суттєвих змін у період незалежності, однак навіть після цього його норми не відповідали сучасним вимогам. Тенденції в економічному, культурному та політичному житті України на шляху інтеграції у світове співтовариство вимагали іншого ставлення до інтересів громадян, інтересів сім'ї, регулювання сімейно-шлюбних правовідносин» [28, с. 3]. У дисертаційній роботі Б. Левківського обґрунтовується, що «правовий статус подружжя – це забезпечена на законодавчому рівні можливість особисто набувати та реалізовувати особисті і майнові права та обов'язки, які випливають із шлюбу в конкретний проміжок часу» [28, с. 12]. Відповідно, засоби забезпечення покликані забезпечити можливість особисто набувати та реалізовувати обов'язки, які випливають зі шлюбу в конкретний проміжок часу.

О. Черновол в дисертаційній роботі «Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації» (2019 р.) здійснено аналіз інституту юридичних обов'язків людини і громадянина, зокрема, моделей їх правового забезпечення та реалізації; з'ясовано теоретико-правові аспекти визначення поняття юридичних обов'язків людини і громадянина, сутність та зміст моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і

громадянина, у тому числі, запропоновано критерії їх класифікації; проаналізовано зарубіжний досвід щодо побудови моделі правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків людини і громадянина на прикладі країн, приналежних до романо-германської та англосаксонської правових сімей, у тому числі виокремлено їх особливості; досліджено модель правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина в Україні, виокремлено проблемні аспекти та запропоновано напрямки її удосконалення [29].

Зокрема, в підрозділі 2.1 свого дисертаційного дослідження О. Чорновол зазначає, що «саме взаємозв'язок інститутів прав, свобод та обов'язків є основою побудови моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина, оскільки встановлює значимість, роль та юридичну силу кожного з них. ... слово «модель» походить від латинського «modulus», що означає міра, мірило, зразок, норма. У широкому розумінні під категорією «модель» слід розуміти будь-який образ, аналог (уявний чи умовний: зображення, опис, схема, креслення, графік, план, карта, тощо) будь-якого об'єкта, процесу або явища («оригіналу» даної моделі). ... саме завдяки розкриттю нормативних та теоретичних конструкцій інституту юридичних обов'язків людини і громадянина, вбачається за можливе визначення внутрішньої форми та структурної організації моделі правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків людини і громадянина» [29]. Вчена формулює авторське визначення поняття моделі правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків людини і громадянина - це система правових норм, які закріплюють юридичні обов'язки, принципи і механізм їх забезпечення та реалізації, а також у випадку їх невиконання або неналежного виконання можливість застосування юридичної відповідальності [29]. Підхід до розгляду понять «правове забезпечення» та «реалізація» як різних механізмів вбачається дискусійним, адже правове забезпечення включає окрім

охорони та захисту юридичних обов'язків людини і громадянина і власне саму реалізацію.

О. Чорновол аргументує, що «змістом вказаної моделі є: види юридичних обов'язків (як основних так і галузевих), механізм їх забезпечення та реалізації; суб'єкти та об'єкти юридичних обов'язків; юридична відповідальність за ухилення від виконання (у тому числі, неналежне виконання) юридичних обов'язків» [29]. Таким чином, по-перше, вчена розглядає як різнопорядкові правове забезпечення юридичних обов'язків людини і громадянина та реалізацію юридичних обов'язків людини і громадянина. Така точка зору бачиться дискусійною.

Так, О. Марцеляк зазначає, що не забезпечення виконує допоміжну роль по відношенню до реалізації [30, с. 40], «забезпечення ... охоплює собою здійснення ... певних коригуючих дій, спрямованих на: а) удосконалення національного законодавства країни і приведення його до міжнародних стандартів у галузі прав людини; б) реалізацію ...; в) охорону ...; г) захист ...» [30, с. 41]. Д. Шелтон дотримується точки зору, відповідно до якої «...за допомогою ... юридичних засобів захисту певна поведінка чи стан проголошуються неправомірними і приймається рішення про виправлення ситуації. Такий захист спрямований на отримання певного рішення ще до заподіяння шкоди, якщо вона неминуче загрожує» [31, с. 36-40].

Питання співвідношення понять «забезпечення», «захист», «охорона» детально досліджено в дисертаційній роботі Л. Дешко [32] та інших дослідженнях [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39]. Професором Л. Дешко було уточнено виявлені вченим Т. Пашуком в дисертаційній роботі [40, с. 42-44] та монографії [41] ознаки правового захисту та правової охорони: «ознаками правового захисту є такі:

- 1) види примусу, що застосовуються: державно-правовий примус у вигляді відновлення ..., юридична відповідальність, попередження, прискання;
- 2) діяльність, у процесі якої застосовується, – юрисдикційна діяльність;

3) умови застосування: відбулось вже порушене, або існує загроза порушення;

4) коло компетентних органів, які уповноважені застосовувати примус у процесі юрисдикційної діяльності: державні органи, органи місцевого самоврядування, уповноважені державою недержавні організації [32].

«Ознаки правової охорони: 1) види примусу, що застосовуються: попередження, прискання; 2) діяльність, у процесі якої застосовується, – позаюрисдикційна діяльність; 3) умови застосування: вже відбулось порушення, або ... існує загроза ... порушення; 4) коло компетентних органів, які уповноважені застосовувати примус у процесі позаюрисдикційної діяльності: державні органи, органи місцевого самоврядування, недержавні організації», зазначає Л. Дешко [32].

По-друге, поняття забезпечення юридичних обов'язків людини і громадянина та реалізацію юридичних обов'язків людини і громадянина О. Чорновол розкриває не через засоби забезпечення та реалізації, а через механізм їх (юридичних обов'язків) забезпечення та реалізації. «Під процесом реалізації основних обов'язків людини і громадянина слід розуміти, - зазначає О. Чорновол - перехід від юридично-необхідного до фактичного. Такий процес повинен мати правове регулювання як дієвий юридичний засіб, складову механізму реалізації обов'язків людини і громадянина та елемент моделі правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина» [29]. Вчена наголошує, що «... в Україні існує низка нормативно-правових актів, які регламентують механізм їх реалізації, в тому числі передбачають юридичну відповідальність у разі ігнорування або неналежного виконання юридично зобов'язаними суб'єктами того чи іншого обов'язку. Конституція України 1996 року стала поштовхом для початку нового етапу розвитку правових засад механізму реалізації основних обов'язків. Положення, які містяться в Конституції України щодо механізму реалізації основних обов'язків мають деякі відмінності порівняно з радянським періодом,

оскільки пункт 1 статті 92 Основного Закону України містить вказівку, що саме законами визначаються основні обов'язки громадянина, крім того, в деяких статтях Основного Закону України містяться прямі вказівки на необхідність встановлення законом визначеного порядку їх реалізації. При цьому... положення Конституції України прямо не закріплюють гарантій щодо виконання основних обов'язків людини і громадянина, натомість містять норму про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, у тому числі, їх утвердження і забезпечення та є головним обов'язком держави» [29].

Залежно від приналежності до правової системи, правові моделі забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина набувають своїх особливостей [29]. «Для деяких правових систем характерним є відсутність чіткого правового врегулювання моделей забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина. Однак, в деяких країнах на законодавчому рівні визначається коло основних обов'язків, а також механізм їх забезпечення та реалізації, шляхом закріплення гарантій такого виконання, у тому числі, покладення на державу відповідних обов'язків. Характерним є також відсутність чи наявність кодифікованого акту, який би визначав ... створення ґрунтового механізму виконання обов'язків посадовими особами та передбачення відповідальності за їх невиконання в правовому акті, який має найвищу юридичну силу», йдеться в дослідженні О. Чорновол [29].

У підрозділі 3.2 вчена дослідила питання «Модель правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків людини і громадянина в Україні». На її думку «... українська модель правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина базується на ліберальній концепції їх закріплення. Зокрема, в Україні на рівні галузевого законодавства створений ґрунтовний механізм правових процедур, які спрямовані на забезпечення їх ефективного виконання. ... чинне законодавство України передбачає сутність, зміст та способи виконання тільки «військового» та «податкового» обов'язків. Решта основних обов'язків людини і

громадянина залишаються поза увагою законодавця, оскільки на галузевому рівні не визначено їх зміст та підстави набуття» [29]. Така точка зору вбачається дискусійною, адже норми Конституції України розвиваються в законодавстві України.

Так, відповідно до Рішення Конституційного Суду України у справі про набуття чинності Конституцією України «Закони є актами встановленої Конституцією України законодавчої влади і, більше того, актами єдиного органу законодавчої влади - Верховної Ради України. ...Конкретна сфера суспільних відносин не може бути водночас врегульована однопредметними нормативними правовими актами однакової сили, які за змістом суперечать один одному. Звичайною є практика, коли наступний у часі акт містить пряме застереження щодо повного або часткового скасування попереднього. Загальновизнаним є й те, що з прийняттям нового акта, якщо інше не передбачено самим цим актом, автоматично скасовується однопредметний акт, який діяв у часі раніше» [42].

Крім того, в рішенні у справі про тлумачення терміну «законодавство» Конституційний Суд України зазначає, що «Конституція України значно розширила коло питань суспільного життя, що визначаються чи встановлюються виключно законами України як актами вищої, після Конституції України, юридичної сили в системі нормативно-правових актів. Відповідно до статті 92 Конституції України законами України мають регламентуватися найважливіші суспільні та державні інститути (права, свободи та обов'язки людини і громадянина; вибори, референдум; організація і діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади тощо) [43].

Термін «законодавство» «...досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні як сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права. Цей термін без визначення його змісту

використовує і Конституція України (статті 9, 19, 118, пункт 12 Перехідних положень). У законах, залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони; в інших, передусім кодифікованих, в поняття «законодавство» включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках - також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади», йдеться у Рішенні Конституційного Суду України.

Частиною національного законодавства є також, відповідно до статті 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [2].

Вчена О. Чорновол у дисертаційному дослідженні підкреслює, що «... у сфері забезпечення виконання юридичних обов'язків в Україні діяльність державних органів переважно спрямована на контроль за процесом виконання таких обов'язків, майже залишаючи поза увагою інформування та заохочення до їх виконання. Високий рівень ігнорування виконання обов'язків підтверджується кількістю пов'язаних з цим зареєстрованих кримінальних проваджень та рейтингом України щодо рівня тінізації економіки серед інших держав. ... українська модель правового забезпечення та реалізації обов'язків людини і громадянина має такі характерні риси: розпорошеність закріплення основних обов'язків у Конституції України і в галузевому законодавстві; не чіткість основних обов'язків, оскільки законодавець не визначає сутності та змісту більшості з них; наявність різнобічних підходів до визначення змісту кожного із основних обов'язків на рівні галузевого законодавства; низький рівень інформування населення державними органами про основні обов'язки та способи їх виконання; високий рівень ухилення від виконання основних обов'язків» [29], і пропонує такі основні напрями удосконалення моделі правового забезпечення та реалізації юридичних обов'язків людини і громадянина

в Україні, які спрямовані на вирішення її проблемних аспектів: внесення змін до статті 3 Конституції України щодо гарантій забезпечення виконання основних обов'язків людини і громадянина; виключення з положень Основного Закону України та більша конкретизація на рівні галузевого законодавства обов'язку батьків утримувати дітей до їх повноліття та обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків (стаття 51); обов'язку громадян щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік, у порядку встановленому законом (стаття 67); закріплення поняття основного обов'язку та їх переліку в положеннях окремої статті; закріплення в Конституції України окремих статей, які присвячені сутності і змісту кожного із основних обов'язків та містять посилання на конкретизуючі нормативні-правові акти; удосконалення формулювання військового обов'язку; закріплення на законодавчому рівні обов'язку державних органів щодо інформування суб'єктів суспільних відносин щодо переліку основних обов'язків, покладених на них згідно Конституції та законів України» [29]. Ці пропозиції, хоча і мають дискусійний характер, поглиблюючи існуючі в науці конституційного права дискусії та породжуючи нові, тим не менш вони сприяли активізації наукових досліджень вчених-конституціоналістів щодо правового забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та інших країнах.

Наразі в доктрині конституційного права при аналізі правового забезпечення виконання різних видів конституційних обов'язків людини і громадянина в державах-учасниках ЄС та в Україні не враховуються такі основні трансформаційні чинники, як: закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини; запровадження громадянства ЄС; поглиблення інтеграції між державами-учасниками ЄС, між ЄС та третіми країнами, які не є членами ЄС; розвиток громадянського та політичного суспільства; зростання масштабів та рівня загроз міжнародному миру та безпеці.

Закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах із прав людини покладає на державу обов'язок зі створення ефективного механізму забезпечення виконання людиною і громадянином своїх обов'язків. Не ефективність таких механізмів свідчить про недобросовісність виконання державою взятих на себе міжнародних зобов'язань і про те, що вона порушує норми та принципи міжнародного права. При цьому, закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини не є раз і на завжди даним. Розвиваються суспільні відносини, відповідно змінюється і коло обов'язків людини і громадянина, і механізм забезпечення виконання людиною і громадянином своїх обов'язків.

Ще одним чинником, який необхідно враховувати при дослідженні засобів забезпечення виконання обов'язків людини є громадянство ЄС. Громадянство ЄС є похідним від національного громадянства, оскільки його наявність безпосередньо залежить від наявності громадянства держави-члена ЄС, але при цьому не йдеться про подвійне громадянство, адже установчі договори ЄС не створюють інституту самостійного громадянства (так званої «європейської національності»), а лише встановлюють статус, що доповнює національний [44]. Громадянство ЄС є додатковим до національного громадянства та не замінює його (ст. 9 Договору про ЄС, ст. 20 Договору про діяльність ЄС) [44], але окрім обов'язків людини і громадянина держави-члена ЄС згідно з ч. 2 ст. 20 Договору про діяльність ЄС громадяни ЄС мають і обов'язки. З цього випливає, що ЄС має створити ефективний механізм забезпечення виконання громадянами ЄС своїх обов'язків. За невиконання або неналежне виконання обов'язків, що випливають з інституту громадянства ЄС, держави-члени несуть юридичну відповідальність [44]. Крім того, ефективними мають бути і засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина держави-члена ЄС в державах-членах ЄС. Правові засоби забезпечення виконання обов'язків громадянина ЄС і правові засоби

виконання конституційних обов'язків людини і громадянина країни-члена ЄС мають корелювати.

Також чинником, який впливає на засоби забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина в державах-членах ЄС, є поглиблення інтеграції між державами-учасниками ЄС, між ЄС та третіми країнами, які не є членами ЄС. У 2018 році близько 672 300 осіб набули громадянства однієї з 27 держав-членів Європейського Союзу, із них -15 400 вихідці з України [45]. Коли в державі багато громадян мають множинне громадянство, необхідним є створення ефективного механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків осіб, що мають подвійне громадянство різних держав-учасниць ЄС. «Подвійне громадянство дозволяє особі користуватись правами громадян одразу двох держав, їх гарантіями, юридичним і соціальним захистом. ...Обираючи ту чи іншу державу постійного проживання, біпатрид одночасно «активізує» зручніший для себе статус громадянина такої держави, фактично призупиняючи реалізацію прав, свобод та обов'язків громадянина іншої держави» [46], зазначає В. Вишнівська, але «...Якщо держава не буде звертати уваги на наявність у її громадян іншого громадянства, то тим самим держава буде ставити свій суверенітет під загрозу» [46]. Крім того, актуальним постає питання множинного громадянства в разі мобілізації з огляду на зростання масштабів та рівня загроз міжнародному миру та безпеці.

Зокрема, «...для України питання подвійного/множинного громадянства є надзвичайно актуальним з кількох причин. По-перше, воно напряду стосується української діаспори – як «старої», що нараховує вже низку поколінь, так і нової, тобто емігрантів, які виїхали з України вже за часів її незалежності, але бажають зберегти зв'язки з Батьківщиною. По-друге, треба шукати цивілізованих шляхів розв'язання вищезгаданої проблеми наявності двох паспортів у членів компактно проживаючих національних меншин – у перша чергу, угорців та румунів. По-третє, необхідно знайти вихід із загрозливої для національної безпеки України ситуації,

пов'язаної з появою значної кількості українських громадян з російськими паспортами. Це вже сталося на окупованій території Донбасу, де внаслідок активного сприяння цьому процесу з боку РФ російське громадянство отримали вже сотні тисяч жителів» [46], слушно підкреслює В. Вишнівська.

Підвищену актуальність щодо вирішення проблеми ефективності засобів виконання конституційних обов'язків громадянами України у разі біпатризму в Україні демонструють законодавчі ініціативи щодо регулювання даного питання [46]. Так, «протягом останніх років відбувалися неодноразові спроби вдосконалити українське законодавство з питань громадянства. Перші законодавчі ініціативи виявилися невдалими; зокрема, йдеться про два президентських законопроекти – поданих, відповідно, у березні 2017 року (№ 6175 [47], про внесення змін до закону про громадянство щодо реалізації права змінити громадянство, фактично означав автоматичне позбавлення українського громадянства за наявності іншого) й у квітні 2018 року (№ 8297 [48], проект Закону про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо удосконалення окремих положень)» [48] - наголошує В. Вищівська. «Останній законопроект № 2590 у цій сфері було внесено на розгляд українського парламенту Президентом України Володимиром Зеленським наприкінці 2019 року. Даний проєкт зорієнтований на світову, зокрема європейську практику щодо можливості надання дозволу на подвійне громадянство в Україні. ...Зміни, які пропонуються даним законопроектом, зумовлені низкою таких чинників, як: міграційні процеси, розбіжність законодавства різних держав щодо набуття та припинення громадянства, інтересами національної безпеки України тощо. Наразі, важливим нововведенням, яке викликало громадські дискусії, стала пропозиція щодо скасування принципу єдиного громадянства. Тобто, пропонується виключити добровільне набуття громадянства іншої держави громадянином України з підстав втрати такою особою громадянства України» [48]. Вказаним законопроектом

пропонується перелік категорій осіб, які будуть позбавлені обов'язку відмовлятися від громадянства іноземної держави при отриманні такими особами громадянства України [48]. «Власне процес набуття українського громадянства пропонується звужити до складання присяги та видачі паспорта громадянина України. Далі, даним законопроектом визначаються підстави, за яких можливим буде набуття громадянства України за територіальним походженням», зазначає В. Вишнівська. Водночас, ці законопроекти не вирішують проблеми ефективності засобів забезпечення виконання громадянами України їх конституційних обов'язків», зазначається експертами [48].

Таким чином, при аналізі правового забезпечення виконання різних видів конституційних обов'язків людини і громадянина в державах-учасниках ЄС та в Україні необхідно враховувати такі основні трансформаційні чинники, як: закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини; запровадження громадянства ЄС; поглиблення інтеграції між державами-учасниками ЄС, між ЄС та третіми країнами, які не є членами ЄС; розвиток громадянського та політичного суспільства; зростання масштабів та рівня загроз міжнародному миру та безпеці.

Не менш важливою при дослідженні правового забезпечення виконання різних видів конституційних обов'язків людини і громадянина в державах-учасниках ЄС та в Україні є методологія. В. Гомонай в дисертаційному дослідженні зазначає, що «...за своєю сутністю та функціональним призначенням методологія акумулює в собі та дозволяє в подальшому застосувати способи здобуття наукових знань, які: по-перше, відображають динамічні процеси та явища; по-друге, передбачають особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета; по-третє, забезпечують всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, яке вивчається; по-четверте, допомагають отриманню нової інформації та її включення до фонду теорії науки; по-п'яте, забезпечують уточнення,

збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; по-шосте, створюють систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання» [49]. Саме на методологічну основу наукового пізнання покладено забезпечення вивчення питання правового забезпечення виконання людиною і громадянином конституційних обов'язків в країнах-учасниках ЄС з точки зору переосмислення вже існуючих в доктрині конституційного права знань, а також з точки зору приросту нових знань.

Досліджуючи правове забезпечення виконання людиною і громадянином конституційних обов'язків в країнах-учасниках ЄС, нами буде здійснено такі методологічні функції: детермінація певних способів, засобів, методів, методик наукового пізнання, що у сукупності свідчать про становлення і розвиток конституційно-правового забезпечення виконання людиною і громадянином конституційних обов'язків в країнах-учасниках ЄС, а також про генезу громадянства ЄС та правових засобів його забезпечення; формування науково-дослідницької мети в процесі дослідження проблематики правового забезпечення виконання людиною і громадянином конституційних обов'язків в країнах-учасниках ЄС; опрацювання наукових джерел з правового забезпечення виконання людиною і громадянином конституційних обов'язків в країнах-учасниках ЄС; отримання наукової новизни різних рівнів з правового забезпечення виконання людиною і громадянином конституційних обов'язків в країнах-учасниках ЄС; здійснення наукового пізнання об'єктивної істини щодо предмета дослідження внаслідок використання спеціального інструментарію; вдосконалення термінології з правового забезпечення виконання людиною і громадянином конституційних обов'язків в країнах-учасниках ЄС; забезпечення здійснення наукового дослідження правового забезпечення виконання людиною і громадянином конституційних обов'язків в країнах-учасниках ЄС, яке є фундаментальним, характеризується приростом нових знань.

Методологічною основою цієї дисертації є загальні методи наукового пізнання (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, аналогія тощо), а також спеціальні: історико-правовий, порівняльно-правовий тощо. Так, для дослідження еволюції поглядів вчених-конституціоналістів на поняття та зміст конституційних обов'язків людини та громадянина, засоби їх забезпечення застосовано метод діалектики. Основні етапи розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках Європейського Союзу та в ЄС буде виявлено завдяки застосуванню історико-правового та функціонального методам, поглиблення загального понятійно-дефініційного апарату - логіко-семантичному методу. Аналіз правового механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків людини та громадянина в державах-учасниках ЄС, а також інституційних механізмів забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та в Європейському Союзі, країнах-учасниках ЄС буде здійснено за допомогою формально-логічного методу. Положення права ЄС, законодавства держав-учасниць ЄС, України буде проаналізовано за допомогою порівняльно-правового методу.

Вище проведений аналіз дозволяє дійти таких висновків:

1. Обґрунтовано, що на противагу існуючим в доктрині конституційного права підходам до аналізу правового забезпечення виконання конституційних обов'язків в державах-учасниках ЄС та в Україні, необхідним є його дослідження крізь призму таких основних трансформаційних чинників, як: закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини; запровадження громадянства ЄС; поглиблення інтеграції між державами-учасниками ЄС, між ЄС та третіми країнами, які не є членами ЄС; розвиток громадянського та політичного суспільства; зростання масштабів та рівня загроз міжнародному миру та безпеці.

2. Сформульовано поняття засобу забезпечення конституційних обов'язків людини та громадянина, визначено їх характерні риси (домінування нормативно-правового акта як джерела права; застосовується суб'єктами, уповноваженими державою; суб'єкт, щодо якого застосовується – людина та громадянин; мета застосування - належне сумлінне виконання людиною та громадянином обов'язку або утримання від порушення юридичної заборони), здійснено їх класифікацію.

1.2 Етапи розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах Європейського Союзу

Актуальність дослідження питання етапів розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах Європейського Союзу зумовлена і теоретичною неопрацьованістю цього питання, і практичною необхідністю. Так, обов'язки людини і громадянина є стрижнем правового статусу індивіда разом з його правами. Вони є індикатором еволюції конституційних цінностей країн-учасниць ЄС. Л. Дешко слушно зазначає, що конституційні цінності держав-учасниць ЄС здійснили вплив на норми права ЄС, які регулюють суспільні відносини, що виникають при забезпеченні виконання обов'язків людини і громадянина в ЄС [32]. При цьому варто мати на увазі, що і самі ці цінності еволюціонували, здійснюючи вплив на право ЄС, а право ЄС здійснювало і здійснює вплив на національне законодавство країн-учасниць ЄС. Більше того, доцільність дослідження цього питання викликана в зовнішньополітичному курсом України на набуття повноправного членства в ЄС, а це, безумовно свідчить, що конституційні цінності країн-учасниць ЄС мають бути спільними.

Як вірно зазначає В. Гомонай в своїй дисертаційній роботі «...приєднавшись до Європейського Союзу, навіть якщо це відбудеться в далекому майбутньому, Україна перетвориться на інтегральну складову нового геополітичного суб'єкта не тільки територіально, політично та економічно. У такому разі українське суспільство має стати органічною частиною європейського соціокультурного середовища, долучитися до культурних і духовних процесів та явищ сьогоденної та майбутньої об'єднаної Європи. Але спробам знайти відповіді на питання про те, чим саме є ці процеси та явища та якою є динаміка їх становлення, на жаль, призначено у вітчизняному науковому просторі набагато менше місця, ніж дослідженням політичних чи економічних аспектів євроінтеграції. Якщо і надалі залишати поза увагою ці питання, не брати участь у формуванні та не впливати на соціокультурну сферу ЄС, то в майбутньому може виявитися, що стати частиною уже сформованої європейської культурної спільноти Україні буде досить складно. Саме тому вивчення наслідків та впливу міждержавних відносин усередині Союзу на внутрішньодержавне соціокультурне середовище країн – членів ЄС є надзвичайно важливим як для українського суспільства, так і для української науки» [50].

Також науковці слушно підіймають і питання національної та європейської ідентичності (хоча це питання в юридичній науці здебільшого підіймається в контексті прав і свобод людини і громадянина, і лише фрагментарно – щодо конституційних обов'язків людини і громадянина).

Дійсно, «інтеграційні процеси у Європі поставили на порядок денний проблему формування нової ідентичності – європейської ідентичності, яка є підґрунтям європейського об'єднання, важливою складовою інтеграції окремих країн до Європейської співдружності» [51]. «Відповідаючи на запитання, які мотиви євроінтеграції властиві українцям, що в них переважає – почуття європейської ідентичності чи «геополітичні домагання», – більшість респондентів

не називали серед мотивів ні першого, ні другого. І якщо відсутність «геополітичних домагань» навряд чи буде заважати нашій інтеграції, несформована або недостатньо сформована європейська ідентичність буде ще довго залишатися гальмом на нашому шляху до спільної Європи» [52]. Формується нова ідентичність – європейська, чільне місце в формуванні якої посідають не лише права, і й обов’язки людини і громадянина.

Саме «...людська ідентичність є ключовим елементом суб’єктивної реальності, вона перебуває в діалектичному зв’язку із суспільством та його інститутами. Формуючись у певних суспільно-історичних умовах, людська ідентичність підтримується, змінюється та реформується разом із радикальними змінами суспільних відносин. Людська ідентичність відповідає за становлення соціальних інтересів, інтегральний (національний) характер яких визначається психосоціальною культурою країни» зазначає Е. Афонін [53].

В. Гомонай вірно акцентує увагу, що «...на відміну від українського відповідника поняття «ідентичність» у мовах країн-учасниць ЄС означає не тільки «тотожність» і «автентичність», а й «особу», «особистість». Таким чином, зміст поняття «ідентичність» органічно пов’язаний саме з процесом ідентифікації, тобто певною дією в динаміці, а не в статиці, а термін «ідентифікація» походить від пізньолатинського «*identificare*» і в буквальному розумінні означає «ототожнення», «уподібнення», «впізнання», «встановлення співпадіння об’єктів», які вживаються як синоніми і мають однакове змістовне навантаження. У «Філософському енциклопедичному словнику» ідентифікацією називають «дію, спрямовану на встановлення ідентичності» [50].

Об’єднання Європи перед викликами, які несуть гібридні війни, пандемії та інші чинники, спонукає науковців до теоретичного осмислення сутності європейської ідентичності, а також ставить на порядок денний питання

вдосконалення правового забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина.

Так, М. Козловець в своїх дослідженнях зазначає «...Як вона співвідноситься з національною ідентичністю? Які напрями і механізми її формування? Зберігають значення й запитання, як слід інтерпретувати поняття нації-держави і суверенітету. Актуалізація цих проблем зумовлена ще й такими чинниками. По-перше, після розпаду соціалістичної системи практично всі країни Центральної і Східної Європи заявили про свої європейські прагнення та висловили бажання приєднатися до європейської співдружності народів і продовжити разом рухатися до єдиної Європи. По-друге, „політичні процеси об'єднання зустріли досить мляву підтримку населення великих країн, і жодних сплесків ентузіазму з приводу європейського братерства не було зареєстровано”. По-третє, почало дедалі частіше виникати питання, чи є в європейській єдності інші підстави, окрім економічних» [54].

В. Гомонай вірно виокреслює, що у «...Хартії Європейської ідентичності дається різнобічна характеристика європейської ідентичності. По-перше, вона розглядається як спільність долі, залежність народів Європи один від одного у спільному будівництві мирного європейського порядку. По-друге, європейська ідентичність виявляється у спільності цінностей, що беруть початок у класичній старовині, християнстві, Ренесансі та Просвітництві й засновані на толерантності, гуманізмі й братерстві, визнанні фундаментальних прав людини і норм права, котрі впроваджені в загальних принципах, що підтверджують волю індивідуальної і соціальної відповідальності. По-третє, європейська ідентичність постає як спільність життєвого простору, в якому розвивається європейське громадянство, згідно з яким всі громадяни у державах-членах мають ті самі права й обов'язки. По-четверте, європейська ідентичність виявляється у специфічній відповідальності: тільки через співробітництво, згуртованість і єдність може

Європа ефективно допомагати вирішувати власні та світові проблеми, розбіжність у європейській політиці – безвідповідальність, яка може привести до хаосу» [55].

Також аналіз питання розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах Європейського Союзу показує як ідея ефективності правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах Європейського Союзу еволюціонувала до ідеї ефективності норм права ЄС, що регулюють суспільні відносини, які виникають при виконанні обов'язків людини і громадянина в ЄС.

Таким чином, дослідження вище зазначеного питання є актуальним, теоретично і практично назрілим.

До Другої світової війни інститут обов'язків в конституціях держав-засновниць ЄС був відсутній. Лише в конституційному законодавстві деяких держав, які згодом стали учасниками ЄС, містились розпорошені норми щодо обов'язків людей, громадян/підданих.

Так, в Німецькій Конституції від 2 серпня 1919 р. в ст. 136 містилась норма, відповідно до якої «Здійснення свободи релігії не може ні обумовлювати, ні обмежувати приватні та публічні громадянські права та обов'язки. Користування приватними та публічними цивільними правами, так само як допуск до публічних посад, не залежить від віросповідання. Ніхто нічого не повинні оголошувати свої релігійні переконання. Влада має право запитувати про належність до релігійного суспільства лише в тій мірі, якою від цього залежать права та обов'язки або якщо цього вимагає запропоноване законом статистичне дослідження. Ніхто не може бути примушений до виконання церковних обрядів, або до участі у релігійних святах, або до використання релігійної форми присяги» [32].

Франція була однією з перших країн, яка запровадила загальну військову повинність в часи Великої Французької революції у 1791 р. – спеціальним декретом була заснована Національна гвардія. В 1793 р. під час війни з Пруссією Конвент

спеціальним декретом оголосив про масовий набір в армію без усіляких обмежень у термінах служби – усі громадяни республіки повинні були сплачувати так званий «податок кров'ю». Саме така система існувала у Франції до кінця Другої світової війни (за винятком поодиноких тимчасових змін).

І. Буковсткий в своєму дослідженні зазначає, що навіть після Другої світової війни Шарлю де Голлю, який у 1962 р. висловив фразу «Замість армії, до якої ми звикли, ми повинні створити армію, яка нам реально потрібна», не вдалося докорінно реформувати збройні сили на професійних засадах. Але в законодавстві Франції було закріплено положення щодо найму незначної кількості добровольців до збройних сил Франції. Вцілому ж до 1996 р. збройні сили Франції комплектувалися особовим складом на підставі закону про національну повинність та за рахунок набору добровольців, підготовки кадрових офіцерів [56].

В 1996 р. розпочалась докорінна реформа в оборонному секторі Франції:

«1) було створено план професіоналізації армії, який ліг в основу закону про військове планування на 1997–2002 рр. Планом було передбачено науково обґрунтовані терміни окремих етапів реформування, напрями роботи, які стосувалися усього народного господарства країни, адаптації збройних сил Франції до нових умов. При цьому, Планом також передбачалось: збереження укомплектованості частин і з'єднань; збереження високого рівня боєздатності збройних сил; забезпечення соціальних гарантій військовим, які звільнялися у запас;

2) на першому місці – людський фактор: якість комплектування армії військовослужбовцями; підготовка та розстановка молодшого, середнього і старшого командного складу; соціальна адаптація скорочених військовослужбовців, їх соціальне забезпечення;

3) система “цивільних зустрічей” – обов’язкові курси з роз’яснення молоді суті добровільної служби в армії» [57].

На початку 1998 р. законодавчо було запроваджено: обов'язкове ознайомлення молоді з принципами та організацією оборони країни у межах програм навчальних закладів другого ступеня; обов'язкова участь в одноденному «підготовчому оборонному призові» з моменту поставлення на військовий облік і досягнення 18-річного віку; можливість після одноденного призову отримати військову підготовку на спеціальних зборах і добровільно відслужити в армії один рік [57]. Мета зборів полягає насамперед у ґрунтовному роз'ясненні молоді основ і засад демократії, прав людини і громадянина, підвалин і механізмів функціонування державних інституцій і систем оборони Франції у контексті загальноєвропейської і світової безпеки [57].

У 2002 р. французька армія повністю перейшла на контрактний принцип комплектування [57].

Після Другої світової війни обов'язки людини знаходять своє закріплення в конституціях майбутніх держав-учасниць ЄС та розпочинається закріплення їх переліку (обов'язків людини) в міжнародних актах з прав людини.

Так, в ст. 26 Загальної Декларації прав людини вперше на універсальному рівні закріплюється обов'язок людини здобути початкову і загальну освіту: «Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою», а в ст. 29 закріплюється положення, відповідно до якого особа має обов'язки перед суспільством: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки їй можливий вільний і повний розвиток її особи» [58]. Таким чином, в Загальній декларації прав людини було закріплено не право, а саме обов'язок людини зі здобуття початкової і загальної освіти та гарантія виконання людиною цього обов'язку – обов'язок держави забезпечити безоплатну початкову і загальну освіту.

22 грудня 1947 р. було прийнято Конституцію Італії [59]. В ст. 2 цієї конституції було закріплено норми, відповідно до яких «Республіка визнає та

гарантує невід'ємні права людини - як окремої особистості, так і в соціальних утвореннях, в яких проявляється ця особистість, та вимагає виконання невід'ємних обов'язків, що випливають із політичної, економічної та соціальної солідарності» [59]. Отже, в Конституції Італії закладено підхід, відповідно до якого в обов'язках проявляється особистість людини. Також в Конституції Італії виокремлено таку групу обов'язків, як «невід'ємні обов'язки». Ще одна особливість врегулювання суспільних відносин нормами цієї статті полягає в тому, що ці обов'язки органічно пов'язані з політичною, соціальною та економічною солідарністю. В подальшому підхід щодо закріплення обов'язків людини і громадянина в соціальній, економічній та політичній сферах ми зможемо прослідкувати і в міжнародних актах з прав людини, які своїм підґрунтям мають спільні конституційні традиції держав-майбутніх учасниць ЄС, і в конституційному законодавстві інших країн, яке імплементуючі міжнародні акти з прав людини, «вплело» в своє конституційне законодавство цей підхід.

В ст. 4. Конституції Італії йдеться, що «Республіка визнає за всіма громадянами декларацію про працю і заохочує умови, які роблять це реальним. Кожен громадянин відповідно до своїх можливостей і на свій вибір зобов'язаний здійснювати діяльність або виконувати функції, що сприяють матеріальному або духовному розвитку суспільства» [59]. Отже, в Конституції Італії було застосовано підхід з закріплення обов'язку громадянина здійснювати діяльність або виконувати функції, що сприяють матеріальному або духовному розвитку суспільства. Таким чином, розвивати суспільство, докладати зусилля – обов'язок кожного громадянина Італії. Це протилежний підхід тому, який містили конституції соціалістичних країн, де на перше місце ставився розвиток держави, а не суспільства. Бачиться, що ідея обов'язку громадянина здійснювати діяльність або виконувати функції, що сприяють матеріальному або духовному розвитку суспільства, стала рушійною і для розвитку суспільства Італії, і економіки цієї

держави. При цьому, акцентуємо увагу, що серед суб'єктів – носіїв цього обов'язку – Конституція Італії називає не людину, а звужує коло осіб до громадян.

В Конституції Італії частина 1 присвячена правам та обов'язкам громадян Італії. Так, відповідно до ст. 16 Конституції Італії «Кожен громадянин може вільно пересуватися та проживати в будь-якій частині національної території, з тими обмеженнями загального характеру, які встановлюються законом на користь охорони здоров'я та безпеки. Жодні обмеження не можуть бути встановлені з політичних мотивів. Кожен громадянин вільний залишати територію Республіки або повертатися до неї за умови виконання обов'язків, що накладаються законом» [59]. Таким чином, умовою повернення до Італії осіб, які залишили її територію, є виконання обов'язків, що накладаються законодавством Італії.

Згідно зі ст. 21 Конституції Італії «Закон може встановити як загальне правило обов'язкове надання відомостей про джерела фінансування періодичного друку» [59]. Зважаючи на те, що в подальшому Європейський суд з прав людини в своїх рішеннях зазначає, що «засоби масової інформації є сторожовими псами демократії», норма цієї статті Конституції Італії знайшла відображення у підходах, які були застосовані Європейським судом щодо питання меж втручання держави у права засобів масової інформації і їх обов'язку надавати відомості про джерела фінансування періодичного друку.

Розділ 2 Конституції Італії присвячено питанням етико-соціальних відносин. Так, відповідно до ст. 30 Конституції Італії «Батьки зобов'язані і мають право утримувати, навчати та виховувати дітей, навіть якщо вони народжені поза шлюбом. У разі недієздатності батьків закон визначає способи виконання їхніх обов'язків. Закон забезпечує дітям, народженим поза шлюбом, весь захист юридичного та морального характеру, сумісний із правами членів законної сім'ї. Закон встановлює порядок та межі відшукування батьківства» [59]. В подальшому цей

підхід щодо обов'язків батьків знайшов відображення у Конвенції з прав людини, а також конституціях інших країн, які будуть проаналізовані далі.

В ст. 33 Конституції Італії містяться норми, які закріплюють, що «Мистецтво та наука вільні, і викладання їх вільне. Республіка встановлює загальні правила, що стосуються освіти, і створює державні школи всіх видів і щаблів. Приватні організації та приватні особи мають право засновувати школи та освітні інститути, що утримуються не за рахунок держави. При визначенні прав і обов'язків недержавних шкіл, які вимагають рівняння з державними, закон має забезпечити їм повну свободу, як і учням - шкільний режим, еквівалентний режиму державних шкіл. Для прийому до шкіл різних видів та ступенів, для закінчення їх, а також для доступу до професійної діяльності обов'язковими є державні іспити. Установи високої культури, університети та академії мають право на автономну організацію у межах, встановлених законами держави» [59]. Таким чином, в цій статті Конституції Італії закріплено обов'язок складати державні іспити для прийому до шкіл різних видів та ступенів, для їх закінчення, для доступу до професійної діяльності.

Згідно зі ст. 34 «Освіта відкрита всім. Початкова освіта щонайменше протягом восьми років є обов'язковою та безкоштовною. Здібні та гідні учні, навіть якщо вони позбавлені коштів, мають право переходу на вищі щаблі навчання. Республіка забезпечує це право шляхом стипендій, допомог сім'ям та інших видів допомоги, які мають надаватися за конкурсом» [59]. Таким чином, в Конституції Італії було закріплено обов'язок кожного отримати початкову освіту і встановлено, що термін такої освіти складає щонайменше вісім років.

Розділ 3 Конституції Італії присвячено економічним відносинам. Згідно зі ст. 35 Конституції Італія «Республіка охороняє працю у всіх її формах та застосуваннях. Вона дбає про підготовку та підвищення професійної кваліфікації трудящих. Вона сприяє розвитку та підтримує міжнародні організації та угоди, що

мають на меті закріпити та впорядкувати трудові права. Вона визнає свободу еміграції за умови дотримання обов'язків, встановлених законом у спільних інтересах, та захищає італійських трудящих за кордоном» [59]. Отже, в цій статті Конституції закріплюється обов'язок емігрантів дотримуватись обов'язків, встановлених законодавством Італії у спільних інтересах.

В ст. 39 Конституції Італії йдеться, що «створення профспілок є вільним. Профспілки не можуть бути зобов'язані, крім їх реєстрації в місцевих або центральних установах згідно з правилами, встановленими законом. Умовою реєстрації статутів профспілок є наявність внутрішньої організації, що ґрунтується на демократичних засадах. Зареєстровані профспілки мають права юридичної особи. Представляючи з кількістю голосів, пропорційним числу членів у кожному союзі, вони можуть укладати колективні трудові договори, що мають обов'язкову силу для всіх осіб, що належать до тих категорій трудящих, яких стосуються ці договори» [59]. Отже, в цій статті Конституції Італії закріплено обов'язок профспілки зареєструватись в місцевих або центральних установах згідно з правилами, встановленими законодавством Італії.

Згідно зі ст. 44 Конституції Італії «з метою досягнення раціональної експлуатації землі та встановлення справедливих соціальних відносин закон накладає зобов'язання на приватну земельну власність; встановлює граничні розміри цієї власності відповідно до областей та сільськогосподарських зон; сприяє покращенню земель, перетворенню великих землеволодінь та реконструкції виробничих одиниць; підтримує дрібну та середню власність. Закон сприяє розвитку гірських місцевостей» [59]. Таким чином, відповідно до норм цієї статті Конституції Італії приватна земельна власність зобов'язує.

Конституція Італії була прийнята у перші повоєнні роки (у 1947 році, набрала чинності 1 січня 1948 року). З огляду на те, що у 1951 році Італія стала однією з держав-засновниць Європейської спільноти з вугілля та сталі, яка стала

головною попередницею ЄС, то саме право ЄС мало вплинуло на нормативно-правовий та інституційний механізми забезпечення виконання цього обов'язку в Італії. Навпаки, право держав-засновниць ЄС (серед яких, окрім Італії - Франція, ФРН, Бельгія, Нідерланди) вплинуло на норми, що потім були закріплені у джерелах права ЄС. На право ЄС у контексті податкової політики вплинуло податкове законодавство Франції і ФРН – саме ці держави, їх конституційні традиції зіграли основну роль у формуванні нормативної бази та податкових інституцій в ЄС.

Ряд обов'язків, заборон та підходів щодо їх забезпечення, що були закріплені на універсальному рівні та в національному законодавстві держав-майбутніх учасниць ЄС, зокрема, Італії, знайшли своє відображення в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини.

Так, ст. 2 Конвенції закріплює заборону умисного позбавлення життя («Заборона умисного позбавлення життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання» [147]), ст. 3 – заборону катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, ст. 4 - заборону тримання особи в рабстві або підневільному стані, виконання примусової або обов'язкової праці. Відповідно до ст. 5 Конвенції «Кожен зобов'язаний шанувати право іншої особи на свободу та особисту недоторканність. Кожен, кого заарештовано або затримано з метою допровадження особи до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу» [147]. У ст. 8

Конвенції йдеться, що «кожна особа зобов'язана поважати право інших осіб на приватне і сімейне життя, до їх житла і кореспонденції», а в ст. 9 – що «кожна особа зобов'язана поважати права інших на свободу думки, совісті та релігії» [147]. Згідно зі ст. 10 Конвенції жодна особа не може перешкоджати вираженню поглядів іншої [147]. Стаття 14 Конвенції закріплює обов'язок рівного ставлення до всіх осіб, незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою [147]. Стаття 1 Протоколу 1 до Конвенції містить заборону посягання на майно інших осіб [60].

5 червня 1953 року було прийнято Конституцію Королівства Данія. Відповідно до ст. 21 Конституції «Правила, що визначають порядок призначення державних службовців, встановлюються законом. Жодна особа не може бути призначена державним службовцем, якщо вона не є підданою Данії. Державні службовці, призначені на посаду Королем, приймають урочисту присягу, у якій зобов'язуються дотримуватися Конституції» [147]. Таким чином, в Конституції Данії було закріплено обов'язок державного службовця дотримуватися Конституції Данії.

Згідно зі ст. 32 Конституції Данії «Депутати Фолькетингу обираються на чотири роки. ... Після встановлення факту обрання кожен новий депутат складає урочисту присягу, в якій зобов'язується дотримуватися Конституції». Отже, в Конституції Данії було закріплено, окрім обов'язку державного службовця дотримуватися Конституції Данії, такий самий обов'язок і депутатів Фолькетингу.

В ст. 70 Конституції Данії йдеться, що «Нікому не може бути відмовлено на підставі його переконань або походження у володінні повним обсягом

цивільних та політичних прав і ніхто не може з причин зазначених ухилятися від дотримання будь-яких загальноприйнятих цивільних обов'язків» [61].

20 листопада 1959 р. було прийнято Декларацію прав дитини [62]. Закріплений в конституції Італії обов'язок батьків щодо дітей знайшов своє відображення в цьому міжнародному документі. Відповідно до принципу 6 цієї Декларації «дитина для повного і гармонійного розвитку її особи потребує любові і розуміння. Вона повинна, якщо це можливо, зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків і в усякому разі в атмосфері любові і моральної та матеріальної забезпеченості; малолітню дитину не слід, крім тих випадків, коли є виняткові обставини, розлучати зі своєю матір'ю» [62]. Цей принцип було імplementовано в конституції держав в контексті обов'язків батьків чи осіб, що їх замінюють (Конституція Польщі та ін.).

27 грудня 1978 року була прийнята Конституція Іспанії. Відповідно до ст. 9 Конституції Іспанії «Громадяни та публічна влада зобов'язані дотримуватися Конституції та поважати правовий порядок» [63]. Отже, в Конституції Іспанії закріплено обов'язок дотримуватися Конституції та поважати правовий порядок, а носіями цього обов'язку визначено громадян і публічну владу.

Розділ 1 Конституції Іспанії присвячено основним правам та обов'язкам. Відповідно до ст. 10 Конституції Іспанія «Гідність особи, невідчужуваність її невід'ємних прав, її вільний розвиток, повага до закону та прав інших є основою політичного порядку та соціального світу. Норми про основні права і свободи, визнані конституцією, повинні розглядатися відповідно до Загальної декларації прав людини, міжнародних договорів та угод з тих самих питань, ратифікованих Іспанією» [63]. В ст. 16 Конституції Іспанії йдеться, що «Гарантується свобода ідеології, віросповідання та відправлення культу, що здійснюються індивідами та їхніми спільнотами без будь-яких обмежень, крім тих, що необхідні для підтримання громадського порядку, що охороняється законом. Ніхто не може

бути зобов'язаний оголошувати про свою ідеологію, релігію та вірування. Жодне вірування не може мати характеру державної релігії. Публічна влада повинна брати до уваги релігійні вірування іспанського суспільства і підтримувати співпрацю з католицькою церквою та іншими конфесіями, що впливають із цього» [63]. Таким чином, в цій статті Конституції Іспанії міститься заборона оголошувати про свою ідеологію, релігію та вірування.

Згідно зі ст. 24 Конституції Іспанії «Усі громадяни мають право на ефективний судовий захист під час здійснення своїх прав та законних інтересів; в жодному разі не може бути відмовлено у такому захисті. Так само кожен може бути судимий лише судом, визначеним законом, мати захист та використання адвокатської допомоги, право знати про обвинувачення; мати право на відкритий судовий розгляд, який здійснюється у встановлені терміни з дотриманням усіх гарантій, право користуватися всіма засобами при своєму захисті, право свідчити проти себе, не визнавати себе винним, право на презумпцію невинності. Закон визначає випадки, коли на підставі спорідненості або дотримання професійної таємниці надання свідчень про дії, що вважаються злочинними, не є обов'язковим» [63]. У ст. 27 Конституції Іспанії зазначається, що «Кожен має право навчання. Визнається свобода освіти. Освіта має на меті всебічний розвиток людської особистості на основі поваги до демократичних принципів співіснування та основних прав і свобод. Публічна влада гарантує батькам право допомоги у обранні ними для своїх дітей релігійного та морального виховання відповідно до їх власних переконань. Початкова освіта є обов'язковою та безкоштовною. Публічна влада гарантує всім право на навчання за допомогою загального планування освіти з дієвою участю всіх зацікавлених сторін та створення освітніх центрів» [63]. Отже, одним з основних конституційних обов'язків Конституція Іспанії, як і конституції вище зазначених держав, закріплює обов'язок кожного отримати початкову освіту.

Секція 2 Конституції Іспанія присвячена правам та обов'язкам громадян. Відповідно до ст. 30 «Іспанці мають право та зобов'язані захищати Іспанію. Закон визначає військові обов'язки іспанців і регулює з дотриманням відповідних гарантій порядок звільнення від військової служби за мотивами совісті, а також інші випадки звільнення від обов'язкової військової служби і, якщо необхідно, встановлює громадські повинності, що її замінюють чи можуть бути створені цивільні служби для здійснення цілей, що відповідають спільним інтересам. Закон може встановлювати обов'язки громадян на випадки серйозної небезпеки, катастрофи чи громадського лиха» [63]. Таким чином, у ст. 30 Конституції Іспанії закріплюються такі обов'язки іспанців: захищати Іспанію; обов'язки громадян на випадки серйозної небезпеки; обов'язки громадян на випадки катастрофи; обов'язки громадян на випадки громадського лиха. Також щодо військового обов'язку, зобов'язаним суб'єктом (носієм обов'язку) є іспанці, що ж стосується обов'язків на випадки серйозної небезпеки, катастрофи чи громадського лиха – їх носієм є громадяни. Крім того, в конституції зазначено, що забезпечення виконання цих обов'язків здійснюється з використанням нормативно-правового механізму, одним з елементів якого є спеціальні закони.

Відповідно до ст. 32 Конституції Іспанії «Чоловік і жінка мають право одружуватися на основі повної юридичної рівноправності. Закон встановлює форми шлюбу, шлюбний вік, правоздатність, необхідну його укладання, права та обов'язки подружжя, причини і наслідки розірвання шлюбу» [63]. Отже, в цій статті конституції закріплено такий вид обов'язків, як обов'язки подружжя.

В ст. 35 Конституції Іспанії зазначається, що «Усі іспанці зобов'язані працювати і мають право на працю та на вільний вибір професії або заняття, просування по службі та на винагороду, достатнє задоволення своїх потреб та потреб своєї сім'ї та за умов, що не може мати місця дискримінація за ознаками статі. Закон регулює статус працівників» [63]. Таким чином, на відміну від

конституцій вище розглянутих держав, в Конституції Іспанії закріплено обов'язок працювати.

Відповідно до ст. 45 Конституції Іспанії «кожна особа має право користуватися навколишнім середовищем з метою розвитку своєї особи, і вона зобов'язана охороняти це середовище. Публічна влада стежить за раціональним використанням усіх природних ресурсів з метою захисту та покращення якості життя, охорони та відновлення навколишнього середовища, спираючись на необхідну колективну солідарність. Особи, винні у порушенні положень попереднього пункту, підлягають відповідно до закону притягненню до кримінальної або адміністративної відповідальності, а також зобов'язані відшкодувати заподіяні збитки». Отже, в цій статті Конституції Іспанії закріплено такий обов'язок охороняти навколишнє середовище та закладено фундамент правового забезпечення цього обов'язку.

В ст. 50 Конституції Іспанії йдеться, що «публічна влада гарантує людям похилого віку гідне економічне існування шляхом надання їм відповідних пенсій, розміри яких періодично переглядаються. Також незалежно від сімейних зобов'язань сприяє поліпшенню добробуту цих осіб через систему соціальних служб, які покликані здійснювати спостереження за здоров'ям, житловими та культурними умовами та їх дозвіллям» [63]. В статті 139 Конституції Іспанії зазначається, що «всі іспанці мають одні й ті самі права та обов'язки на всій території держави», а в ст. 149 – що «державі має виняткову компетенцію в таких областях: ... регулювання основних умов, що гарантують рівність всіх іспанців при здійсненні ними своїх прав і при виконанні своїх конституційних обов'язків» [63].

17 лютого 1983 року було прийнято Конституцію Королівства Нідерландів. «Усі здатні до несення військової служби громадяни Нідерландів зобов'язані захищати незалежність держави та її територіальну цілісність. Зазначений

обов'язок може бути покладений на жителів Нідерландів, які не є його громадянами» [64], йдеться у ст. 97 Конституції Нідерландів. Згідно зі ст. 98 Конституції Нідерландів «Держава утримує для захисту своїх інтересів збройні сили, що формуються за контрактами та обов'язковим призовом. Загальне керівництво збройних сил здійснює уряд. Порядок обов'язкового призову до збройних сил встановлюється Актом парламенту. Обов'язки з оборони країни, які можуть бути покладені на осіб, які не перебувають у збройних силах, також встановлюються Актом парламенту» [64]. «Якщо всі особи або частина осіб, які підлягають обов'язковому призову, але не перебувають у збройних силах, призиваються за указом Короля під час війни або загрози війні або за інших надзвичайних обставин, до Генеральних штатів вноситься законопроект щодо необхідності подальшого їхнього призову на військову службу», йдеться у ст. 101 Конституції Нідерландів [64].

Ідеї переліку обов'язків людини та батьків чи осіб, які їх замінюють, держави перед дитиною, що отримали закріплення в проаналізованих вище конституціях держав, знайшли свій розвиток і в міжнародних документах. Так, в Декларації про право на розвиток йдеться, що «Всі люди несуть відповідальність за розвиток в індивідуальному та колективному плані з урахуванням необхідності повної поваги прав людини та основних свобод, а також своїх обов'язків перед суспільством, яке тільки й може забезпечити вільний та повний розвиток людської особистості, і тому вони мають заохочувати та захищати відповідний політичний, соціальний та економічний порядок, необхідний для розвитку» [64].

20 листопада 1989 року було прийнято Конвенцію про права дитини, в преамбулі якої наголошується, що вона прийнята з огляду на те, що «...Організація Об'єднаних Націй в Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на особливе піклування і допомогу,

впевнені в тому, що сім'ї як основному осередку суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим щоб вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рамках суспільства, визнаючи, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння» [65]. Відтак, міжнародна спільнота особливу увагу приділяє обов'язкам сім'ї щодо дітей.

В ст. 3 Конвенції про права дитини йдеться, що «Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів» [65]. Отже, держави-учасниці цієї конвенції взяли на себе зобов'язання зі створення не лише каталогу обов'язків батьків дитини/дітей, опікунів, інших осіб, які відповідають за неї за законом, а й зі створення ефективного правового механізму їх забезпечення.

Згідно зі ст. 5 Конвенції «Держави-учасниці поважають відповідальність, права і обов'язки батьків і у відповідних випадках членів розширеної сім'ї чи общини, як це передбачено місцевим звичаєм, опікунів чи інших осіб, що за законом відповідають за дитину, належним чином управляти і керувати дитиною щодо здійснення визнаних цією Конвенцією прав і робити це згідно зі здібностями дитини, що розвиваються» [65]. Отже, в цьому міжнародному договорі з прав людини отримує закріплення коло суб'єктів-носіїв обов'язків щодо дітей:

- 1) батьки;
- 2) члени розширеної сім'ї чи общини.

На них покладаються такі обов'язки:

1) належним чином управляти і керувати дитиною щодо здійснення прав дитини;

2) при здійсненні прав дитини враховувати здібності дитини.

Відповідно до ст. 14 цього міжнародного документу з прав дитини «Держави-учасниці поважають права та обов'язки батьків і у відповідних випадках законних опікунів керувати дитиною в здійсненні її права методом, що відповідає здібностям дитини, які розвиваються» [65]. В ст. 18 Конвенції про права дитини йдеться, що і держава має обов'язок допомагати батькам чи особам, які їх замінюють, в піклуванні про дітей, тобто фактично обов'язок щодо дітей має солідарний характер (з обов'язком і батьків чи осіб, що їх замінюють, і обов'язком держави): «З метою гарантування і сприяння здійсненню прав, викладених у цій Конвенції, Держави-учасниці надають батькам і законним опікунам належну допомогу у виконанні ними своїх обов'язків по вихованню дітей та забезпечують розвиток мережі дитячих установ» [65].

Л. Гретченко слушно звертає увагу, що «Комітетом ООН із прав дитини принцип «найкращих інтересів дитини» був докладно потлумачений у Зауваженні загального порядку № 14 (2013) «Про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів». Зокрема, Комітет акцентує увагу на тому, що призначенням концепції найкращих інтересів дитини є забезпечення повномасштабної та ефективної реалізації всіх прав, проголошених у Конвенції, усебічний розвиток дитини (п. 4), оцінка найкращих інтересів дитини в кожному окремому випадку при дотриманні балансу «усіх елементів, необхідних для прийняття рішення в конкретній ситуації для конкретної дитини або групи дітей» (п. 46). Визначення того, яке саме рішення буде прийнято в «найкращих інтересах дитини», має починатися з оцінки конкретних обставин, що роблять дитину унікальною. Це означає

врахування судом одних та ігнорування інших елементів, а також впливає на те, яким чином вони будуть ураховані один щодо одного (п. 49)» [66].

Також «Комітетом визнано за необхідне скласти невичерпний, непідпорядкований перелік елементів, які можна розглядати при проведенні оцінки найкращих інтересів дитини будь-якою особою, відповідальною за прийняття рішень (п. 50). Крім того, у питаннях визначення й оцінки найкращих інтересів дитини має бути враховано багато різних важливих факторів й аспектів. На декларативному рівні при здійсненні судочинства беруть до уваги найкращі інтереси дитини відповідно до Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, які прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17.11.2010 р. в якості практичного інструменту для держав-членів у процесі адаптації їх судових і позасудових систем до конкретних прав, інтересів і потреб дітей. В основу Керівних принципів покладено ті, що закріплені в міжнародних документах, а також норми прецедентного права Європейського суду з прав людини», зазначає адвокатка [66].

В Європейській конвенції про усиновлення дітей (переглянута) в ст. 11 йдеться, що «Унаслідок усиновлення дитина стає повноправним членом сім'ї усиновлювача (усиновлювачів) і має стосовно усиновлювача (усиновлювачів) та його або їхньої сім'ї такі самі права й обов'язки, як і діти усиновлювача (усиновлювачів), батьківство яких встановлено законом» [67]. Отже, мова йде про те, що дитина внаслідок усиновлення стає суб'єктом, який є носієм обов'язків щодо усиновлювача (усиновлювачів). Також в цій Конвенції зазначається, що «усиновлювач (усиновлювачі) мають батьківську відповідальність стосовно дитини. Усиновлення припиняє правові відносини між дитиною та її батьком, матір'ю та сім'єю походження. Проте один із подружжя або партнер усиновлювача, незалежно від того, чи перебувають вони в зареєстрованих відносинах, зберігають свої права та обов'язки стосовно

усиновленої дитини, якщо остання є його дитиною, якщо іншого не встановлено законом» [67].

Європейська соціальна хартія [68] також закріпила ряд обов'язків: обов'язок роботодавця збереження за жінкою робочого місця від дати її повідомлення про вагітність до дати закінчення відпустки по вагітності та по пологам (ст. 8), обов'язок батьків надати догляд, допомогу, освіту та необхідну підготовку дітям та підліткам (ст. 17), обов'язок роботодавця за запит робітника надавати інформацію про економічний і фінансовий стан підприємства (ст. 21).

На конституції держав-учасниць ЄС суттєвий вплив здійснило і право ЄС.

Загальновідомо, що право ЄС ґрунтується на конституційних традиціях держав-учасниць ЄС, в тому числі і щодо питання правового регулювання обов'язків людини та громадянина в Європейському Союзі. При цьому, право ЄС здійснює вплив на конституційно-правове регулювання обов'язків людини та громадянина в країнах-учасницях ЄС, адже первинне право ЄС є обов'язковим для його держав-учасниць, має бути імplementовано в їх національне законодавство. У зв'язку з цим виникають такі актуальні теоретичні питання, як питання щодо кола обов'язків громадян ЄС та громадян третіх країн, співвідношення прав громадянина ЄС та громадянина країни-учасниці ЄС, природи громадянства ЄС та природи громадянства держави, обов'язків людини при множинному громадянстві, зокрема, щодо виконання військового обов'язку або у випадку оголошення мобілізації в одній із країн-учасниць ЄС, питання того, чи мають бути імplementовані норми м'якого права ЄС до законодавства країн-учасниць ЄС тощо.

Для України теоретична і практична значущість дослідження питання правового регулювання обов'язків людини та громадянина в Європейському Союзі зумовлена закріпленням зовнішньополітичного вектора з набуття повноправного членства в ЄС. Це, в свою чергу, зумовлює не лише необхідність

адаптації законодавства України до права ЄС з питань обов'язків людини та громадянина, а й зміну наукової парадигми питань громадянства, обов'язків людини і громадянина.

Питання правового регулювання прав та обов'язків людини та громадянина в Європейському Союзі досліджувалося в працях таких вчених-конституціоналістів: Д. Белов [69], Ю. Бисага [70], О. Васильченко [71], В. Волковим [72, 73], Л. Дешко [74], Р. Петровим [75] та ін., питання обов'язків людини та обов'язків держави – в працях Ю. Бисаги [76], С. Булеци [77], Л. Дешко [78], В. Заборовського [79], О. Радишевської [80] та ін. Водночас, питання саме джерел права ЄС, які регулюють суспільні відносини, що виникають при виконанні обов'язків людини та громадянина в Європейському Союзі, вченими комплексно не досліджувалося.

Проаналізуємо право ЄС, яке впливає на національне право країн-учасниць ЄС та третіх країн, які не є членами ЄС, але стратегічним зовнішньополітичним курсом яких є набуття повноправного членства в ЄС.

Як зазначає О. Совгиря та Н. Шукліна «в конституційному праві джерело права – це нормативний акт, в якому містяться конституційно-правові норми. Іноді це поняття називають формою права, але поняття «джерело права» більш зручне для використання та традиційне для світової юриспруденції...» [81]. Питання джерел права ЄС становлять великий практичний та науковий інтерес. «Звідси, - як підкреслюють Л. Тимченко та В. Кононенко, зрозуміла необхідність єдиних підходів у їх вирішенні. У п. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН закріплено загальне положення щодо джерел міжнародного права: "Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому суперечки на підставі міжнародного права, застосовує:

а) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, безперечно визнані державами, які є сторонами спору;

b) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної в якості правової норми;

c) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;

d) із застереженням, вказаним у ст. 59, судові рішення та доктрини найкваліфікованіших фахівців з публічного права різних націй у якості допоміжного засобу для визначення правових норм» [82].

Його можна взяти за основу при розгляді питання щодо джерел права ЄС, в яких містяться правові норми, що регулюють відносини між людиною і громадянином ЄС та ЄС у зв'язку з виконанням ними обов'язків, закріплених в праві ЄС.

Р. Петров виокремлює такі джерела права ЄС:

«1) установчі договори (так зване «первинне законодавство»);

2) міжнародні (додаткові) угоди з міжнародними організаціями та іншими країнами;

3) регламенти, директиви, рекомендації та висновки (так зване «вторинне законодавство»;

4) рішення, висновки суду ЄС, а також загальні принципи, розроблені Судом ЄС» [75].

Установчі договори встановлюють основи правопорядку ЄС і є первинними джерелами права ЄС. Так, питанню обов'язків людини і громадянина ЄС присвячено ст. 20, п. 1 ст. 157 Договору про функціонування ЄС [83]. Також, про обов'язки людини і громадянина ЄС йдеться у ч. 2 ст. 18 частини 2 «Громадянство Союзу та недискримінація» Консолідованої версії Договору про функціонування Європейського Союзу [84], Преамбулі та ст. 1, 14, 32 Хартії основних прав ЄС [85], яка після набуття чинності Лісабонського договору в 2009 році [86] набула такої ж юридичної сили, як і договори ЄС. В разі, якщо норми, що регулюють відносини між ЄС і людиною та/або

громадянином ЄС у зв'язку з виконанням ними обов'язків, первинних джерел права ЄС суперечать нормам права, що містяться в міжнародних («додаткових») угодах, то переважну силу мають саме норми установчих договорів.

Окрім первинних джерел права ЄС до кола джерел права ЄС входять і договори з міжнародними організаціями, а також договори з іншими країнами. Загальновідомо: вони становлять невід'ємну частину права ЄС. При цьому, повноправними джерелами права ЄС є тільки угоди з прав та обов'язків людини і громадянина ЄС, які:

- 1) укладені ЄС як самостійним суб'єктом права;
- 2) ратифіковані всіма державами-членами ЄС.

Ті угоди з прав та обов'язків людини і громадянина, які укладено окремими державами-членами ЄС, з державами, які не є членами ЄС, визнаються джерелами права ЄС у виняткових випадках.

Також до кола джерел права ЄС входить вторинне законодавство ЄС. Рада Міністрів та Європейська Комісія наділені повноваженнями видавати з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС:

- 1) регламенти;
- 2) директиви;
- 3) надавати рекомендації;
- 4) надавати висновки.

Регламенти з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС мають такі ознаки:

- 1) суб'єкти, які видають – Рада Міністрів, Європейська Комісія;
- 2) встановлюють загальні правила;
- 3) одноманітно застосовуються в усіх державах-членах ЄС;
- 4) є обов'язковими для виконання в усій своїй повноті.

Р. Петров слушно підкреслює, що «це означає, що вони мають юридичну силу без подальшої імплементації в національне законодавство держав-членів, а індивіди можуть посилатися на них у національних судах, захищаючи свої суб'єктивні права» [75]. Таким чином, регламенти з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС мають юридичну силу без їх імплементації в національне законодавство держав-членів ЄС.

Директиви з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС є обов'язковими щодо кінцевого результату, який вони (директиви) власне і мають досягти, а також щодо тих держав-членів, яким ці директиви адресовані. Державі-учасниці ЄС/державам-учасницям ЄС надається можливість вибору: форм імплементації (законодавчі акти; адміністративні приписи); методів імплементації. Для набуття юридичної сили директиви з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС потребують імплементації в національне законодавство держав-членів ЄС. Водночас, з цього правила є виключення: за певних умов директиви можуть мати пряму дію.

Рішення Ради Міністрів та Європейської Комісії з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС є індивідуально-правовими актами, які адресовані певній особі/особам. Коло цих осіб складає: фізичні особи; юридичні особи; держава. Щодо адресата Рішення з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС є обов'язковими в усій своїй повноті, не потребують подальшої імплементації державою/державами, яким адресовані. Рекомендації та висновки з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС носять виключно рекомендаційний характер – вони не є обов'язковими для виконання. При цьому, як слушно наголошує Р. Петров та Л. Дешко, Ю. Бисага та ін. в своїх дослідженнях – вони не повністю позбавлені юридичного значення [87; 88; 89; 90; 91; 92; 93; 94]. «Під час розгляду справ судді національних судів повинні брати до уваги зазначені рекомендації, особливо, якщо вони полегшують

тлумачення національного права або права Співтовариства. ... насправді формальне визначення акта як регламенту, директиви або рішення часто може вводити в оману. ... регламент, який не встановлює загальних правил, може бути перекваліфіковано на «приховане рішення», зазначає Р. Петров [75].

Рішення Суду у тій частині, що положення установчих договорів ЄС, його висновки та розроблені загальні принципи є також джерелами права ЄС. Вітчизняні науковці слушно акцентують увагу, що загальними принципами права ЄС є загальні принципи міжнародного права, загальні правові принципи, що поділяються всіма державами-членами ЄС [75].

Отже, колом джерел, які регулюють питання обов'язків людини та громадянина в Європейському Союзі є:

- 1) установчі договори;
- 2) міжнародні (додаткові) угоди ЄС з питань прав та обов'язків людини і громадянина з міжнародними організаціями, державами;
- 3) регламенти, директиви, рекомендації та висновки з питань прав та обов'язків людини і громадянина, видані Радою Міністрів та Європейською Комісією;
- 4) рішення, висновки Суду ЄС, розроблені ним принципи.

Коло тих джерел права ЄС з питання обов'язків людини та громадянина в Європейському Союзі, які є обов'язковими для імплементації державами-членами ЄС в національне законодавство, є такі: регламент, директива, Рішення Ради Міністрів та Європейської Комісії. Регламенти з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС мають такі ознаки:

- 1) суб'єкти, які видають – Рада Міністрів, Європейська Комісія;
- 2) встановлюють загальні правила;
- 3) одноманітно застосовуються в усіх державах-членах ЄС;

4) є обов'язковими для виконання в усій своїй повноті - мають юридичну силу без їх імплементації в національне законодавство держав-членів ЄС.

Ознаками директиви є:

- 1) обов'язковість щодо кінцевого результату, якого вона має досягти;
- 2) обов'язковість директиви щодо тих держав-членів ЄС, яким вона адресована;
- 3) адресат має можливість вибору форм імплементації (законодавчі акти; адміністративні приписи); методів імплементації;
- 4) потребують імплементації в національне законодавство держав-членів ЄС, але за певних умов можуть мати пряму дію.

Рішення Ради Міністрів та Європейської Комісії з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС мають такі ознаки:

- 1) є індивідуально-правовими актами;
- 2) коло адресатів складає: фізичні особи; юридичні особи; держава;
- 3) є обов'язковими в усій своїй повноті, не потребують подальшої імплементації державою/державами, яким адресовані.

До кола джерел права ЄС входять ті договори з прав та обов'язків людини з міжнародними організаціями, договори з іншими державами, які:

- 1) укладені ЄС як самостійним суб'єктом права;
- 2) ратифіковані всіма державами-членами ЄС.

Акцентовано увагу, що ті угоди з прав та обов'язків людини і громадянина, які укладено окремими державами-членами ЄС, з державами, які не є членами ЄС, визнаються джерелами права ЄС у виняткових випадках.

Як вже зазначалося вище, обов'язки людини і громадянина ЄС закріплено в джерелах права ЄС. В п. 1 ст. 157 Договору про функціонування ЄС міститься обов'язок з дотримання рівноправності між жінками та чоловіками щодо оплати праці [83]. В ч. 2 ст. 18 частини 2 «Громадянство Союзу та недискримінація»

Консолідованої версії Договору про функціонування Європейського Союзу закріплено обов'язок громадянина ЄС – недискримінація [84].

В Преамбулі Хартії основних прав ЄС [85], норми якої відповідно до Лісабонського договору мають таку ж юридичну силу, як і первинне право ЄС, йдеться про обов'язки як стосовно інших людей, до світової спільноти і майбутніх поколінь. Акцентуємо увагу, що акцент на обов'язках людини перед світовою спільнотою та майбутніми поколіннями в Конституції України не робиться. Зважаючи на виклики сьогодення в контексті концепції сталого розвитку людства бачиться, що і в доктрині, і на практиці доцільним є фокусування не лише на обов'язках людини стосовно інших людей, а й на обов'язках щодо світової спільноти, майбутніх поколінь.

Стаття 14 Хартії закріплює такий обов'язок людини, як отримання обов'язкової освіти, а стаття 32 – завершення обов'язкової шкільної освіти.

Європейською конвенцією про громадянство [95] закріплено принципи і встановлено правила, що стосуються виконання військового обов'язку у випадках множинного громадянства. Так, відповідно до ст. 21 Конвенції особи, що мають громадянство двох або більше держав-учасниць, повинні виконувати свій військовий обов'язок стосовно лише однієї із цих держав-учасниць. Будь-яка особа є військовозобов'язаною стосовно держави-учасниці, на території якої вона постійно проживає (п. а ст. 21 Конвенції). Особи, які відповідно до підпункту "а" ст. 21 вище зазначеної Конвенції відслужили військову службу стосовно однієї із держав-учасниць, громадянами якої вони є, та після цього обрали місцем постійного проживання територію іншої держави-учасниці, громадянами якої вони є, можуть перебувати на обліку як військовозобов'язані запасу тільки стосовно цієї останньої держави-учасниці [95].

У статті 20 Договору про функціонування ЄС йдеться, що «...у зв'язку з громадянством ЄС виникають не лише права, а й обов'язки» [83]. І. Яковюк

слушно підкреслює, що «...національне громадянство до кола основних обов'язків традиційно відносить військовий обов'язок та обов'язок сплати податків. Вочевидь, намір закріплення аналогічних обов'язків за громадянином Союзу неодмінно викликало б протидію з боку держав-членів Євросоюзу, оскільки це фактично передбачало б передачу останньому реалізації низки принципів для збереження суверенного статусу державної влади прав, а отже, зайвий раз зачіпало б болісну для ЄС проблему державного суверенітету» [96]. А. Покровська дотримується точки зору, яка полягає в тому, що в статті 20 Договору про функціонування ЄС йдеться «...про обов'язки, які закріплюються кожною державою-членом на національному рівні. У зв'язку з цим, можна стверджувати, що кожна держава у повній мірі покладає на громадянина обов'язки перед суспільством, а отже, покладення додаткових обов'язків у зв'язку з набуттям громадянства ЄС було б недоречним» [97].

І. Яковюк наголошує, що «...стаття 8 проекту Конституції також вказує на наявність обов'язків у громадян ЄС, визначених Конституцією. Однак будь-якого переліку таких обов'язків проект Конституції не містить. Крім того, якщо проект Конституції передбачає можливість розширення закріплених у ньому переліку прав, то відносно обов'язків особи такого застереження не міститься. Одним з імовірних пояснень цієї ситуації може бути бажання розробників проекту Конституції забезпечити певну стабільність правовому статусу громадянина Євросоюзу [96].

Відповідно до п. 1 ст. 157 Договору про функціонування ЄС «Кожна держава-член забезпечує застосування принципу рівної оплати працівникам чоловічої та жіночої статі за однакову роботу або роботу, що має однакову вартість» [83]. Отже, обов'язком є дотримання рівноправності між жінками та чоловіками щодо оплати праці.

Одним з фундаментальних в конституційному праві та праві ЄС є принцип недискримінації [98]. Відповідно до ч. 2 ст. 18 частини 2 «Громадянство Союзу та недискримінація» Консолідованої версії Договору про функціонування Європейського Союзу «У сфері застосування Договорів та без шкоди їхнім будь-яким спеціальним положенням заборонено будь-яку дискримінацію на підставі національної належності». Отже, обов'язком громадянина ЄС є недискримінація.

В Преамбулі Хартії основних прав ЄС наголошується, що вона знову підтверджує, при дотриманні компетенції і цілей Європейського співтовариства і Європейського Союзу, а також принципу субсидіарності, права, що впливають, перш за все, з конституційних традицій і спільних міжнародних зобов'язань держав-членів, Договору про Європейський Союз і Договору про Європейські співтовариства [99], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [100], Соціальної хартії [101], прийнятих Європейським співтовариством і Радою Європи, а також судової практики суду Європейських співтовариств і Європейського суду з прав людини [85].

В Преамбулі підкреслюється, що «Володіння цими правами тягне за собою відповідальність і обов'язки як щодо інших людей, так і стосовно світової спільноти і майбутніх поколінь». Таким чином, за критерієм кола суб'єктів, щодо яких у громадян ЄС є обов'язки, ці обов'язки класифікуємо на такі три групи:

- 1) обов'язки стосовно інших людей;
- 2) обов'язки стосовно світової спільноти;
- 3) обов'язки щодо майбутніх поколінь.

Найвищою соціальною цінністю є гідність людини [102]. В статті 1 Хартії йдеться, що «Гідність людини недоторканна. Її необхідно поважати і захищати» [85]. Таким чином, одним з обов'язків громадян ЄС є повага людської гідності.

В ст. 14 Хартії, яка присвячена праву на освіту, в п. 2 йдеться, що «Це право включає можливість безкоштовного отримання обов'язкової освіти» [85]. Отже, одним з обов'язків громадян ЄС є отримання обов'язкової освіти.

Відповідно до ст. 32 Хартії «Використання дитячої праці забороняється. Мінімальний вік для прийому на роботу не може бути нижче віку завершення обов'язкової шкільної освіти, без шкоди для норм, більш сприятливих щодо молодих людей, крім випадків окремих обмежених виключень» [85]. З цієї статті випливає, що одним з обов'язків громадян ЄС є завершення обов'язкової шкільної освіти.

Таким чином, в Хартії прав людини ЄС закріплено такі обов'язки громадян ЄС: повага людської гідності; отримання обов'язкової освіти; завершення обов'язкової шкільної освіти.

Як вірно зазначає професор Л. Дешко в своїх дослідженнях «...Хоча спочатку сфера захисту прав людини розглядалась як повністю невласлива правовому порядку, який незмінно заснований на економічних принципах, згодом це положення зазнало певних змін, що пояснюється поглибленням політичної й економічної взаємодії європейських країн. Так, Паризький договір 1951 р. про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі та Римські договори 1957 р. про створення ЄЕС і Євроатому – первинні установчі договори Європейських спільнот – не містили жодних положень про створення спеціальної системи захисту прав людини в межах Європейських співтовариств. Впливом пануючих тоді функціоналістських підходів до механізмів і принципів правового регулювання економічної інтеграції, що виключали будь-яку можливість втручання у вирішення політичних проблем держав-членів, визначалася й позиція Суду Європейських співтовариств (далі – Суд): ґрунтуючись на положеннях позитивного права, тобто на нормах установчих договорів Європейських співтовариств, Суд виключав можливість визнання основних прав

і свобод людини в якості діючої правової норми права Співтовариства [32, с. 677], свідченням чого є рішення, винесені ним в справах «Geitling», «Stork», «Sgarlata». Так, у рішенні по справі «Geitling» Суд ЄС відмовився взяти до уваги аргументи про те, що акти Верховного органа ЄОВС повинні були поважати положення Конституції ФРН» [32, с. 117].

Дійсно, «право ЄС, як об'єднуюча регулятивна система, не могло залишатися осторонь від магістрального напрямку розвитку національного права держав-членів, відображає еволюцію сформованої там правової свідомості та основних характеристик громадянського суспільства. Інтеграція, що не враховує значення, яке надається національними конституціями, парламентами і правозастосовними органами правам людини, могла виявитися збитковою ... Компетенція ЄС почала розширюватися. Обсяг законодавчої діяльності зростає. Інтереси особистості перед обличчям машини, в яку перетворюється ЄС, повинні бути огорожені такою самою мірою, як і всі взаємини з національною державою та армією чиновництва. Інакше легітимність права ЄС опиниться під сумнівом. Буде все складніше і складніше доводити верховенство, переважну силу і пряму дію права ЄС, наполягати на тому, що в разі колізії з національними конституціями все одно повинна застосовуватися норма права ЄС, навіть якщо вона і не піддається контролю з точки зору відповідності вимогам захисту і забезпечення прав людини», підкреслює М. Ентін [103, с. 330-331].

Вже до кінця 60-х рр. XX ст. позиція Суду ЄС із питання визнання основних прав і свобод людини як діючої правової норми права Співтовариств зазнала еволюції: починається поступове визнання права сторін посилалися на основні права людини у своїх позовах або скаргах як на підставу для висунення правових вимог. Так, у рішенні по справі «Stauder v. City of Ulm» (1969 р.) Суд, розглядаючи питання про порушення системою соціального забезпечення права на приватне життя, вперше проголосив, що буде захищати основні права людини,

як вони впливають із загальних принципів права Співтовариства, а також вказав, що відмінить будь-яке рішення або акт органів ЄС, якщо вони суперечать фундаментальним правам людини [104]. У подальшому захист прав людини завдяки рішенням Суду ЄС стає загальним принципом права ЄС, якому повинно відповідати все вторинне законодавство і дії органів та інститутів ЄС.

Закріплення обов'язків людини і громадянина в праві ЄС, а також засобів забезпечення їх виконання є завершальною складовою правового статусу людини і громадянина в ЄС.

Право ЄС, акти міжнародних міжурядових організацій з прав людини здійснили вплив і на конституції держав-учасниць ЄС в 90-ті роки ХХ ст. Так, відповідно до Конституції Бельгії від 17 лютого 1994 року «школи, організовані державною владою, надають до кінця обов'язкового шкільного навчання вибір між однією з визнаних релігій та викладанням неконфесійної моралі» (ст. 24) [105]. Також відповідно до Конституції Бельгії «Кожен має право на освіту в умовах дотримання фундаментальних свобод та прав. Доступ до освіти є безкоштовним до закінчення обов'язкового шкільного навчання. Усі учні, які підлягають обов'язковому шкільному навчанню, мають право на духовне та релігійне навчання за рахунок спільноти» [105]. Отже, в Конституції Бельгії закріплено обов'язок кожного проходити шкільне навчання.

Згідно зі ст. 30 Конституції Бельгії «Вживання прийнятих у Бельгії мов має необов'язковий характер; воно може регулюватися лише законом і щодо актів органів державної влади для судочинства» [105]. У ст. 62 Конституції Бельгії йдеться, що «створення виборчих колегій регулюється законом. Вибори проводяться у системі пропорційного представництва, встановлюваної законом. Голосування є обов'язковим та таємним. Воно проводиться в комуні, за винятком випадків, які встановлюються законодавством». Отже, в Конституції Бельгії не закріплено обов'язку з вживання прийнятих у Бельгії мов (окрім актів органів

державної влади для судочинства) і закріплено не право, а обов'язок голосувати на виборах.

Така норма в Конституції Бельгії з'явилась в результаті еволюції конституційно-правового регулювання в Бельгії вживання мов, які застосовуються при виконанні обов'язку кожного з отримання шкільної освіти та виконання обов'язків батьків щодо дітей.

Так, ґрунтуючись виключно на місці проживання батьків, положення бельгійського закону перешкождали доступу деяких дітей до шкіл з навчанням французькою, розташованим у шести комунах навколо Брюсселя і які мали свій власний статус, і тим самим порушили право цих дітей на освіту через дискримінаційний характер [106]. «З червня 1962 р. по січень 1964 р. жителі низки комун та їх околиць, що належали за законом до "голландсько-розмовляючого району" (за винятком уродженців м. Краайнем (Kraainem), що належало до адміністративного округу, наділеного власним статусом), подали до Комісії з прав людини заяви, спрямовані проти Бельгії. Виступаючи як від свого власного імені, а також від імені своїх неповнолітніх дітей (загальним числом понад 800), заявники - всі франкомовні, скаржилися на низку законодавчих актів, прийнятих у Бельгії, та зокрема, на закон від 30 липня 1963 р. про регламентацію використання мов в освітній системі, а також на розділ закону від 2 серпня 1963 р. про використання мови персоналом, учнями та навчальним контингентом. Серед іншого, вони дорікали бельгійській державі в тому, що вона нічого не зробила для освіти французькою мовою в комунах їхнього проживання або якщо щось і зробила, то неадекватним чином (у випадку з Краайнем); позбавляє в їх комунах субсидій навчальні заклади, які не приводять свою діяльність у відповідність до положень про мову шкільного законодавства; відмовляється офіційно затверджувати атестати та дипломи, що видаються цими закладами; перешкоджає доступу їхніх дітей до класів з навчанням французькою, існуючим

у деяких місцях; зобов'язує батьків робити вибір між направленням дітей до місцевих шкіл з освітою голландською та направленням їх на навчання до району Брюсселя, де викладання може вестися французькою. За твердженнями заявників, було порушено ст. 8 та ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також ст. 2 Протоколу 1 Конвенції» [106].

Суд розглянув ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції і зазначив, що «цією статтею закріплюється реальне право на освіту. Зважаючи на наявність у державах - членах Ради Європи офіційної системи загальної освіти у момент відкриття Протоколу для підписання, встановлене ним «право на освіту» зобов'язувало їх гарантувати особам, які перебувають під їх юрисдикцією, право користування коштами освіти, які були у наявності на той момент. На думку Суду, перша пропозиція ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції гарантує право доступу до освітніх закладів, а також право на отримання відповідно до правил, що діють у кожній із держав, офіційного визнання пройденого курсу навчання. Конвенція не накладає жодних певних зобов'язань щодо обсягу наданих засобів навчання, організації або субсидування цих закладів. Зокрема, не йдеться про мову, якою має вестися навчання задля забезпечення дотримання права на освіту» [106].

Стаття 7.3 закону від 2 серпня 1963 р. будучи дискримінаційною за своїм характером, порушила право на освіту деяких дітей і не дозволила батькам виконати покладений на них конституційний обов'язок щодо піклування про дітей. Ґрунтуючись виключно на місці проживання батьків, вона перешкоджала їх доступу до шкіл, у яких навчання велося французькою мовою в шести комунах на околицях Брюсселя, і які мали свій власний статус [106].

Відповідно до ст. 182 Конституції Бельгії «порядок набору армії визначається законом. Він регулює також просування по службі, права та обов'язки військовослужбовців» [106], а згідно зі ст. 183 – «Армійський контингент висується щороку. Закон, який його встановлює, має чинність лише

один рік, якщо він не відновлюється» [106]. Таким чином, відповідно до Конституції Бельгії спеціальний закон визначає порядок набору армії, просування по службі, права та обов'язки військовослужбовців. Також законом встановлюється вступування армійського контингенту.

2 квітня 1997 р. було прийнято Конституцію Польської Республіки [107] Розділ 2 Конституції Польщі присвячено волі, правам та обов'язкам людини і громадянина. Відповідно до ст. 31 Конституції Польщі «...кожен зобов'язаний поважати свободи та права інших. Нікого не можна змушувати робити те, що право його не зобов'язує. Обмеження користування конституційними свободами та правами можуть встановлюватися лише у законі і лише у тому випадку, коли вони необхідні в демократичній державі для її безпеки чи публічного порядку або для охорони навколишнього середовища, здоров'я та публічної моральності чи свобод та прав інших осіб...» [107].

Ніхто не може бути зобов'язаний інакше, як на підставі закону, розкривати інформацію щодо його особи (ст. 51 Конституції Польщі). Відповідно до норм Конституції Польщі ніхто може бути зобов'язаний органами публічної влади висловлювати свої світогляди, релігійні переконання чи віросповідання (ст. 53), закон може встановити обов'язок попереднього отримання ліцензії на використання радіо або телевізійної станції (ст. 54), трудовий обов'язок може бути покладено лише законом (ст. 65), обов'язки роботодавця визначає закон (ст. 66), навчання до 18-річного віку є обов'язковим (ст. 70). При цьому, що стосується шкільного обов'язку, в Конституції Польщі йдеться, що «спосіб виконання шкільного обов'язку визначає закон. ...Навчання у громадських школах є безкоштовним. Закон може дозволити платне надання деяких освітніх послуг публічними вищими школами. ... Батьки мають свободу вибору для дітей інших шкіл, крім публічних. Громадяни та установи мають право засновувати школи основні, надосновні та вищі, а також виховні заклади. Умови створення та

діяльності неpubлічних шкіл, а також участі публічної влади у їхньому фінансуванні, так само як і принципи педагогічного нагляду за школами та виховними закладами визначає закон. ... Громадська влада забезпечує громадянам загальний і рівний доступ до освіти. З цією метою вони створюють та підтримують системи індивідуальної фінансової та організаційної допомоги учням та студентам. Умови надання допомоги визначає закон. ...Забезпечується автономія вищих шкіл відповідно до принципів, визначених законом» (ст. 70) [107]. У процесі встановлення прав дитини органи публічної влади, а також особи, відповідальні за дитину, зобов'язані вислухати та в міру можливості взяти до уваги думку дитини (ст. 72 Конституції Польщі).

В ст.82 Конституції Польщі закріплено обов'язок польського громадянина бути вірним Польській Республіці, а також турбуватись про загальне благо. Згідно зі ст. 83 Конституції Польщі кожен зобов'язаний дотримуватись права Польської Республіки. «Кожен повинен нести певні у законі громадські обтяження та інші повинності, зокрема сплачувати податки», йдеться у ст. 84 Конституції Польщі. В ст.85 зазначається, що «обов'язком польського громадянина є захист Батьківщини. Обсяг обов'язків військової служби визначає закон. Громадянин, якому його релігійні переконання або моральні принципи, що сповідаються, не дозволяють відбувати військову службу, може бути зобов'язаний нести замінну службу відповідно до принципів, визначених у законі» [107]. Згідно зі ст. 86 Конституції Польщі кожен повинен дбати про стан довкілля та відповідає за заподіяне їм його погіршення [107]. Принципи ж цієї відповідальності визначає закон (ст. 86 Конституції Польщі).

Отже, аналіз конституцій країн-учасниць ЄС, міжнародних договорів з прав людини, права ЄС свідчить, що після Другої світової війни було розпочато процес закріплення каталогу обов'язків людини і громадянина в цих актах. Каталоги обов'язків людини і громадянина (підданого) є різними в конституціях

країн-учасниць ЄС, але спільним для них є те, що всі вони закріплюють обов'язок з захисту Вітчизни.

Те, що ряд обов'язків людини не закріплено саме в нормах конституцій цих країн не свідчить про те, що людина не є носієм цих обов'язків в тому випадку, якщо вони закріплені в міжнародних актах з прав людини, до яких приєдналась держава і відповідно взяла на себе міжнародні зобов'язання. Так, згідно зі ст. 25 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини «...загальновизнані норми міжнародного права є складовою права Федерації. Вони мають перевагу перед законами і безпосередньо породжують права та обов'язки для жителів федеральної території» [108]. Обов'язки людини закріплені в цих міжнародних договорах з прав людини, держава приєднались до них і відповідно вони є частиною її національного законодавства.

Вище викладене дозволяє дійти таких висновків.

1. Закріплення обов'язків людини і громадянина відбулось в текстах конституцій тих держав-учасниць ЄС, які були прийняті після Другої світової війни.

2. Виділено такі етапи розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках Європейського Союзу та їх характерні риси:

1) до Другої світової війни – відсутність інституту обов'язків в конституціях держав-засновниць ЄС;

2) 1948 – 1969 рр. – закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини, прийнятих в рамках ООН та Ради Європи, юридичних заборон в первинному праві ЄС, імплементація норм цих договорів в національне законодавство країн-учасниць ЄС;

3) 1969 р. – 1986 рр. – розвиток принципу пропорційності обмеження прав і свобод осіб, які порушують виконання конституційних обов'язків;

4) 1986 – 1992 рр. – закріплення в праві ЄС норм, відповідно до яких прямопропорційної залежності між правами людини і громадянина та її обов'язками немає, а є усталений зв'язок, імплементація цих норм до законодавства країн-учасниць ЄС; розвиток конституційно-правового регулювання забезпечення виконання обов'язків батьків дитини, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом;

5) 1992 р. – 2000 р. – запровадження інституту громадянства ЄС - додаткового (субсидіарного) до національного громадянства; імплементація в національне законодавство ЄС норм Маастрихтського договору 1992 р. щодо громадянства ЄС та заборони дискримінації, розвиток правового регулювання суспільних відносин, які виникають при виконанні конституційних обов'язків людини і громадянина у разі множинного громадянства;

6) 2000 р. – 2009 рр. – закріплення обов'язків особи в первинному праві ЄС на додаток до тих, що походять з громадянства держави-члена ЄС;

7) 2009 р. – сьогодні – принцип належного сумління при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків – одна з засад конституційного ладу.

3. Дістало подальшого розвитку твердження, що закріплення обов'язків людини і громадянина в законодавстві країн-учасниць ЄС, а також засобів забезпечення їх виконання є завершальною складовою конституційно-правового статусу людини і громадянина.

Доведено вплив конституційних традицій держав-членів ЄС на перелік обов'язків, який був закріплений в міжнародних договорах з прав людини, а також вплив міжнародних договорів з прав людини (універсальних та регіональних (європейських) на правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасницях ЄС.

4. За такими критеріями конституції держав – учасниць ЄС класифікуємо на такі види:

1) залежно від закріплення обов'язків людини і громадянина: конституції, які закріплюють обов'язки людини і громадянина; конституції, які не закріплюють обов'язки людини і громадянина;

2) залежно від ступеня конкретизації норм, що забезпечують виконання конституційних обов'язків людини і громадянина: конституції, що закріплюють засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина; конституції, які не закріплюють засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина.

5. Доведено, що принцип належного сумління при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків – одна з засад конституційного ладу, а також доведено факт еволюції принципу належного сумління при виконанні обов'язків особи в праві ЄС та конституційних обов'язків людини і громадянина в законодавстві країн-учасниць ЄС від принципу до цінності.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Обґрунтовано, що на противагу існуючим в доктрині конституційного права підходам до аналізу правового забезпечення виконання конституційних обов'язків в державах-учасниках ЄС та в Україні, необхідним є його дослідження крізь призму таких основних трансформаційних чинників, як: закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини; запровадження громадянства ЄС; поглиблення інтеграції між державами-учасниками ЄС, між ЄС та третіми країнами, які не є членами ЄС; розвиток громадянського та політичного суспільства; зростання масштабів та рівня загроз міжнародному миру та безпеці.

2. Сформульовано поняття засобу забезпечення конституційних обов'язків людини та громадянина, визначено їх характерні риси (домінування нормативно-правового акта як джерела права; застосовується суб'єктами, уповноваженими державою; суб'єкт, щодо якого застосовується – людина та громадянин; мета застосування - належне сумлінне виконання людиною та громадянином обов'язку або утримання від порушення юридичної заборони), здійснено їх класифікацію.

3. Закріплення обов'язків людини і громадянина відбулось в текстах конституцій тих держав-учасниць ЄС, які були прийняті після Другої світової війни.

Виділено такі етапи розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках Європейського Союзу та їх характерні риси:

1) до Другої світової війни – відсутність інституту обов'язків в конституціях держав-засновниць ЄС;

2) 1948 – 1969 рр. – закріплення обов’язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини, прийнятих в рамках ООН та Ради Європи, юридичних заборон в первинному праві ЄС, імплементація норм цих договорів в національне законодавство країн-учасниць ЄС;

3) 1969 р. – 1986 рр. – розвиток принципу пропорційності обмеження прав і свобод осіб, які порушують виконання конституційних обов’язків;

4) 1986 – 1992 рр. – закріплення в праві ЄС норм, відповідно до яких прямопропорційної залежності між правами людини і громадянина та її обов’язками немає, а є усталений зв’язок, імплементація цих норм до законодавства країн-учасниць ЄС; розвиток конституційно-правового регулювання забезпечення виконання обов’язків батьків дитини, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом;

5) 1992 р. – 2000 р. – запровадження інституту громадянства ЄС - додаткового (субсидіарного) до національного громадянства; імплементація в національне законодавство ЄС норм Маастрихтського договору 1992 р. щодо громадянства ЄС та заборони дискримінації, розвиток правового регулювання суспільних відносин, які виникають при виконанні конституційних обов’язків людини і громадянина у разі множинного громадянства;

6) 2000 р. – 2009 рр. – закріплення обов’язків особи в первинному праві ЄС на додаток до тих, що походять із громадянства держави-члена ЄС;

7) 2009 р. – сьогодні – принцип належного сумління при виконанні людиною і громадянином конституційних обов’язків – одна з засад конституційного ладу.

4. Дістало подальшого розвитку твердження, що закріплення обов’язків людини і громадянина в законодавстві країн-учасниць ЄС, а також засобів забезпечення їх виконання є завершальною складовою конституційно-правового статусу людини і громадянина.

Доведено вплив конституційних традицій держав-членів ЄС на перелік обов'язків, який був закріплений в міжнародних договорах з прав людини, а також вплив міжнародних договорів з прав людини (універсальних та регіональних (європейських) на правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках ЄС.

5. За такими критеріями конституції держав – учасниць ЄС класифіковано на такі види:

1) залежно від закріплення обов'язків людини і громадянина: конституції, які закріплюють обов'язки людини і громадянина; конституції, які не закріплюють обов'язки людини і громадянина;

2) залежно від ступеня конкретизації норм, що забезпечують виконання конституційних обов'язків людини і громадянина: конституції, що закріплюють засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина; конституції, які не закріплюють засоби забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина.

6. Доведено, що принцип належного сумління при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків – одна з засад конституційного ладу, а також доведено факт еволюції принципу належного сумління при виконанні обов'язків особи в праві ЄС та конституційних обов'язків людини і громадянина в законодавстві країн-учасниць ЄС від принципу до цінності.

7. Аргументовано доцільність запозичення досвіду Франції при проведенні докорінної реформи збройних сил в Україні. Пропонується розробити та ухвалити Верховною Радою України план професіоналізації армії, в якому передбачити науково обґрунтовані терміни окремих етапів докорінного реформування, комплексні системні напрями роботи, які б стосувалися усього народного господарства країни, адаптації збройних сил України до нових умов (гібридні війни, пандемії тощо). Також пропонуємо в цьому Плані передбачити

підвищення укомплектованості частин; рівня боєздатності збройних сил; забезпечення соціальних гарантій військовим, які звільнялися у запас; критерії якості комплектування армії військовослужбовцями та систематичний моніторинг цієї якості; систему “цивільних зустрічей” – обов’язкові курси з роз’яснення молоді суті добровільної служби в армії; ввести в якості обов’язкового предмету в загальноосвітніх школах «Міжнародне гуманітарне право»; для осіб віком 18-60 років встановити загальнообов’язковий «підготовчий оборонний призов» щотри роки.

РОЗДІЛ 2. КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ТА ЗАСОБІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ВИКОНАННЯ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Види конституційних обов'язків людини і громадянина у країнах Європейського Союзу

Конституційні обов'язки людини і громадянина є важливою складовою конституційно-правового статусу людини і громадянина [109]. Україна має імплементувати законодавство ЄС, що регулює правові відносини між ЄС та людиною і громадянином ЄС у зв'язку з виконанням ними їх обов'язків з метою виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони та Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 1106 [110]. Це, в свою чергу, актуалізує питання щодо переліку обов'язків людини і громадянина ЄС відповідно до права ЄС, і відповідно до законодавства України, а також питання їх класифікації.

В науці конституційного права дослідженню питання класифікації конституційних прав присвячено праці багатьох вчених-конституціоналістів [111; 112; 113; 114]. Водночас, питання видів конституційних обов'язків людини і громадянина в Європейському Союзі комплексно не досліджувалося. Також відсутні фундаментальні дослідження співвідношення кола обов'язків людини відповідно до права ЄС та відповідно до національного законодавства України.

В цьому підрозділі дисертаційного дослідження виявимо коло обов'язків людини і громадянина ЄС, а також коло обов'язків людини і громадянина України, класифікуємо їх.

В доктрині конституційного права зазначається, що конституційні обов'язки – це відбиті в нормах Конституції міри належної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин (наукові праці О. Совгирі, Н. Шукліної та ін.) [115].

Стаття 4. Конституції Італії закріплює обов'язок кожного громадянина відповідно до своїх можливостей і на свій вибір здійснювати діяльність або виконувати функції, що сприяють матеріальному або духовному розвитку суспільства. Відповідно до ст. 16 Конституції Італії кожен громадянин має виконувати обов'язки, що накладаються законом» [59]. Згідно зі ст. 21 Конституції Італії «Закон може встановити як загальне правило обов'язкове надання відомостей про джерела фінансування періодичного друку». Згідно зі ст. 30 Конституції Італії батьки зобов'язані і мають право утримувати, навчати та виховувати дітей, навіть якщо вони народжені поза шлюбом. У разі недієздатності батьків закон визначає способи виконання їхніх обов'язків. В ст. 33 Конституції Італії закріплено обов'язок складати державні іспити для прийому до шкіл різних видів та ступенів, для їх закінчення, для доступу до професійної діяльності. Згідно зі ст. 34 «Освіта відкрита всім. Початкова освіта щонайменше протягом восьми років є обов'язковою та безкоштовною» [59]. В ст. 39 Конституції Італії закріплено обов'язок профспілки зареєструватись в місцевих або центральних установах згідно з правилами, встановленими законодавством Італії. Згідно зі ст. 44 Конституції Італії приватна земельна власність зобов'язує.

Основний закон Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 р. закріплює такі обов'язки людини і громадянина:

- турбота про дітей та їх виховання. За їхньою реалізацією слідкує державне співтовариство. Діти можуть бути відокремлені від сім'ї проти волі осіб, уповноважених на їх виховання, тільки на підставі закону, якщо уповноважені на виховання особи не виконують своїх обов'язків або якщо діти з інших причин перебувають під загрозою залишитися без нагляду (ст. 6);

- релігійне навчання у державних школах, за винятком неконфесійних шкіл (ст. 7);

- чоловіки, які досягли 18-річного віку, можуть бути зобов'язані нести службу у збройних силах, федеральній прикордонній охороні або у корпусі цивільної оборони. Той, хто за мотивами совісті відмовляється від військової служби зі зброєю, може бути зобов'язаний нести заміну. Термін заміної служби не повинен перевищувати терміну військової служби. Подробиці регулюються законом, який не може порушувати свободу совісті, а також повинен передбачати можливість заміни служби, ніяк не пов'язаної з частинами збройних сил або федеральної прикордонної охорони. Військовозобов'язані, не покликані на службу, можуть законом або на основі закону у разі стану оборони бути зобов'язані до виконання у порядку трудових відносин цивільних повинностей з метою оборони, включаючи захист цивільного населення; обов'язки у публічно-правових службових відносинах допускається покладати лише виконання поліцейських завдань чи таких завдань верховної публічної адміністрації, які можуть виконуватися лише у порядку публічно-правових службових відносин. Покладання обов'язків із трудових відносин у галузі постачання для цивільного населення допускається лише для задоволення його життєво необхідних потреб чи забезпечення захисту. Якщо в період стану оборони потреби у цивільному обслуговуванні санітарно-лікувальних

установ, а також стаціонарних військових шпиталів не можуть бути задоволені на добровільній основі, жінки віком від 18 до 55 років законом або на основі закону можуть бути залучені на службу такого роду. Вони в жодному разі не повинні зобов'язуватися виконувати її зі зброєю. Для підготовки до виконання обслуговування, що вимагає спеціальних знань чи навичок, законом або на підставі закону може бути передбачено обов'язок участі у навчальних заходах. Якщо у період стану оборони потреба в робочій силі не може бути забезпечена на добровільній основі, свобода німців припинити роботу за професією або залишити робоче місце може бути обмежена законом або на основі закону для забезпечення цієї потреби (ст. 12а);

- власність зобов'язує. Її використання має одночасно служити загальному благу (ст. 14).
- заборона дискримінації («Кожен німець має в кожній землі однакові цивільні права та обов'язки» (ст. 33);
- службові обов'язки стосовно третьої особи (ст. 34).

Конституція Королівства Данія закріплює такі обов'язки людини і громадянина:

- дотримуватися Конституції (ст. 21, носій обов'язку – державний службовець; с. 32, носій обов'язку – депутат Фолькетингу);
- загальноприйняті цивільні обов'язки (ст. 70);

Конституція Іспанії закріплює такі обов'язки:

- дотримуватися Конституції (ст. 9);
- поважати правовий порядок (ст. 9);
- повага до закону та прав інших (ст. 10);
- заборона оголошувати про свою ідеологію, релігію та вірування (ст. 16);

- отримати початкову освіту (ст. 27);
- захищати Іспанію (ст. 30);
- обов'язки громадян на випадки серйозної небезпеки, катастрофи чи громадського лиха (ст. 30);

- обов'язки подружжя (ст. 32);
- працювати (ст. 35);
- охороняти навколишнє середовище (ст. 45);

У Конституції Нідерландів закріплено такі обов'язки:

- обов'язковий призив (ст. 98);
- обов'язки з оборони країни (ст. 101).

Відповідно до Конституції Бельгії обов'язками людини і громадянина є такі:

- шкільне навчання (ст. 24)
- вживання прийнятих у Бельгії мов щодо актів органів державної влади для судочинства (ст. 30);
- голосування (ст. 62);
- вступу армійського контингенту щороку (ст. 183);

В Конституції Польської Республіки містяться такі обов'язки людини і громадянина:

- зобов'язаний поважати свободи та права інших (ст. 31);
- обов'язок попереднього отримання ліцензії на використання радіо або телевізійної станції, покладений законом (ст. 54);
- трудовий обов'язок, покладений законом (ст. 65);
- обов'язки роботодавця визначає закон (ст. 66);
- навчання до 18-річного віку (ст. 70);
- бути вірним Польській Республіці (ст. 82);
- турбуватись про загальне благо (ст. 82);

- дотримуватись права Польської Республіки (ст. 83);
- нести певні у законі громадські обтяження та інші повинності, зокрема сплачувати податки» (ст. 84);
- захист Батьківщини (ст. 85);
- дбати про стан довкілля (ст. 86);
- відповідати за заподіяне погіршення довкілля (ст. 86).

Відповідно до ст. 68 Конституції України «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України» [2]. Отже, цей обов'язок поширюється на всіх людей, які перебувають на території України. Він знаходить своє відображення в інших обов'язках, унормованих в Основному Законі [2]. Зокрема, він конкретизується в таких заборонах: ч. 3 ст. 13, ч. 4 ст. 17, ч. 6 ст. 17, ч. 7 ст. 17, ч. 1 ст. 19, ст. 23, ч. 2 ст. 24, ст. 37, ч. 4 ст. 41, ч. 5 ст. 41, ч. 6 ст. 41, ч. 6 ст. 55, ч. 2, 3, 4 ст. 126 Конституції України.

Ще одним обов'язком людини, закріпленим в ст. 68 Конституції України є обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [2]. Цей обов'язок людини конкретизується в ч. 3 ст. 24, ч. 2 ст. 27, ч. 3 ст. 27, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 28, ч. 1 ст. 32, ч. 2 ст. 32, ч. 8 ст. 41, ч. 3 ст. 43, ч. 5 ст. 43, ч. 6 ст. 43, ч. 3 ст. 44, ч. 3 ст. 47, ч. 2 ст. 54, ст. 64 Конституції України.

Згідно з ч. 1 ст. 51 Конституції України «Кожен із подружжя має рівні ... обов'язки у шлюбі та сім'ї» [2]. «Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків», йдеться у ч. 2 ст. 51 Конституції України. Конструкція «батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття» означає спільність виконання цього обов'язку. Так само, якщо батьки мають декількох дітей, то ці діти спільно зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

В ч. 2 ст. 53 Конституції України зазначається, що «Повна загальна середня освіта є обов'язковою» [2]. Відповідно до ст. 66 Конституції України кожен

зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки [2]. Обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом закріплено в ст. 67 Конституції України.

В статті 65 Конституції України закріплено обов'язок громадян: захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів [2]. Акцентуємо увагу, що, по-перше, мова йде про те, що суб'єктами, на яких покладається обов'язок з захисту Вітчизни, є не кожен, а вужче коло суб'єктів – громадяни України. По-друге, обов'язок з захисту Вітчизни потребує колективних зусиль, тобто є не індивідуальним за формою реалізації, а колективним.

Таким чином, носіями обов'язків відповідно до Конституції України є:

- 1) кожен;
- 2) громадяни України.

Отже, за критерієм «суб'єкт» конституційні обов'язки поділяються на: 1) обов'язки людини; 2) обов'язки громадянина.

Як вже зазначалося вище, обов'язки людини і громадянина ЄС закріплено в джерелах права ЄС. Джерелами права ЄС, в яких відбиваються міри належної поведінки людей і громадян є установчі договори (так зване «первинне законодавство»); міжнародні (додаткові) угоди з міжнародними організаціями та іншими країнами; регламенти, директиви, рекомендації та висновки (так зване «вторинне законодавство»); рішення, висновки ЄСП, а також загальні принципи, розроблені ЄСП (наукові праці Л. Дешко, Р. Петрова та ін.) [2].

В п. 1 ст. 157 Договору про функціонування ЄС міститься обов'язок з дотримання рівноправності між жінками та чоловіками щодо оплати праці [83]. В ч. 2 ст. 18 частини 2 «Громадянство Союзу та недискримінація»

Консолідованої версії Договору про функціонування Європейського Союзу закріплено обов'язок громадянина ЄС – недискримінація [84].

У вітчизняній доктрині конституційного права усталеною є точка зору, відповідно до якої «класична теорія громадянства розуміє в якості сутності цього юридичного інституту стійкий правовий зв'язок між певною людиною та певною державою, що виражається у взаємних правах і обов'язках. У зв'язку із зазначеним слід визначити, що громадянство Європейського Союзу це не зовсім громадянство в його звичайному розумінні» [124]. Інститут громадянства Європейського Союзу має специфічну квазідержавну природу [125]. Професор Р. Петров слушно підкреслює, що «громадянство ЄС не заміняє громадянства держави й не накладає додаткових обов'язків. Його одержують всі ті, хто на момент приєднання до ЄС мають громадянство держав-учасниць Європейського Союзу» [126].

Принципи та правила, що стосуються громадянства фізичних осіб, і правила, що регулюють виконання військового обов'язку у випадках множинного громадянства, з якими має узгоджуватися внутрішньодержавне право держав-учасниць, встановлюються Європейською конвенцією про громадянство [93]. Глава VII цієї Конвенції присвячена військовому обов'язку у випадках множинного громадянства.

Згідно зі ст. 21 Конвенції особи, що мають громадянство двох або більше держав-учасниць, повинні виконувати свій військовий обов'язок стосовно лише однієї із цих держав-учасниць [95]. Згідно з п.3 ст. 21 Конвенції крім випадків, коли «спеціальна угода, що вже укладена або може бути укладена, передбачає інше, до осіб, які мають громадянство двох або більше держав-учасниць, застосовуються такі положення:

а) будь-яка така особа є військовозобов'язаною стосовно держави-учасниці, на території якої вона постійно проживає. Однак такі особи можуть до

досягнення ними 19 років виконувати військовий обов'язок як добровольці стосовно будь-якої іншої держави-учасниці, громадянами якої вони також є, упродовж загального дійсного строку, тривалість якого принаймні дорівнює строку дійсної військової служби, встановленому у першій державі-учасниці;

b) особи, які постійно проживають на території держави-учасниці, громадянами якої вони не є, або у державі, що не є державою-учасницею, можуть проходити військову службу на території будь-якої держави-учасниці, громадянами якої вони є;

c) особи, які відповідно до правил, викладених у пунктах "a" та "b", виконують свій військовий обов'язок стосовно однієї держави-учасниці згідно із законодавством цієї держави-учасниці, вважаються такими, що виконали свій військовий обов'язок стосовно будь-якої іншої держави-учасниці чи будь-яких інших держав-учасниць, громадянами яких вони також є;

d) особи, які до набрання чинності цією Конвенцією між державами-учасницями, громадянами яких вони є, виконали стосовно однієї із цих держав-учасниць свій військовий обов'язок згідно із законодавством цієї держави-учасниці, вважаються такими, що виконали цей обов'язок стосовно будь-якої іншої держави-учасниці або будь-яких інших держав-учасниць, громадянами яких вони також є;

e) особи, які відповідно до підпункту "a" відслужили дійсну військову службу стосовно однієї із держав-учасниць, громадянами якої вони є, та після цього обрали місцем постійного проживання територію іншої держави-учасниці, громадянами якої вони є, можуть перебувати на обліку як військовозобов'язані запасу тільки стосовно цієї останньої держави-учасниці;

f) застосування цієї статті жодним чином не зашкоджує громадянству відповідних осіб;

g) у випадку оголошення мобілізації будь-якою із держав-учасниць зобов'язання, які випливають із цієї статті, не є обов'язковими для цієї держави-учасниці» [95].

Таким чином, громадяни ЄС мають військовий обов'язок стосовно будь-якої держави-учасниці Конвенції чи будь-яких інших держав-учасниць, громадянами яких вони також є. При цьому, якщо в одній з держав-учасниць Конвенції оголошується мобілізація, то військовозобов'язані, які є громадянами інших держав-учасниць Конвенції, і не є громадянами держави, що оголосила мобілізацію – не мають обов'язку з мобілізації. В цьому випадку вирішальним є не громадянство ЄС, а громадянство держави, яка оголошує мобілізацію.

Отже, наявність громадянства ЄС автоматично не формує новий каталог обов'язків громадян ЄС, відмінний від національного каталогу обов'язків.

Вище проведений аналіз дозволяє дійти таких висновків:

1. Виявлено коло обов'язків людини в ЄС: дотримання рівноправності між жінками та чоловіками щодо оплати праці; недискримінація; повага людської гідності; отримання обов'язкової освіти; завершення обов'язкової шкільної освіти. Виявлено коло обов'язків громадянина ЄС: відслужити військову службу стосовно однієї із держав-учасниць ЄС; перебувати на обліку як військовозобов'язані запасу в одній з держав-членів ЄС.

2. Встановлено, що громадяни ЄС мають військовий обов'язок стосовно будь-якої держави-учасниці Європейської конвенції про громадянство чи будь-яких інших держав-учасниць, громадянами яких вони також є. Якщо в одній з держав-учасниць Конвенції оголошується мобілізація, то військовозобов'язані, які є громадянами інших держав-учасниць Конвенції, і не є громадянами держави, що оголосила мобілізацію – не мають обов'язку з мобілізації. В цьому випадку вирішальним є не громадянство ЄС, а громадянство держави, яка оголошує мобілізацію.

3. Виявлено коло обов'язків людини в Україні (неухильно додержуватися Конституції України та законів України; не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей; обов'язки у шлюбі та сім'ї; батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття; повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків; здобути повну загальну середню освіту; не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині; відшкодовувати завдані збитки; сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом) та коло обов'язків громадянина України (захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; шанування державних символів України).

4. За таким критеріями обов'язки людини і громадянина класифіковано на такі групи:

- за критерієм «суб'єкт»:

- 1) обов'язки людини;
- 2) обов'язки громадянина;

- за критерієм «форма реалізації»:

- 1) індивідуальні;
- 2) колективні;

- за критерієм «зміст»:

- 1) економічні;
- 2) соціальні;
- 3) культурні;
- 4) політичні;
- 5) інші;

- за критерієм «джерело» закріплення:

- 1) закріплені в установчих договорах ЄС;
- 2) закріплені в міжнародних (додаткових) угодах ЄС з міжнародними організаціями та іншими країнами;

- 3) закріплені в регламентах, директивах, рекомендаціях; висновках;
- 4) міститься в рішенні Суду ЄС, висновках Суду ЄС;
- 5) міститься в національному законодавстві держав-учасниць ЄС, третіх країн;

- за критерієм кола суб'єктів, щодо яких їх закріплено:

- 1) стосовно інших людей;
- 2) стосовно світової спільноти;
- 3) стосовно до майбутніх поколінь.

2.2. Правовий механізм забезпечення виконання конституційних обов'язків

Питання нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина є одним з найбільш дискусійних в доктрині конституційного права, а також одним з таких, щодо якого немає одностайності на практиці. Зокрема, дискусійним залишається в доктрині чи є елементами цього механізму міжнародні договори і якщо є, то які. На практиці немає одностайності в питанні чи можуть бути власне обов'язки людини перед міжнародною спільнотою, перед націями, які міжнародні договори підлягають імплементації, які саме механізми мають бути створено в державах-учасниках таких міжнародних договорів для добросовісного виконання ними взятих на себе міжнародних зобов'язань, який фундамент має бути закладено в конституціях та національному законодавстві цих держав щодо забезпечення виконання певного обов'язку людини і громадянина. Вище зазначене свідчить про актуальність і доцільність проведення наукового пошуку щодо питання нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина.

Питання нормативно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина і виконання обов'язків людини і громадянина досліджувалось в наукових працях Д. Бєлова, Ю. Бисаги, О. Васильченко, Дешко Л.М. та ін. науковців. Водночас, питання нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина комплексно не розглядалось в дослідженнях науковців.

Отже, перш за все встановимо, чи є елементом нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина міжнародні договори з прав людини універсального характеру, членом або учасником яких є держава.

Професор Л. Дешко в своїх дослідженнях зазначає, що конституційно-правовий механізму забезпечення права та виконання обов'язків є системою організаційно-правових і правових засобів впливу, за допомогою яких створюються можливості для реалізації прав та виконання обов'язків, а в разі порушення чи загрози порушення здійснюється їх охорона та захист [127; 128; 129; 130].

Відповідно до ст. 1 Загальної декларації прав людини 1948 р. «Люди повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [32]. Таким чином, цей міжнародний документ закріплює один з обов'язків людини – діяти в дусі братерства у відношенні один до одного. Згідно зі ст. 29 Загальної декларації прав людини «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи» [32]. Отже, цей міжнародний документ закріплює норму права, відповідно до якої перед суспільством є обов'язки у кожної людини.

Згідно з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права «Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від

державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір» [131] (ст. 19). Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає певні обов'язки на таку особу і особливу відповідальність. Так, фізична особа, яка реалізує це право зобов'язана поважати права і репутації інших осіб; не завдавати шкоди державній безпеці, не порушувати громадський порядок, не завдавати шкоди здоров'ю населення, моральності.

В ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права йдеться, що «Кожна дитина повинна бути зареєстрована негайно після її народження і повинна мати ім'я» [132]. З норм цієї статті випливає, що батьки дитини та держава мають обов'язок дати дитині ім'я, зареєструвати її після народження. Відповідно, має бути створено в державі і необхідний нормативно-правовий та організаційно-правовий механізм для забезпечення виконання цього обов'язку.

В Преамбулі Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. йдеться: «Беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті» [133]. Таким чином, зазначений Пакт закріплює, що людина має обов'язок щодо інших людей, а також що вона має обов'язок щодо того колективу, до якого вона належить. Для виконання цих обов'язків людина має вчиняти такі активні дії, як добиватися заохочення економічних, соціальних і культурних прав, а також добиватись їх додержання. Відповідно, має бути створено в державі ефективний нормативно-правовий та організаційно правовий механізм для виконання людиною цих обов'язків.

В нормах Конвенції про права дитини 1989 р. йдеться, що «Дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх

батьків і право на їх піклування» [134]. Таким чином, Конвенція закріплює обов'язок батьків та держави зареєструвати дитини одразу ж після народження, а також дати новонародженій дитині ім'я. Також Конвенція закріплює обов'язок держави створити такий нормативно-правовий та організаційно-правовий механізм, щоб новонароджена дитина набула громадянства. Батьки, якщо дитина їх знає, зобов'язані піклуватись про неї.

В 1987 році було розроблено проект Універсальної декларації обов'язків людини (Universal Declaration of Human Responsibilities). В ньому йдеться, що «Кожна людина, незалежно від статі, етнічного походження, соціального статусу, політичних поглядів, мови, віку, національності чи релігійних вірувань, зобов'язана гуманно ставитися до всіх інших людей» (ст.1) [135]. Таким чином, в цьому проекті пропонується закріпити обов'язок людини гуманно ставитись до інших людей і не дискримінувати їх.

В ст. 2 цього Проекту йдеться, що « Жодна людина не повинна підтримувати будь-яку форму негуманної поведінки, натомість усі люди зобов'язані прагнути до гідності та самоповаги інших» [153]. Отже, мова йде про такі обов'язки, як прагнення до гідності та самоповаги інших, і заборону негуманної поведінки. «Жодна людина, група чи організація, жодна держава, армія чи поліція не є вищою за добро і зло; етичні стандарти поширюються на всіх. Кожен зобов'язаний сприяти утвердженню добра й уникати зла в усіх аспектах» [153], йдеться у ст. 3 проекту Універсальної декларації обов'язків людини. З цього випливає, що обов'язком людини є сприяння утвердженню добра, а також уникати зла в усі його проявах.

«Усі люди, наділені розумом і свідомістю, повинні прийняти зобов'язання перед кожним і усіма, перед сім'ями і спільнотами, перед народами, націями і релігіями в дусі солідарності: чиніть з іншими так, як ви хотіли б, щоб вони чинили з вами» [153], йдеться у ст. 4 Проекту, а в ст. 5 зазначається, що «Кожна

людина зобов'язана поважати життя інших. Жодна людина не має права заподіювати шкоду, катувати чи вбивати інших людей. Однак це не виключає права на виправданий самозахист осіб чи спільнот» [153].

В ст. 6 Проекту зазначено, що «Суперечки між державами, групами чи окремими особами повинні вирішуватися без насилля. Уряд жодної країни не повинен проявляти терпимість до актів геноциду чи тероризму або брати в них участь, а також не повинен використовувати жорстоке поводження з жінками, дітьми чи іншими мирними жителями в якості засобів ведення війни. Кожен громадянин і кожен державний чиновник зобов'язаний використовувати лише мирні та ненасильницькі засоби» [153]. Таким чином, за фізичними особами закріплюється обов'язок використовувати лише мирні та ненасильницькі засоби вирішення суперечок. Згідно зі ст. 7 проекту Універсальної декларації обов'язків людини «Життя кожної людини безцінне; кожна людина має право на безумовний захист. Тварини та природне навколишнє середовище також потребують захисту. Усі люди зобов'язані оберігати повітряні, водні та земельні ресурси нашої планети заради добробуту теперішніх жителів і майбутніх поколінь» [153], а згідно зі ст. 8 «Кожна людина зобов'язана поводитися порядно, чесно та справедливо. Жодна людина чи група не повинна обкрадати чи самовільно позбавляти майна іншу особу чи групу» [153]. «Усі люди, що мають необхідні засоби, зобов'язані докладати суттєвих зусиль для подолання бідності, голоду, безграмотності та нерівності. Вони повинні сприяти сталому розвитку в усьому світі з метою забезпечення гідності, свободи, безпеки та справедливості для всіх людей» [153], йдеться у ст. 9 Проекту, а також «Усі люди зобов'язані розвивати свої таланти, докладаючи для цього належних зусиль; вони мають право на рівний доступ до освіти та значимої праці. Кожен із нас повинен допомагати нужденним, незахищеним і недієздатним людям і жертвам дискримінації» [153] - зазначається у ст. 10.

Відповідно до ст. 11 цього Проекту «Усе майно та матеріальні блага повинні використовуватися відповідально згідно з принципами справедливості та на благо розвитку людства. Економічна й політична влада повинна використовуватися не як інструмент домінування, а заради досягнення економічної справедливості та соціального порядку» [153], а в ст. 12 містяться норми, які закріплюють: «Кожна особа зобов’язана говорити та діяти правдиво. Жодна людина, незалежно від посади чи влади, не повинна говорити неправду. Однак при цьому потрібно поважати право на недоторканість особистого життя та право на особисту і професійну конфіденційність. Ніхто не зобов’язаний завжди всім розповідати всю правду» [153].

Стаття 13 Проекту закріплює, що «Політики, державні чиновники, ділові лідери, науковці, письменники чи художники не звільняються від дотримання загальних етичних стандартів, так само як і лікарі, адвокати й інші професіонали, що мають спеціальні обов’язки перед своїми клієнтами. Професійні й інші кодекси етичних норм повинні відображати пріоритет загальних стандартів, таких як правдивість і чесність» [153], а стаття 14 – «Свобода преси інформувати громадськість і критикувати суспільні інститути й урядові дії, що є важливим елементом справедливого суспільства, повинна використовуватися з відповідальністю та обачністю. Свобода преси передбачає особливий обов’язок точного і правдивого інформування про події. Слід завжди уникати сенсаційних репортажів, які сприяють деградації людської особистості й гідності» [153].

В статті 15 проекту Універсальної декларації обов’язків людини зазначається, що «Оскільки потрібно гарантувати свободу віросповідання, представники релігійних спільнот зобов’язані з особливою ретельністю уникати упереджених висловлювань і дискримінаційних дій щодо осіб, які сповідують інші релігійні вірування. Вони не повинні провокувати чи узаконювати ненависть, фанатизм і релігійні війни, а натомість сприяти толерантності та

взаємоповазі між усіма людьми» [153], а в статті 16 – «Усі чоловіки й жінки зобов'язані проявляти повагу та розуміння один до одного. Ніхто не повинен піддавати іншу особу сексуальній експлуатації чи залежності. Натомість сексуальні партнери повинні брати на себе зобов'язання піклуватися про благополуччя один одного» [153], у статті 17 – «Незалежно від культурних і релігійних відмінностей, шлюб вимагає любові, вірності та вміння прощати і повинен мати на меті гарантування безпеки та взаємної підтримки» [153]. Норми статті 18 Проекту закріплюють, що «Розсудливе планування сім'ї є обов'язком кожної пари. Відносини між батьками та дітьми повинні відображати взаємну любов, повагу, визнання і турботу. Батьки й інші дорослі не повинні експлуатувати дітей, жорстоко поводитися з ними чи знущатися з них» [153].

Вище викладене свідчить про те, що міжнародні договори з прав людини універсального характеру є структурним елементом нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. Крім того, у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН зазначено такі головні джерела міжнародного права у сучасному міжнародному праві: договір міжнародний; звичай міжнародно-правовий; загальні принципи права, визнані всіма націями; такі допоміжні джерела, як міжнародні судові рішення та доктринальні праці найкваліфікованіших спеціалістів з міжнародного права різних націй [136]. Безумовно, що вони також входять до нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, адже є не лише матеріальні джерела міжнародного права, а й формальні. Саме ж джерело міжнародного права, як загальновідомо, є способом творення і формами, в яких існують норми міжнародного права.

Інше питання, яке необхідно дослідити в контексті цього дисертаційного дослідження - роль принципів і норм права в нормативно-правовому механізмі забезпечення обов'язків людини і громадянина. Також необхідним є виявлення

норм права в праві ЄС, які є структурними елементами цього механізму, і які імплементовані в національне конституційне законодавство країн-учасниць ЄС.

В доктрині конституційного права нормам та принципам права в нормативно-правовому механізмі забезпечення прав і обов'язків людини і громадянина надається ключове значення [137; 138]. Так, С. Погребняк в своєму дослідженні наголошує: «Принципи права спрямовані на утвердження, забезпечення і захист суспільних цінностей, дозволяють урахувати їх при формуванні та дії права ...символізують дух права ... формують переконання суб'єктів у правовій сфері, впливають на ухвалення ними юридично значущих рішень. Перед суб'єктами нормотворчості постає важливе завдання – наповнити принципи як загальні ідеї нормативним змістом. Важливу роль у вираженні принципів та їх застосуванні відіграють також суди. Унаслідок цього принцип як ідея перетворюється на сукупність конкретних вимог ...Принципи відображаються у засадах нормотворчості, правозастосування, тлумачення права, визначають напрям розвитку всієї правової системи. Принципи права мають пріоритет над нормами права. Останні формуються під впливом певного принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Норми права зазвичай є виявами дії принципів, засобами їх конкретизації» [139, с. 123-124]. Професор Л. Дешко в своїх дослідженнях підкреслює, що принципи й норми права є одним зі складників механізму конституційно-правового забезпечення прав і обов'язків людини і громадянина [140].

У зв'язку з закріпленням в Преамбулі Конституції України [2] вектору нашої держави на набуття повноправного членства в ЄС, актуальним постає і з теоретичної, і з практичної точки зору питання ролі норм права в нормативно-правовому механізмі забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, а також виявленні норм права ЄС, які є структурним елементом цього механізму.

Питання норм та принципів права в нормативно-правовому механізмі забезпечення прав і обов'язків людини і громадянина розглядалось в роботах Ю. Бисаги, О. Васильченко, Л. Дешко, Н. Мішиної та інших науковців. Питання норм та принципів права ЄС в нормативно-правовому механізмі забезпечення прав і обов'язків людини розглядалось в працях Л. Дешко, Р. Петрова та інших науковців. Водночас, комплексні дослідження норм права в нормативно-правовому механізмі забезпечення саме обов'язків людини і громадянина комплексно науковцями не досліджувалось.

Отже, встановимо роль принципів і норм права в нормативно-правовому механізмі забезпечення обов'язків людини і громадянина, виявимо норми права в праві ЄС, які є структурними елементами цього механізму, і які імплементовані в національне конституційне законодавство країн-учасниць ЄС.

На думку М. Приймака «правова визначеність є однією з умов ефективної дії верховенства права, а забезпечення реалізації вимог принципу правової визначеності в його широкому розумінні є запорукою ефективних реалізації й захисту прав людини [141]. Зазначене повною мірою стосується і виконання людиною і громадянином її обов'язків. Це, в свою чергу, зумовлює певні вимоги до якості самих норм права.

Так, нормами права, які містяться в законодавстві держави, регулюються ті суспільні відносини, які виникають при здійсненні людиною і громадянином обов'язків. Відповідно до рішення Європейського суду з прав людини у справі «Новік проти України» від 18 грудня 2008 р. вимога «якості закону» в розумінні п. 1 ст. 5 Конвенції означає, щотакий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля» [142]. В рішенні у справі «Єлоєв проти України» від 6 листопада 2008 р. Європейський суд з прав людини зазначає, що відсутність чітко сформульованих положень... не відповідає критерію

«передбачуваності закону» для цілей ... Конвенції [143]. Крім того, Європейський суд з прав людини нагадав, що «практика, яка виникла у зв'язку із законодавчою прогалиною ... сама по собі суперечить принципу юридичної визначеності, який імплікований Конвенцією та становить один з основних елементів верховенства права» [183].

Таким чином, якість норм права є необхідною умовою ефективності нормативно-правового механізму забезпечення обов'язків людини і громадянина.

Необхідною умовою ефективності цього механізму є і якість закону. Так, у Висновку № 11 (2008) Консультативної Ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо якості судових рішень» йдеться, що «до числа зовнішніх показників, від яких залежить якість судового рішення, відноситься якість законів, прийнятих законодавчими органами (зокрема, досконалість написання проєктів законів або чіткість у змісті законів, а також відсутність порушень процесуальних правил)» [144].

У спеціальному Дослідженні «Мірило правовладдя» Європейської Комісії «За демократію через право», розроблене і затверджене на 106-й пленарній сесії 11–12 березня 2016 р. йдеться, що «поняття «право» (law) охоплює не лише конституції, міжнародне право, статутне право та підзаконні акти, а й також – де доречно – суддєстворене право (judge-made law), як-то норми загального права, всі з яких є зобов'язальної природи. Будь-який припис права має бути доступним і передбачуваним» [145].

Я. Берназюк вірно зазначає, що «Венеційська Комісія виходить з того, що перешкоди для дієвого виконання приписів актів права можуть виникати не лише внаслідок незаконної чи недбалої дії з боку органів влади, але й через те, що якість законодавства унеможлиблює таке виконання. Тому надзвичайно важливим є те, щоб ще до ухвалення приписів актів права було здійснено їх

оцінювання на предмет можливості їх практичного виконання, а також щоб мала місце перевірка вже після їх ухвалення на предмет того, чи їх може бути застосовано або ж чи їх застосовано в дієвий спосіб. Це означає, що коли йдеться про правовладдя, то має здійснюватись оцінювання законодавства *ex ante* та *ex post*. Ідея правовладдя передбачає систему чітких та передбачуваних приписів права, відповідно до яких кожному належить право на ставлення до нього з боку всіх суб'єктів ухвалення рішень на основі гідності, рівності й розумності та відповідно до приписів права» [146].

«Венеціанська комісія, взявши за основу визначення принципу верховенства права, дане Т. Бінгемом, дійшла висновку про існування сьогодні консенсусу щодо наступних необхідних складових верховенства права: законність (у тому числі прозорий, підзвітний і демократичний процес ухвалення законів), правова визначеність, заборона сваволі, доступ до правосуддя (забезпечується незалежними і неупередженими судами), дотримання прав людини, недискримінація і рівність перед законом (п. 21); у рамках Організації Об'єднаних Націй поняття «верховенство права», що було включене до преамбули Загальної декларації прав людини (1948), застосовується для впровадження низки принципів, що мають властивість змінюватися залежно від того чи іншого контексту; порівняння двох доповідей, підготовлених за короткий проміжок часу (2002–2004 рр.), демонструє цю різноманітність підходів: у першій наголошується, наприклад, на таких елементах, як незалежна судова система, незалежні установи захисту прав людини, визначені та обмежені повноваження влади, справедливі та прозорі вибори; тоді як у другій увагу сконцентовано на таких елементах, як якість законодавства, ієрархічна вищість закону, рівність перед законом, відповідальність перед законом, юридична визначеність, процесуальна та судова прозорість, уникнення свавілля, поділ влади та ін. (п. 24); верховенство права містить вісім «інгредієнтів: (1)

доступність закону (в тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); (2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; (3) рівність перед законом; (4) влада має здійснюватись у правомірний, справедливий та розумний спосіб; (5) права людини мають бути захищені; (6) мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; (7) суд має бути справедливим; (8) дотримання державою як її міжнародно правових обов'язків, так і тих, що обумовлені національним правом (п. 37)», йдеться у Доповіді Венеціанської комісії «Про верховенство права» № 512/2009, прийнятій на 86-й пленарній сесії 25-26 березня 2011 р. [146].

Також в цій Доповіді піднято і питання юридичної визначеності. Держава повинна зробити текст закону легко доступним; вона також зобов'язана дотримуватись законів, які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю; передбачуваність означає, що закон має бути, за можливості, проголошений наперед (до його застосування) та має бути передбачуваним щодо його наслідків: він має бути сформульований з достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку (п. 44) [146].

«Передбачуваність» означає не лише те, що приписи акта права мають бути проголошеними ще до їх імплементації, а й що вони мають бути передбачуваними за своїми наслідками: їх має бути сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, аби суб'єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними» [146], йдеться у Доповіді.

Також в Дослідженні зроблено такий висновок: «...поняття «якість закону», зокрема, охоплює таких два складових елементи: передбачуваність актів права (чи наслідки приписів права є передбачуваними? чи укладено акти права в зрозумілий спосіб? чи вказує нове законодавство чітко на те, що попередньо

ухвалене (і яке саме) законодавство скасовано або змінено? чи зміни інкорпоровано до зведеної версії приписів актів права, припустимої для суспільства?); сталість і послідовність приписів права (чи є приписи актів права сталими та послідовними? чи є приписи актів права сталими настільки, що вони зазнають змін лише за належного попередження про це? чи є їх застосування послідовним?)» [146].

Усталеною є практика Європейського суду з прав людини щодо визначення відповідних критеріїв.

Так, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у ст. 2 містить заборону умисного позбавлення життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання [147]. В статті 3 Конвенції міститься заборона катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, в статті 4 - заборона тримання особи в рабстві або підневільному стані, виконання примусової або обов'язкової праці [147].

Відповідно до статті 5 Конвенції кожен зобов'язаний шанувати право іншої особи на свободу та особисту недоторканність [147]. Таким чином, в статті 5 Конвенції закріплено норму права, яка покладає на кожного обов'язок шанувати право іншої особи на свободу, особисту недоторканність. Також у цій статті йдеться, що «Кожен, кого заарештовано або затримано з метою допровадження особи до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу» [147]. З цього випливає обов'язок «негайно постати перед судом» у випадках, зазначених у ст. 5 Конвенції.

Стаття 8 Конвенції закріплює обов'язок кожного поважати право інших осіб на приватне і сімейне життя, до їх житла і кореспонденції, а стаття 9 - поважати права інших на свободу думки, совісті та релігії [147]. Стаття 10 Конвенції містить заборону особі перешкоджати вираженню поглядів іншої особи [147]. Норми статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплюють обов'язок рівного ставлення до всіх осіб, незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою [147]. У статті 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини та її основоположних свобод міститься заборона посягання на майно інших осіб.

У справі «Щокін проти України» Європейський суд з прав людини зазначає, що «верховенство права, один із основоположних принципів демократичного суспільства, притаманний усім статтям Конвенції; відсутність в національному законодавстві необхідної чіткості та точності, які передбачали можливість різного тлумачення..., порушує вимогу «якості закону», передбачену Конвенцією, та не забезпечує адекватний захист від свавільного втручання публічних органів державної влади у майнові права заявника» [148]. В рішенні «Сєрков проти України» Європейський суд з прав людини застосував той же самий підхід до інтерпретації поняття «якості законодавства»: «...державні органи неправомірно зобов'язали заявника сплатити податок) «... якість законодавства ... – доступне для зацікавлених осіб, чітке і передбачуване у застосуванні»; відсутність необхідної передбачуваності та чіткості національного законодавства з важливого питання, що призводило до його суперечливого тлумачення судом, стала причиною порушення вимог положень Конвенції щодо «якості закону» [148].

В рішенні в справі «Новік проти України» Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що «...надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Вимога «якості закону» у розумінні пункту 1 статті 5 Конвенції означає, що закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для убезпечення від будь-якого ризику свавілля» [149].

В пілотному рішенні у справі «Волков проти України» Європейський суд з прав людини наголошує, що «...характеризуючи загальні принципи законності втручання, ... вислів «згідно із законом» також стосується якості закону, вимагаючи, щоб він був доступний для зацікавленої особи, яка, окрім того, повинна мати можливість передбачити наслідки його дії щодо себе; ...«якість закону» передбачає, *inter alia* ..., що формулювання національного законодавства повинно бути достатньо передбачуваним, щоб дати особам адекватну вказівку щодо обставин та умов, за яких державні органи мають право вдатися до заходів, що вплинуть на конвенційні права особи ...; законодавство повинно забезпечувати певний рівень юридичного захисту проти свавільного втручання з боку державних органів ... наявність конкретної і послідовної практики тлумачення відповідного положення закону була фактором, який призвів до висновку щодо передбачуваності зазначеного положення» [150].

До Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод приєдналися всі країни-учасниці ЄС. Що стосується джерел права ЄС, то ця Конвенція є вторинним джерелом права ЄС.

Європейська соціальна хартія у статті 8 закріплює обов'язок роботодавця збереження за жінкою робочого місця від дати її повідомлення про вагітність до дати закінчення відпустки по вагітності та по пологах, а стаття 17 - обов'язок батьків надати догляд, допомогу, освіту та необхідну підготовку дітям та підліткам [32]. В ст. 21 Європейської соціальної хартії закріплено обов'язок

роботодавця за запитом робітника надавати інформацію про економічний і фінансовий стан підприємства.

Рада Європи зазначає, що при прямому закріпленні обов'язків людини в актах (тобто при прямій вказівці в тексті, що особа «повинна», «зобов'язана», «має обов'язок»), уряди зроблять «надання» прав людини залежним від якихось «обов'язків», установлених державою - у такому випадку вся ідея виникнення прав за правом народження втратить своє значення [151]. Рада Європи щодо закріплення обов'язків людини застосувала підхід «завуальованого» закріплення: обов'язки кожного «завуальовані» в нормах Конвенції, наголос же робиться в першу чергу на правах кожного. В Конвенції йдеться про обов'язок кожного шанувати права іншого. З цього випливає, що праву однієї особи кореспондує/кореспондують обов'язки інших осіб. Інші ж акти Ради Європи, до яких приєдналися країни-учасниці ЄС, більш «точково» визначають обов'язки людини і громадянина, визначаючи конкретні групи суб'єктів-носіїв обов'язків, як-то: робітник, роботодавець, ін.

У преамбулі Хартії Європейського Союзу про основні права йдеться про обов'язки стосовно інших осіб при використанні закріплених прав. В ст. 1 Хартії норми права закріплюють обов'язок поважати і захищати людську гідність інших людей, в параграфі 1 статті 24 - обов'язок враховувати думку дітей «з урахуванням віку і зрілості», що поширюється, в першу чергу, на батьків, в параграфі 2 статті 14 - отримання безкоштовної обов'язкової освіти, яке в рівній мірі виступає як право і як обов'язок особи [85]. Стаття 54 Хартії Європейського Союзу про основні права містить обов'язок негативного характеру (заборону) щодо зловживання правом.

В статті 17(21) Договору про заснування Європейської Спільноти зазначено, що громадяни Союзу мають права й обов'язки, що їх надає цей Договір [83].

Проблематика нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина актуалізує для аналізу і питання обов'язку людини неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є одним з найбільш актуальних і з теоретичної точки зору, і з практичної. Так, в науці конституційного права відсутні комплексні дослідження, в яких було б виявлено всі заборони, в яких конкретизується обов'язок неухильно додержуватись Конституції України і законів України, дискусійним є питання в яких статтях Конституції України набув розвитку/конкретизації обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність людей, а також чи норма «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності» є обов'язком тощо. З практичної точки зору розв'язання цих питань впливає на змістовне наповнення конституційних обов'язків кожного, що закріплені в ст. 68 Конституції України [152], в тому числі – при розвитку цих положень Конституції України в законодавстві України, і, зокрема, при імплементації Україною законодавства ЄС, яке регулює правові відносини між ЄС та людиною і громадянином ЄС у зв'язку з виконанням останніми їх обов'язків.

Питання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина досліджувалось в працях Ю. Бисаги, Л. Дешко, О. Совгирі та Н. Шукліної, В. Федоренка та ін. Зокрема, в працях Ю. Бисаги досліджено взаємозв'язок між правами та обов'язками людини і громадянина. В наукових дослідженнях Л. Дешко проаналізовано питання конституційних обов'язків людини і громадянина як складової конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також проаналізовано еволюцію прав і обов'язків людини в праві ЄС, вплив на цю еволюцію конституційних традицій держав-членів ЄС. В працях О. Совгирі, Н. Шукліної, В. Федоренка проаналізовано юридичні властивості обов'язків людини і громадянина. Водночас, комплексних досліджень змістовного

наповнення обов'язку неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, не проводилось.

Виявимо в яких заборонах конкретизується обов'язок кожного неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, а також положення Конституції України, в яких отримав розвиток обов'язок людини не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Професор В. Федоренко зазначає, що конституційний обов'язок людини і громадянина – це визначена нормами Конституції та законів України міра обов'язкової, належної поведінки та діяльності людини у політичній, економічній, культурній (духовній) та інших сферах суспільного і державного життя [1, с. 272]. Відповідно до ст. 68 Конституції України «Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України». Отже, цей обов'язок поширюється на всіх людей, які перебувають на території України. Він знаходить своє відображення в інших обов'язках, унормованих в Основному Законі [2, с. 272]. Зокрема, він конкретизується в таких заборонах:

1) Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (ч. 3 ст. 13 Конституції України);

2) Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності (ч. 4 ст. 17);

3) На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом (ч. 6 ст. 17);

4) На території України не допускається розташування іноземних військових баз (ч. 7 ст. 17);

5) Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ч. 1 ст. 19);

6) Кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23);

7) Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ч. 2 ст. 24);

8) Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях. Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку (ст. 37);

9) Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним (ч. 4 ст. 41);

10) Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного

відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану (ч. 5 ст. 41);

11) Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом (ч. 6 ст. 41);

12) Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ч. 6 ст. 55);

13) Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється. Без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку (ч. 2, 3, 4 ст. 126).

Окрім обов'язку неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, ще одним обов'язком людини є обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Цей обов'язок людини конкретизується у таких положеннях Конституції України:

1) Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям (ч. 3 ст. 24);

2) Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя (ч. 2 ст. 27);

3) Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 3 ст. 27);

4) Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (ч. 2 ст. 28);

5) Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом (ч. 3 ст. 28);

6) Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України (ч. 1 ст. 32);

7) Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ч. 2 ст. 32);

8) Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ч. 8 ст. 41);

9) Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан (ч. 3 ст. 43);

10) Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється (ч. 5 ст. 43);

11) Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення (ч. 6 ст. 43);

12) Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку (ч. 3 ст. 44);

13) Заборона страйку можлива лише на підставі закону (ч. 4 ст. 44);

14) Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду (ч. 3 ст. 47);

15) Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом (ч. 2 ст. 54);

16) Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені ст. 24, 25, 27, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції (ст. 64).

Таким чином, в статті 68 Конституції України закріплено два обов'язки людини: 1) неухильно додержуватися Конституції України та законів України; 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України розвивається в конституційних заборонах, які передбачені нормами інших статей Конституції України. При цьому, якщо обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України є обов'язком людини і конституційні заборони, в яких він розвивається є конституційними заборонами щодо людини, то обов'язок кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей належить до обов'язків людини, але розвивається в положеннях Конституції України, низка з яких звужують коло носіїв цих обов'язків лише до кола громадян України.

Як вже зазначалося, відповідно до ст. 67 Конституції України: «Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» [2]. Він конкретизується у ч. 2 ст. 67 Конституції України: «Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання

декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом» [2]. Така конкретизація дозволяє закласти підвалини для реалізації податкової політики України, зробити процес оподаткування більш прозорим та пристосованим до реалізації публічного інтересу. Загальновідомо, що для цього необхідно, щоб нормативно-правовий механізм забезпечення виконання цього обов'язку був ефективним.

Вище зазначена стаття Конституції України відсилає до спеціального законодавчого акту, яким наразі виступає Податковий кодекс України [153]. Він містить низку основних визначень та принципів, що формують підвалини податкової політики України. Так, стаття 6 Податкового кодексу України містить визначення термінів «податок» та «збір (плата, внесок)», нормами інших статей Кодексу визначаються загальні засади встановлення податків та зборів, їхні види, особливості спеціальних податкових режимів, повноваження Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, сільських, селищних, міських рад та рад об'єднаних територіальних громад щодо податків та зборів, основні засади податкового законодавства України тощо.

Аналізований обов'язок розвивається та конкретизується не лише в Конституції України та Податковому кодексі України, але й низці інших нормативно-правових актів: «Податкове законодавство України складається з Конституції України; цього Кодексу; Митного кодексу України та інших законів з питань митної справи у частині регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням митом операцій з переміщення товарів через митний кордон України (далі - законами з питань митної справи); чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і якими регулюються питання оподаткування; нормативно-правових актів, прийнятих на підставі та на виконання цього Кодексу та законів з питань митної справи; рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів

місцевого самоврядування з питань місцевих податків та зборів, прийнятих за правилами, встановленими цим Кодексом» (ст. 3 Податкового кодексу України) [153].

Як і в Конституції України, подібний конституційний обов'язок закріплено і в Конституціях держав-учасниць ЄС. Зокрема, ст. 84 Конституції Польської Республіки: «Кожен зобов'язаний нести визначені в законі публічні обтяження і інші повинності, в тому числі платити податки» [107], ст. 53 Конституції Італійської Республіки: «Всі зобов'язані брати участь в державних витратах відповідно до своїх податкових можливостей. Податкова система будується на засадах прогресивності» [59], ст. 70/I Конституції Угорської Республіки: «Кожен громадянин Угорської Республіки, у відповідності з доходами і майновим станом, зобов'язаний брати участь у сплаті податків» [154], ст. 31 Конституції Королівства Іспанія: «Кожен повинен брати участь у суспільних витратах відповідно до своїх економічних можливостей за допомогою справедливої податкової системи, що заснована на принципах рівності і прогресивного оподаткування, яка ні в якому разі не повинна носити характеру конфіскації» [63].

Нормативно-правовий механізм забезпечення цього обов'язку в країнах-учасниках ЄС майже аналогічний тому, що створено в Україні: окрім конституційного закріплення цього обов'язку, у Німеччині, Франції, Італії, Польщі, Угорщині, Чехії прийнято Податкові кодекси, інші закони та підзаконні нормативно-правові акти, що визначають правові основи діяльності податкових органів вказаних держав. Нормами цих нормативно-правових актів передбачено надання громадянам комплексу інформаційних і консультаційних послуг у сфері особливостей оподаткування, податкових режимів, процесу подання декларацій про свій майновий стан. Це є спільною рисою нормативно-правового механізму забезпечення цього обов'язку в Україні та нормативно-правових механізмів

забезпечення цього обов'язку у Німеччині, Франції, Італії, Польщі, Угорщині, Чехії.

Правовими підставами процесу гармонізації податкової політики України, та, зокрема, цього обов'язку в ЄС, є положення установчих документів ЄС, серед яких основоположним для політики інтеграції в сфері податкових відносин є Маастрихтський договір, що містить ряд статей, в яких закріплено: правові принципи, що застосовуються до регулювання податкових відносин; правові положення, на основі яких приймаються регламенти, директиви, рішення з податкових питань.

Як вже зазначалось ще одним з конституційних обов'язків кожного є не заподіювати шкоду природі та культурній спадщині [2] (ст. 66 Конституції України). Положення ст. 66 Основного Закону відтворюються в Законі України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища», який зобов'язує громадян раціонально використовувати природні ресурси, здійснювати заходи щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан довкілля [2]. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди природі має свої особливості, які полягають в тому, що: а) порядок і розміри збитків за шкоду, заподіяну природі, визначаються спеціальними нормативними актами екологічного законодавства України, і лише в разі їх відсутності застосовуються норми Цивільного кодексу України про відшкодування шкоди [2]. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи» (із змінами та доповненнями) підкреслюється, що при вирішенні позовів про відшкодування шкоди суди повинні керуватися нормами природоохоронного законодавства, а в питаннях, не врегульованих цим законодавством, відповідними правилами цивільного законодавства [155]; б) збитки компенсуються за шкоду, заподіяну

довкілля (його природним ресурсам, природним багатствам, природним комплексам); в) розміри збитків визначаються за затвердженими у спеціальному законодавстві таксами, методиками та ін. [155]. Таксою вважається середня величина вартості усіх негативних майнових наслідків, які виникають у разі незаконного добування, знищення чи псування об'єктів довкілля, або умовна одиниця обчислення заподіяної природі шкоди [156].

1 вересня 2017 р. набрала сили Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [157]. Відповідно до вимог Угоди у сфері управління довкілля повинні бути запроваджені процедури оцінки впливу на довкілля та стратегічної екологічної оцінки. З метою встановлення правових та організаційних засад здійснення оцінки впливу на довкілля та забезпечення виконання Україною міжнародних зобов'язань у рамках Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті (Конвенція Еспоо) [158] та Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуська Конвенція) [159], стороною яких є Україна, а також імплементації у національне законодавство положень Директив 2003/4/ЄС та 2011/92/ЄС [160] та з метою виконання Україною зобов'язань за Угодою про Асоціацію народними депутатами України було внесено Проект Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» [161]. Проект пройшов два читання, був прийнятий Верховною Радою України в 2016 році.

Водночас, Президентом України на нього було накладено вето. Відповідно до частини другої статті 94 Конституції України Президент України повернув зі своїми пропозиціями Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» для повторного розгляду Верховною Радою України. 23 травня 2017 р. Закон України

«Про оцінку впливу на довкілля» було прийнято Верховною Радою України, 18 червня 2017 р. він набрав чинності, а 18 грудня 2017 р. був введений в дію.

Аналіз цього закону дає підстав стверджувати, що він містить суттєві недоліки і свідчить про часткове виконання Україною взятих на себе зобов'язань за Угодою про Асоціацію, Конвенцією Еспоо, Організацією Конвенцією. Міжнародним зобов'язанням України є забезпечення участі громадськості у процесі прийняття екологічно значимих рішень та оцінки впливу на навколишнє середовище. Водночас, закріплений у Законі спосіб впровадження в Україні системи оцінки впливу на довкілля, в тому числі, в транскордонному контексті та реалізація норм Конвенції Еспоо та Організаційної Конвенції, є вибірковими. Низка положень Закону не враховують вимогу забезпечення юридичної визначеності правової норми. Загальновідомо: саме вона є невід'ємною складовою принципу верховенства права. Юридичні норми мають бути чіткими, ясними і недвозначними, оскільки інше не може забезпечити їх однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці. Також в Законі не забезпечено дотримання системності у викладенні основних термінів, які в ньому застосовуються.

Крім того, на відміну від директиви 2011/92/ЄС від 13 грудня 2011 р. у Законі відсутня чітка регламентація процедури оцінки впливу на довкілля. Потребують також чіткого визначення і самі критерії (показники) оцінки впливів на довкілля, а також структурні елементи прав та обов'язків замовників та виконавців такої оцінки. Підстави для зупинення експлуатації всього підприємства або окремих цехів у разі порушення законодавства у сфері оцінки впливу на довкілля не є вичерпними. Це створює ризик довільного застосування санкцій [162].

На відміну від України, в Італії створено таку систему охорони навколишнього середовища, яка сприяє запобіганню шкоди довкіллю на основі

принципів обережності та попередження (ст. 301 Екологічного кодексу) [162]. Попередження настання шкоди та забезпечення виконання обов'язків громадян щодо незаподіяння шкоди природі є ключовим. Як тільки шкода настає, система діє через санкції, відновлювальні та компенсаційні інструменти. Бачиться, що в законодавстві України також потребують закріплення принцип обережності та принцип попередження запобігання шкоди довкіллю.

Вище проведений аналіз дозволяє дійти таких висновків.

1. Доведено, міжнародні договори з прав людини універсального характеру є структурним елементом нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. Серед таких міжнародних договорів виявлено такі, що містять обов'язки людини і громадянина, а також свідчать про необхідність створення ефективного нормативно-правового механізму забезпечення виконання цих обов'язків: Загальна Декларація прав людини (ст. 1, ст. 29), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 19, ст. 24), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (Преамбула), Конвенція про права дитини 1989 р. (ст. 7). Зазначено, що держави-учасниці цих міжнародних договорів з прав людини взяли на себе зобов'язання зі створення ефективних національних механізмів забезпечення виконання закріплених в цих договорах обов'язків людини і громадянина.

2. Аргументовано, що також структурними елементами нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина є міжнародно-правовий звичай, загальні принципи права, визнані всіма націями, такі допоміжні джерела: міжнародні судові рішення, доктринальні праці найкваліфікованіших спеціалістів з міжнародного права різних націй.

3. Виконання обов'язків людини і громадянина не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй. В міжнародних договорах з

прав людини універсального характеру застосовано універсальний підхід з закріплення обов'язків людини і громадянина.

4. Встановлено, що принцип верховенства права та правової визначеності має ключове значення серед елементів нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. Якість норм права є необхідною умовою ефективності цього механізму.

5. Виявлено норми права в праві ЄС, які є структурними елементами нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, і які імплементовані в національне конституційне законодавство країн-учасниць ЄС: первинне право - Договір про заснування Європейської Спільноти (ст. 17 (21); Хартія Європейського Союзу про основні права (преамбула, ст. 1, 14, 24, 54); вторинне право – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 2-5, ст. 8-10, ст. 14), Європейська соціальна хартія (ст. ст. 8, 17, 21).

6. Встановлено, що в статті 68 Конституції України закріплено два обов'язки людини: 1) неухильно дотримуватися Конституції України та законів України; 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Виявлено в яких заборонах конкретизується обов'язок кожного неухильно дотримуватися Конституції України та законів України: ч. 3 ст. 13, ч. 4 ст. 17, ч. 6 ст. 17, ч. 7 ст. 17, ч. 1 ст. 19, ст. 23, ч. 2 ст. 24, ст. 37, ч. 4 ст. 41, ч. 5 ст. 41, ч. 6 ст. 41, ч. 6 ст. 55, ч. 2, 3, 4 ст. 126.

Виявлено положення Конституції України, в яких отримав розвиток обов'язок людини не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей: ч. 3 ст. 24, ч. 2 ст. 27, ч. 3 ст. 27, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 28, ч. 1 ст. 32, ч. 2 ст. 32, ч. 8 ст. 41, ч. 3 ст. 43, ч. 5 ст. 43, ч. 6 ст. 43, ч. 3 ст. 44, ч. 4 ст. 44, ч. 3 ст. 47, ч. 2 ст. 54, ст. 64.

Встановлено, що обов'язок неухильно дотримуватися Конституції України та законів України є обов'язком людини і конституційні заборони, в яких він розвивається є конституційними заборонами щодо людини, а обов'язок кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей хоча і належить до обов'язків людини, але розвивається в положеннях Конституції України, низка з яких звужують коло носіїв цих обов'язків лише до кола громадян України.

7. Недоліками Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» є такі: закріплений спосіб впровадження в Україні системи оцінки впливу на довкілля, в тому числі, в транскордонному контексті, є вибіркоким; не дотримання вимоги забезпечення юридичної визначеності правової норми; не забезпечено дотримання системності у викладенні основних термінів, які в ньому застосовуються; на відміну від директиви 2011/92/ЄС від 13 грудня 2011 р. у Законі відсутня чітка регламентація процедури оцінки впливу на довкілля; відсутність чіткого визначення критеріїв (показників) оцінки впливів на довкілля; не чіткість прав та обов'язків замовників та виконавців такої оцінки; підстави для зупинення експлуатації всього підприємства або окремих цехів у разі порушення законодавства у сфері оцінки впливу на довкілля не є вичерпними, що створює ризик довільного застосування санкцій.

Такі недоліки свідчать про часткове виконання Україною взятих на себе зобов'язань за Угодою про Асоціацію, Конвенцією Еспоо, Організацією Конвенцією, зокрема, з забезпечення участі громадськості у процесі прийняття екологічно значимих рішень та оцінки впливу на навколишнє середовище.

8. Запропоновано запозичити Україні досвід Італії з закріплення в законодавстві України принципу обережності та принцип попередження запобігання шкоди довкіллю.

2.3. Особливості забезпечення реалізації податкового обов'язку у країнах Європейського Союзу

Україна визначила свій зовнішньополітичний вектор – набуття повноправного членства в ЄС [163; 164; 165]. Це зумовлює і необхідність внесення відповідних змін до національного законодавства та практики його застосування, і єдність з ЄС та країнами-ЄС в конституційних цінностях. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) [2]. Безумовно, що такою ж цінністю вони є і в ЄС та країнах-учасниках ЄС. Але окрім прав, людини і громадянин є обов'язки. Одним з них є обов'язок кожного сплачувати податки і збори.

В Україні понад тридцять років триває реформування нормативно-правового та інституційного механізмів забезпечення виконання цього обов'язку. Експерти неодноразово наголошують, що існуючі наразі механізми потребують свого вдосконалення з метою підвищення їх ефективності [166; 167; 168].

Вище викладене свідчить про актуальність дослідження питання правових засобів забезпечення виконання обов'язку кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом в Україні та країнах-учасниках ЄС.

Питання правових засобів забезпечення виконання обов'язку кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом в Україні перебуває в полі зору науковців різних галузей права. Так, в конституційному праві ці питання досліджувалися Ю. Бисагою, В. Волковим, Л. Дешко та ін. Водночас, комплексного конституційно-правового аналізу правових засобів забезпечення виконання обов'язку кожного сплачувати податки і збори в Україні та країнах-учасниках ЄС не проводилось.

Встановимо особливості конституційно-правового забезпечення виконання обов'язку кожного сплачувати податки і збори в Україні, Польщі, Угорщині, Італії, Іспанії.

Відповідно до ст. 67 Конституції України: «Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» [2]. Таким чином, держава має створити нормативно-правовий механізм, який визначатиме порядок сплати податків та їх розмір. Згідно з Конституцією Польщі сплата податків відноситься до публічних обтяжень та повинностей (є одним з видів публічних обтяжень та повинностей). Як і в Конституції України, в Конституції Польщі йдеться, що ці обтяження та повинності мають бути визначені в законі, тобто держава має створити певний нормативно-правовий механізм. Зокрема, відповідно до ст. 84 Конституції Польської Республіки: «Кожен зобов'язаний нести визначені в законі публічні обтяження і інші повинності, в тому числі платити податки» [107].

Обов'язок брати участь у сплаті податків закріплено і в Конституції Угорщини. Так, згідно зі ст. 70/I Конституції Угорської Республіки: «Кожен громадянин Угорської Республіки, у відповідності з доходами і майновим станом, зобов'язаний брати участь у сплаті податків» [169]. На відміну від Конституції України та Польщі в Конституції Угорщини йдеться, що це є обов'язком громадян, тобто коло суб'єктів-носіїв цього обов'язку в Угорщині вужче. На відміну від Конституцій Польщі та України, в Конституції Угорщини є ще одна особливість – акцент на тому, кожен громадянин зобов'язаний брати участь у сплаті податків саме у відповідності з доходами і майновим станом.

Згідно зі ст. 53 Конституції Італійської Республіки: «Всі зобов'язані брати участь в державних витратах відповідно до своїх податкових можливостей. Податкова система будується на засадах прогресивності» [59]. Таким чином, на відміну від Угорщини, відповідно до Конституції Італії, як і відповідно до

Конституції України і Польщі, коло суб'єктів-носіїв обов'язку брати участь в державних витратах ширше і його складають не лише громадяни, як це зазначено в Конституції Угорщини. При цьому, як і в Конституції Угорщини, в Конституції Італії також застосовано підхід, відповідно до якого зроблено акцент на податкових можливостях носіїв цього обов'язку. Особливість конституційно-правового закріплення цього обов'язку в Конституції Італії полягає в тому, що нормою ст. 53 закріплюється, що податкова система будується саме на засадах прогресивності, а також що ці податки необхідні для державних витрат.

В ст. 31 Конституції Королівства Іспанія йдеться, що: «Кожен повинен брати участь у суспільних витратах відповідно до своїх економічних можливостей за допомогою справедливої податкової системи, що заснована на принципах рівності і прогресивного оподаткування, яка ні в якому разі не повинна носити характеру конфіскації» [63]. Таким чином, на відміну від Конституції Угорщини, в Конституції Іспанії застосовано той самий підхід, що і в Конституції України, Польщі, Італії, а саме – не звуження кола суб'єктів-носіїв обов'язку зі сплати податків лише до громадян. Як і в Конституції Італії, в Конституції Іспанії йдеться про обов'язок брати участь у витратах, але якщо в Конституції Італії зазначається, що податки сплачуються для участі у державних витратах, то в Конституції Іспанії мова йде не про державні витрати, а про суспільні. Також, якщо в Конституції Італії йдеться про податкові можливості кожного, то в Конституції Іспанії йдеться про більш широке коло таких можливостей – економічні. Як і в Конституції Італії, в Конституції Іспанії акцентується на прогресивному оподаткуванні. Але, на відміну від Конституції Італії, в Конституції Іспанії фокусується увага на тому, що податкова система має бути справедливою, і саме в конституції зазначено такі принципи, на яких справедлива податкова система має бути заснована – 1) принцип рівності; 2) принцип прогресивного оподаткування. В Конституціях України, Польщі,

Угорщини, Італії про принципи податкової системи не йдеться. Вони закріплюються в національному законодавстві цих держав, яке розвиває положення конституції.

Ще одна особливість полягає в тому, що в Конституції Іспанії наголошується, що податкова система не повинна носити характеру конфіскації. В конституціях України, Польщі, Угорщини, Італії такі положення відсутні.

Норми конституцій вище зазначених держав знайшли свій розвиток в національному законодавстві цих країн. Зокрема, в Податкових кодексах, інших законах, підзаконних нормативно-правових актах, які визначають правові основи діяльності податкових органів України, Польщі, Угорщини, Італії, Іспанії.

Також наголосимо, що до нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язку зі сплати податків входить і Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [170; 171; 172], до якої приєднались вище зазначені держави, і, відповідно взяли на себе міжнародні зобов'язання за нею, а також рішення Європейського суду з прав людини, які є актами тлумачення норм Конвенції і які є джерелом права в державах-учасниках Ради Європи.

Так, заявник з Угорщини подав скаргу до Європейського суду з прав людини щодо того, що всупереч нормам статті 1 Протоколу №1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та статті 13 Конвенції, Угорщина наклала 98% податку на його вихідну допомогу, і що це, на думку заявника, є необґрунтованим позбавленням майна, а також що він не мав жодного засобу правового захисту [173]. Також цей заявник зазначав, що Угорщина порушила ст. 14 Конвенції разом зі ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції.

Так, 22 липня 2010 року Парламент Угорщини «прийняв Закон № ХС 2010 року щодо прийняття та внесення змін до деяких економічних та фінансових законів («Закон»). Закон, який був опублікований в офіційному бюлетені 13 серпня 2010 року запровадив, зокрема, новий податок на певні платежі для

працівників державного сектору, включаючи державні підприємства з працівниками, робота яких припинена. Тому, виплата вихідної допомоги та інші виплати, пов'язанні з припиненням працевлаштування (наприклад, заробітна плата за період фактичного звільнення), що перевищує 2 мільйони угорських форинтів, підлягає оподаткуванню у розмірі 98%. Проте, вже сплачені кошти з податку на прибуток та соціального страхування можуть відраховуватись із податку. Незважаючи на ліміт у розмірі 2 мільйонів угорських форинтів, статутні положення щодо суми вихідної допомоги не були змінені. Законопроект, що передувє цьому закону, виправдовував податок з урахуванням суспільної моралі та несприятливої економічної ситуації в країні. Закон набрав чинності 1 жовтня 2010 року; однак, податок повинен застосовуватися до відповідних доходів з 1 січня 2010 року. Одночасно було змінено також Конституцію, яка встановлює податкове зобов'язання зворотної дії стосовно даного податкового року щодо «будь-якої компенсації, що суперечить моралі», сплаченої в державному секторі» [174].

Закон оскаржувався в Конституційному суді і рамках контролю зворотної дії нормативно-правового акту і цей суд визнав відповідні положення неконституційними у рішенні №184/2010. (X.28) АВ від 26 жовтня 2010 року [175].

На думку Конституційного Суду, «доходи, отримані виключно на підставі відповідних статутних положень (тобто, переважна більшість доходів, що мають відношення до оскаржуваного законодавства), не можуть розглядатися як такі, що виступають проти моралі, а тому навіть конституційна поправка не обґрунтувала зворотний 98% податок [175]. Конституційний Суд зазначив, що він переглянув ставку або суму податків лише вибірково; однак, він постановив, що матеріальне навантаження є неконституційним, якщо воно має конфіскаційний характер, або його масштаби явно перебільшені, тобто є

непропорційними та невиправданими [175]. Враховуючи також «правило п'ятдесяти відсотків» (Halbteilungsgrundsatz), викладене Федеральним конституційним судом Німеччини, згідно з яким загальне податкове навантаження на активи має бути обмежене 50-60% прибутковості цих активів - суд визнав, що 98% податок був надмірним і каральним, однак він однаково застосовувався до виплати вихідної допомоги, яка була отримана повністю законно [175]. Цей податок стягувався або вираховувався з відповідних доходів, навіть якщо їх сумнівне походження не може бути встановлено» [175]. Конституційний Суд анулював відповідні положення заднім числом, тобто з дня набрання чинності закону, посилаючись на наведені вище аргументи, а не на міркування щодо захисту власності, на які її розгляд не поширився у справі [175].

Після внесення нового законопроекту в той же день, що і рішення Конституційного Суду, 16 листопада 2010 року Парламент знову ввів у дію 98% податок з певними змінами, згідно з яким цей податок застосовувався з 1 січня 2005 року; однак для більшості постраждалих (за винятком деяких високопоставлених посадових осіб) він застосовувався лише до доходів, що перевищували 3,5 мільйона форинтів [175]. Нове законодавство було опубліковано в офіційному бюлетені від 16 листопада та набуло чинності 30 грудня 2010 року [175]. У той же час парламент знову вніс зміни до Конституції, дозволяючи зворотне оподаткування за п'ять років. Крім того, повноваження Конституційного Суду були обмежені: змінені статті Конституції містили обмеження права Конституційного Суду на перегляд законодавства щодо бюджетних та податкових питань [175]. Це обмеження - яке також було збережено у новому Основному законі, що діє з 1 січня 2012 року - дозволяє конституційну перевірку лише щодо порушень права на життя і людської гідності, захисту персональних даних, свободи думки, релігії, а також прав, пов'язаних з угорським громадянством [175].

Після звернення щодо контролю зворотної дії нормативно-правового акту, 6 травня 2011 року Конституційний суд скасував – незважаючи на його обмежені повноваження – п'ятирічне зворотне застосування 98% податку в рішенні №37/2011 (V.10.) АВ, посилаючись на право на людську гідність [175]. Проте в мотивуванні рішення підкреслювалося, що лише оподаткування доходів, зібраних до податкового року 2010 року, є порушенням [175]. Конституційний Суд не визнав неконституційним припущення такого закону, що відповідні доходи порушували мораль; однак, він постановив, що це припущення повинно бути схильне до судового оскарження [175]. З огляду на обмежену юрисдикцію, він не розглядав суттєвих аспектів податку [175]. Європейський суд з прав людини, розглянувши справу заявника, постановив, що Угорщина порушила ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції.

Вище проведений аналіз норм конституцій України, Польщі, Угорщини, Італії, Іспанії свідчить, що норми і принципи є ключовими в нормативно-правовому механізмі забезпечення виконання обов'язку особи сплачувати податки і збори.

В системі конституційних обов'язків важливе місце займає обов'язок сплачувати податки і збори, адже саме податки займають найбільшу питому вагу у структурі доходів бюджету і забезпечують можливість мобілізації фінансових ресурсів, необхідних для виконання завдань і функцій держави та територіальних громад.

Обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом, встановлений нормою статті 67 Конституції України. Закріплення цього обов'язку на рівні Основного Закону свідчить про його значущість. Розкриваючи значення конституційних обов'язків для держави і суспільства вчені наголошують, що Конституція України, регламентуючи обов'язки людини і громадянина, виходить із принципу, згідно з яким кожна людина має обов'язки

перед суспільством, а це в свою чергу забезпечує вільний і всебічний розвиток усіх особистостей, держави і суспільства в цілому [176, с.209].

В межах нашого дисертаційного дослідження важливо встановити, яким чином закріплені засоби реалізації податкового обов'язку в законодавстві країн Європейського Союзу,

Як наголошував К.-Г. Рау, праву державної влади обкладати податками відповідає обов'язок громадян платити їх. Підстава цього права і цього обов'язку полягає в тому, що той, хто живе в державі, користується благами державного союзу і багатьох державних установ, тому зобов'язаний брати участь і в тих повинностях, за допомогою яких держава набуває засобів для повного прояву своєї діяльності [177, с. 277].

Невиконання своїх обов'язків певною частиною членів суспільства, на думку П.М.Рабіновича, неправомірно змінює їх правовий статус на шкоду інших його членів, права і свободи яких, відповідно, фактично обмежуються. Це, у свою чергу, порушує баланс інтересів і створює умови для виникнення конфліктів між людьми. Якщо такі випадки набувають масового характеру, вони стають причиною глобальних кризових явищ у суспільстві [178, с.287]

Безумовно, невиконання або неналежне виконання обов'язку сплачувати податки також призводить до негативних наслідків для всього суспільства. Сутирін С.Ф. наголошує на тому, що через невиконання обов'язку по сплаті податків держава недоотримує кошти до бюджету, у зв'язку з чим скорочується фінансування державних програм. По-друге, неплательники податків виявляються у більш вигідному становищі в порівнянні із законослужняними платниками податків з точки зору ринкової конкуренції, можуть провокувати своїми діями інших суб'єктів економічної активності. По-третє, при широкому поширенні фіскальних правопорушень, що призводять до дефіциту дохідної частини бюджету, держава може компенсувати нестачу коштів запровадженням нових

податків, збільшенням ставок чинних податків і зборів. Тому в інтересах і всього суспільства, і кожного платника зокрема є те, щоб податкове законодавство порушувалось якомога рідше [179, с.123].

Тому, будь-яка держава зацікавлена в існуванні дієвих і ефективних засобів забезпечення виконання обов'язку сплачувати податки. Однак, для визначення таких засобів слід у першу чергу розкрити зміст конституційного обов'язку сплачувати податки.

На теоретичному рівні існують різні підходи до визначення поняття «податковий обов'язок». Зокрема, А. С. Баринов відносить податковий обов'язок до різновиду конституційних обов'язків та характеризує як обов'язок фізичних осіб і організацій (платників податків) своєчасно і в повному обсязі сплачувати законно встановлені податки і збори до бюджетів бюджетної системи, зміст якого полягає в юридично значимих діях платників податків з формування оподатковуваної бази, розрахунку податку, податкового декларування та його перерахування до відповідного бюджету [180, с. 11].

І.І.Кучеров зазначає, що податковий обов'язок, як і будь-який правовий обов'язок, є юридичною мірою належної поведінки учасника правовідносин; полягає в обов'язку сплатити у визначеному розмірі та у встановлений строк податки (збори); передбачається законодавством про податки і збори; виникає, змінюється та припиняється за наявності підстав, установлених законодавством про податки і збори; його виконання забезпечується силою державного примусу. [181, с. 140-141]. В той же час на думку М.П.Кучерявенка, сплата податку являє собою реалізацію основного обов'язку платника податків і може бути розглянута як податковий обов'язок у вузькому сенсі. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що податковий обов'язок у широкому розумінні включає: а) обов'язок з ведення податкового обліку; б) обов'язок зі сплати податків і зборів; в) обов'язок з податкової звітності» [182, с. 385-386].

Д. О. Гетьманцев наголошує, що податковий обов'язок може не передбачати податкового платежу платником податку, однак його виконання у будь-якому випадку полягатиме у такій сплаті. При цьому сплата платником податкового обов'язку повним обсягом припиняє обов'язок платника із декларуванням та обліку податкових зобов'язань. Також вказаний автор стверджує, що податковий обов'язок платника складається із трьох визначених законом складових (обчислити, задекларувати та/або сплатити суму податку чи збору), що існують автономно, однак тісно пов'язані одна з одною [183, с. 134–135].

З наведених підходів можна визначити, що основним податковим обов'язком розглядається саме сплата податку до бюджету, яка безпосередньо спрямована на задоволення публічного інтересу щодо мобілізації фінансових ресурсів, необхідних для реалізації завдань та функцій держави та місцевих рад. Виконанню основного обов'язку сприяють допоміжні обов'язки щодо ведення обліку та подання податкової звітності.

М.М.Весельський говорить про те, що обов'язок сплати податку, збору (обов'язкового платежу) є юридичною основою механізму сплати податків і зборів. Його значення широкіше, воно виходить за рамки обов'язків однієї з сторін правовідносин і є основою податкових відносин платника з державою. Юридична логіка цього явища витікає із самої глибинної суті відносин держави, особи і суспільства. Люди створюють державу як офіційного представника загальносуспільних потреб та інтересів. Оскільки для виконання її функцій потрібні грошові кошти, то суспільство, утворюючи державу, передбачає певну суму грошових коштів, необхідну для функціонування держави. Тому в своїй основі цей обов'язок є добровільним рішенням самих людей. Щоправда, з часом цей обов'язок набув рис обов'язковості, примусу і – що найбільш головне – його реалізація пов'язана із переходом частини власності платника до держави, а тому

помітне негативне відношення до сплати податків з боку платників, що відчутно відображається на їх сплаті і є головною причиною ухилення від сплати податків [184,с. 61]. Разом з тим, ми поділяємо точку зору науковців, які говорять про те, що не варто обов'язковий характер сплати податків ототожнювати виключно з державним примусом, адже значна частина платників виконує свій обов'язок по сплаті податків добровільно і свідомо, без застосування заходів державного примусу. Так, само не можна стверджувати категорично про виключно негативне ставлення платників до сплати податків, адже переважна частина їх усвідомлює суспільну значущість оподаткування і сприймає його як об'єктивну потребу держави. Забезпечення добровільного виконання податкового обов'язку внаслідок усвідомлення платником важливості податків для суспільного розвитку неможливе без чіткого переконання у справедливості податкової системи, забезпечення оптимального балансу інтересів платника та держави, помірного податкового тиску, а також чесного та прозорого використання бюджетних коштів, особливо в період значної економічної рецесії [185, с.254-255].

Встановлення обов'язку сплачувати податки визнається безумовним правом держави, складовою її суверенітету. Однією з визначальних основ державного суверенітету є податковий суверенітет, можливість держави самостійно встановлювати податкову систему та реалізовувати власну податкову політику. Як справедливо зазначає Н.І. Хімічева, належність податкових повноважень (повноважень на встановлення і запровадження податків і зборів) суверенній державі надає цим правам особливий характер, що відрізняє їх від прав інших суспільно-територіальних утворень [186, с.67]. Разом з тим, в сучасних реаліях світової глобалізації економіки, виходу бізнесу за межі національних кордонів податкова система будь-якої держави не може бути ізольованою, а податкова політика – не враховувати об'єктивну потребу

співпраці світового співтовариства у податковій сфері. Неузгодженість податкового законодавства різних держав збільшує можливості використовувати суперечності та протиріччя між ними, а це зрештою призводить до суттєвих не виправданих бюджетних втрат, тому держави змушені координувати й узгоджувати свою податкову політику.

В сучасних умовах важко собі уявити бізнес замкнутим у рамках національних кордонів. Як справедливо відзначають науковці, глобалізація світової економіки, утворення та розвиток транснаціональних корпорацій об'єктивно зумовлюють ситуацію, коли зовнішньоекономічні зв'язки будуть тільки розширюватися. Вийшовши за межі національних кордонів, бізнес опинився в ситуації, коли його діяльність стала регулюватися законодавством різних держав, яке не є гармонізованим і взаємоузгодженим. І цим корпорації та інші представники бізнесу почали вміло користуватися, особливо у сфері оподаткування. Здійснюючи зовнішньоекономічну діяльність або господарську діяльність у іноземній юрисдикції, суб'єкт господарювання змушений враховувати норми міжнародного права, а також законодавства тих країн, де така діяльність здійснюється [185, с.252]. Зважаючи на це, для нас важливо визначити зміст конституційного обов'язку по сплаті податків та механізми його забезпечення не тільки за законодавством України, а й встановити, як він закріплений і реалізовується в інших країнах, зокрема в країнах Європейського Союзу.

Р.Ю. Паславська у своєму дисертаційному дослідженні вказує на те, що, проведення фіскальної політики країнами-учасницями ЄС, які активно використовують податки як інструмент державного регулювання соціально-економічних процесів, характеризується певними розбіжностями у рівні та структурі податкового навантаження. Сучасне оподаткування в цих країнах є доволі високим, порівняно з іншими 89 країнами світу, однак воно забезпечує

успішне виконання двох основних завдань: створення податкового клімату, сприятливого для господарської діяльності (завдяки тому, що визначена верхня межа оподаткування); ефективне розв'язання соціальних проблем (визначена нижня межа оподаткування) [187, с.88-89].

Із поглибленням інтеграційних процесів дедалі яскравіше проявляються переваги сучасних європейських систем оподаткування. Податкові системи країн ЄС характеризується значним рівнем уніфікації, що стало наслідком тривалого процесу гармонізації податкових систем. Так, у всіх країнах-членах ЄС передбачено стягнення таких видів податків, як податок на доходи громадян, податок на прибуток корпорацій, податок на додану вартість. Крім того, порядок нарахування та сплати податків, податкові пільги, система контролю за платниками податків з боку контролюючих органів також подібні. Водночас податкові системи країн членів ЄС мають певні особливості, пов'язані з бюджетними взаємовідносинами між різними рівнями влади, економічними, політичними та іншими факторами [188, с. 361].

Враховуючи такі особливості, в першу чергу необхідно з'ясувати, чи має в країнах Європейського Союзу обов'язок сплачувати податки статус конституційного.

Як впливає із наукових досліджень вітчизняних науковців, на необхідність встановлення податкової системи на законодавчому рівні вказується в конституціях Литви, Словачії, Словенії, Чеської Республіки, Естонії, Польщі, Угорщини тощо. Лише кілька країн Східної Європи закріплюють норму про обов'язковість сплати податків. Наприклад, у ст. 91 Конституції Сербії встановлено, що зобов'язання сплачувати податки та інші збори повинно бути загальним і базуватися на платоспроможності платника податків [189, с.123] В Конституції Словацької Республіки доволі стисло визначено зміст податкової системи, відповідно до статті 59 вказано, що податки і збори можуть бути

державними і місцевими. Податки і збори встановлюються законами або на підставі законів [190].

Згідно з Конституцією Польщі сплата податків відноситься до публічних обтяжень та повинностей (є одним з видів публічних обтяжень та повинностей). Як і в Конституції України, в Конституції Польщі йдеться, що ці обтяження та повинності мають бути визначені в законі, тобто держава має створити певний нормативно-правовий механізм. Зокрема, відповідно до ст. 84 Конституції Польської Республіки: «Кожен зобов'язаний нести визначені в законі публічні обтяження і інші повинності, в тому числі платити податки» [107].

Основним Законом Румунії є Конституція Румунії, що прийнята засіданням Засновницьких Зборів Румунії 21.11.1991 року. Статтями 53 та 54 наведеного вище нормативно-правового акту визначено, що громадяни зобов'язані брати участь у публічних видатках шляхом сплати податків та зборів. Законна система оподаткування повинна забезпечувати справедливий розподіл фіскального навантаження. Будь-які інші стягнення заборонені, за виключенням передбачених Законом у надзвичайних ситуаціях [191, с. 29]. Прямо обов'язок сплачувати податки встановлено у ст. 60 Конституції Болгарії та ст. 33 Конституції Македонії [189, с.123].

Відповідно до статті 127 Конституції Литовської Республіки, доходи державного бюджету формуються з допомогою податків, обов'язкових платежів, зборів, доходів від державного майна та інших надходжень. Податки, інші платежі до бюджету та збори встановлюються законами Литовської Республіки [192].

Інша ситуація спостерігається із країнами Західної Європи, конституції яких обов'язково мають посилення на необхідність встановлення податкової системи на законодавчому рівні. До кола таких країн належать Австрія, Бельгія, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія,

Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція. При цьому жодна з конституцій цих країн, окрім Конституції Іспанії, не містить обов'язку громадян сплачувати податки [185, С.123-124].

Безпосередньо в Конституції Німеччини (ст.105-108) розмежовано компетенцію Федерального уряду та місцевих земель щодо встановлення податків і зборів, визначено, які податки спрямовуються у федеральний бюджет, а які – до місцевих [108].

В конституційних актах окремих країн зустрічаються спроби пояснити обов'язковий характер податкового стягнення. Встановлено, що відчуження власності допускається тільки з метою загального блага. Воно може здійснюватись лише за законом чи на підставі закону, що регулює характер і розміри відчуження. Відчуження визначається за справедливим врахуванням інтересів суспільства та зацікавлених осіб [193, с.515].

З наведеного аналізу конституцій країн Західної Європи та частини країн Східної Європи науковці роблять висновок про відсутність прямого конституційного припису платити податки. Переважно на конституційному рівні в цих країнах закріплюється обов'язок із законодавчого встановлення податкової системи і тільки конституціями Болгарії, Сербії, Македонії, Румунії частково встановлено обов'язок зі сплати податків [185, с.126].

З'ясувавши зміст податкового обов'язку, в межах нашого дослідження необхідно визначити засоби забезпечення його реалізації. На думку О.В.Покатаєва, якщо в широкому розумінні податковий обов'язок охоплює обов'язок із ведення податкового обліку, сплати податків і зборів, подання податкової звітності, то способи забезпечення виконання податкового обов'язку стосуються гарантій реалізації податкового обов'язку лише в частині сплати сум податків і зборів, що забезпечується додатковими гарантіями, які примушують платника податків виконувати податковий обов'язок повною мірою й у

встановлений законодавством термін. У свою чергу, способи забезпечення сплати податків і зборів передбачають як безпосередньо суми податкових платежів, так і компенсацію втрат бюджетів від несвоєчасної сплати податків і зборів, а також витрат на примусове виконання податкового обов'язку, що реалізується завдяки нарахуванню пені [194, с. 106].

Дискусійним серед науковців залишається питання щодо встановлення на рівні Основного Закону не тільки самого обов'язку сплачувати податки, а й інших найважливіших положень, які забезпечують його виконання. Аналізуючи рівень нормативного закріплення механізмів забезпечення виконання обов'язку сплачувати податки і збори, необхідно наголосити, що він не визначається на рівні Конституцій країн ЄС. Це цілком логічно і об'єктивно, адже на конституційному рівні визначаються основні, найбільш важливі норми і правила, а їх надмірна деталізація є недоречною. Механізм реалізації обов'язку сплачувати податки в європейських країнах закріплений у нормах внутрішнього законодавства та нарівні норм законодавства ЄС.

Що стосується визначення меж закріплення податкового обов'язку на конституційному рівні в Україні, вітчизняні науковці висловлюють думку, що сплата податків і зборів пов'язана з економічною діяльністю їх платників, право на яку закріплено в Конституції України. При її реалізації можливе не збігання приватних і публічних інтересів, що потребує коректування як конституційних, так і галузевих норм. Тому, можливо, в Конституцію України необхідно включити не тільки норми, які визначають права і обов'язки, а й норми, що закріплюють їх межі. Сукупність таких положень утворює конституційний економічний публічний порядок, котрий чітко визначить, в яких випадках і в яких рамках може бути обмежена економічна свобода публічних інтересів [195, с.39].

М. В. Карасьова виділяє послідовно змінювані, а іноді поєднувані в часі чотири стадії виконання податкового обов'язку: ініціативного (добровільного) виконання платником податків його податкового обов'язку; податкового контролю; примусового виконання платником податкового обов'язку; притягнення цього суб'єкта до відповідальності [196, с. 143-144]. Разом з тим, ми вважаємо, що податковий контроль, державний примус та відповідальність повинні розглядатися не як стадії виконання податкового обов'язку, а як засоби забезпечення його виконання.

Серед заходів, які може використовувати держава для забезпечення виконання податкового обов'язку, можна виділити заходи державного примусу, які застосовуються у податкових правовідносинах. А. М. Тимченко розглядає податковий примус як особливий вид державно-правового примусу, який є встановленою нормами податкового права системою заходів впливу, що застосовують до зобов'язаних суб'єктів податкових правовідносин, які порушують податково-правові норми, з метою забезпечення реалізації податкового обов'язку, надходження податків і зборів до держави та територіальних громад [197, с. 5]. В. В. Кириченко, зазначає що податково-правовий примус здійснюється у формах припинення, відновлення й юридичної відповідальності [198, с. 55]. Н. Є. Маринчак зазначає, що заходи примусу об'єднує те, що вони спрямовані на гарантування належного виконання платником податків своїх обов'язків, на відновлення порушених прав держави й територіальної громади, на отримання коштів від сплати податків і зборів, що застосовуються за умови порушення платником податків і зборів установлених податковим законодавством обов'язків і мають триваючий процедурний характер [199, с. 8].

Н.В. Пришва вважає, що держава повинна реалізовувати примус з метою невідворотності сплати обов'язкових платежів, але він повинен

супроводжуватися такими заходами: створенням системи заохочувальних заходів щодо платника з метою своєчасного, повного виконання ним обов'язку зі сплати платежів; формування дієвого контролюючого апарату, наділеного владними повноваженнями; встановлення заходів фінансово-правової, адміністративно-правової та кримінально-правової відповідальності за порушення учасником припису фінансово-правової норми щодо обов'язковості сплати податку, збору, внеску чи іншого обов'язкового платежу [200, с. 240].

О.П. Орлюк звертає увагу на той факт, що для податкових правовідносин характерним є державний примус. На думку вказаного автора, примус у сфері оподаткування можна визначити як систему встановлених законодавством заходів запобіжного, припиняючого та відновлюючого характеру, що застосовується до платників податків – фізичних і юридичних осіб – для здійснення контролю, забезпечення режиму законності у податковій сфері, додержання правил сплати податкових платежів та виявлення (збору) даних (інформації) про виконання платником податків зобов'язань зі сплати податків, а в разі вчинення податкового правопорушення – застосування до останніх заходів відповідальності (фінансової, адміністративної, кримінальної, дисциплінарної) [201, с.320].

М.Є. Маринчак виділяє забезпечувальні заходи забезпечення виконання податкового обов'язку, зокрема податкову заставу, адміністративний арешт майна, штраф, пеню та визначає їх наступні ознаки: самостійна група в системі податкового примусу, спрямовані на гарантування належного виконання обов'язків платником податків, відновлення порушених прав держави, застосовуються за умови порушення фіскального інтересу держави без необхідності встановлення вини платника, основною метою є стимулювання добровільності та податкової мотивації, застосовуються лише у крайніх випадках у судовому або адміністративному порядку [202, с. 382–383].

Серед основних механізмів забезпечення обов'язку сплачувати податки в країнах ЄС можна виділити регламентований законом порядок примусового погашення податкового боргу. А. М. Тимченко визначає стягнення податкового боргу як правовідновлювальний захід податково-правового примусу, що застосовується виключно за рішенням суду до платника, який не виконав обов'язку зі сплати податку згідно з вимогами податкового законодавства, має податковий борг, шляхом списання коштів з його рахунків, вилучення його готівкових коштів або продажу майна, що перебуває в податковій заставі [197, с. 8].

На думку О.І. Юр'євої, конструкція побудови системи стягнення податкових боргів є складовою частиною загальної системи оподаткування у будь-якій країні та має бути побудована на принципах свідомого ставлення до виконання обов'язку зі сплати податків та обов'язковості надходження платежів до державної скарбниці, оскільки без такої складової цілісна система взагалі не працюватиме [203].

У вітчизняних джерелах слушно звертається увага на те, що серед ключових положень основних законодавчих актів у податковій сфері зарубіжних країн, поряд з іншим, є механізми правового регулювання процедури погашення боргів платників податків перед бюджетами. Обов'язковість включення до податкових кодексів зарубіжних країн положень, які регламентують цю процедуру, пояснюється тим, що за відсутності такої процедури обов'язок зі сплати податків втрачає сенс, якщо внаслідок його невиконання буде відсутня відповідальність. Аналізуючи положення основних законодавчих актів інших країн у частині стягнення заборгованості з податків до державної казни, можна констатувати розмаїття викладення законодавчих норм щодо зазначеного питання. Водночас деякі положення податкових законів інших країн, що передбачають процедуру погашення податкової недоїмки, мають спільні риси з

окремими положеннями українського законодавства, а відповідні норми складаються переважно з аналогічних податкових інститутів, зокрема податкової застави, податкової вимоги, продажу майна, стягнення з банківських рахунків платника, арешту майна тощо [204] .

Зокрема, у Німеччині серед заходів мінімізації податкового боргу передбачено позбавлення боржника права виїхати за кордон, закриття бізнесу чи скасування ліцензії, до укладень контрактів з державою платника допускають лише при умові ліквідації податкового боргу. Право голосування на виборах, а також розпоряджатися одержаною спадщиною вступає в силу лише після подачі відповідної податкової декларації [205, с.105]

У Франції для погашення заборгованості важливу роль відіграють компенсаційні механізми, одним з яких є юридична процедура, що надає змогу стягувати кошти з третіх осіб з наступним спрямуванням цих коштів у рахунок погашення податкового боргу платника податків. Ця процедура переважно потребує отримання судового дозволу, який судом видається негайно. Зазначена процедура застосовується, зокрема, до: банків, клієнтом яких є платник податків і в яких розміщені кошти останнього; орендарів, з якими платник має договірні відносини, що передбачають отримання від них платежів у вигляді орендної плати; страхових компаній, з якими ця особа уклала договір страхування, за яким передбачається сплата страхових платежів; клієнтів, які мають такі господарські відносини з боржником, що передбачають проведення розрахунків; керівників підприємств, які працюють за договором найму або контрактом та отримують за це винагороду тощо. Розглянута юридична процедура в цій країні провадиться багато разів на рік і має високу результативність: близько половини боржників погашають свої борги. Застосування загальних заходів примусового стягнення податкових боргів (умовно – це так звані визначаються як масові дії) розпочинається з ідентифікації заборгованості, використання заходів

забезпечення й закріплення відповідального працівника служби за певними боржниками, надання відстрочення/розстрочення платежів до бюджету, а також накладення арешту на кошти боржника в банках і стягнення їх до бюджету [206, с.309-311].

Серед засобів забезпечення податкового обов'язку в країнах ЄС окремо необхідно виділити притягнення до відповідальності за порушення податкового законодавства. С.М.Братусь наголошував, що юридична відповідальність – це виконання обов'язку на основі державного примусу. Головне призначення відповідальності полягає у державному примусі до реального виконання обов'язків [207, с. 80]

Як слушно зазначає Д.П. Дорошенко, юридична відповідальність за правопорушення становить собою різновид заходів державного примусу; вона закріплена в санкціях правових норм, для неї властиві кількісні і якісні характеристики, вона реалізується на підставі акта застосування юридичної відповідальності в разі вчинення особою правопорушення з метою відновлення, попередження й виховання. Досліджуваним заходам відповідальності за правопорушення притаманні такі основні ознаки: вони є різновидом заходів державного примусу; закріплені в санкціях особливого різновиду правових норм; є багатофункціональними й виконують відновлювальну, превентивну й виховну функції; ними оперують з метою відновлення, превенції й виховання; для їх використання потрібна формальна, фактична й процесуальна підстави; вони знаходять своє вираження й конкретизацію в акті застосування юридичної відповідальності; відбивають кількісні і якісні особливості державного примусу [206, с.250-251].

Для правових систем більшості зарубіжних держав характерна наявність самостійних галузевих інститутів відповідальності у податковій сфері. Елементи структури та найменування такої відповідальності у різних країнах відмінні

(наприклад, у Польщі, Німеччині та Російській Федерації поряд з адміністративною та кримінальною окремо виділяють податкову відповідальність, а в Греції — фінансову відповідальність). Але єдиним для всіх цих країн є прагнення законодавця закріпити в податковому законодавстві санкції, які найбільш ефективно охороняли б податкові відносини від протиправних посягань [208, с.9].

За законодавством Франції санкції залежать від характеру порушення та величини шкоди, заподіяної фіску. Так, якщо недоплата фізичної особи не перевищує 5% задекларованого доходу, податкова інспекція обмежується нагадуванням про доплату, котру належить внести протягом 30 днів. По мірі наростання серйозності порушення сума недоплаченого податку збільшується на 0,4%, 10%, 40%, 80%. За умисний і явний обман фіску (*flagrance fiscal*) накладається штраф у сумі 10 тис. євро. За кримінальне ухилення від податків у особливо великих розмірах передбачено тюремне ув'язнення на строк до п'яти років. За несвоєчасну подачу декларації та/або сплату податку на прибуток корпорації належить штраф у розмірі 10% від суми нарахованого податку [209, с.129].

Згідно з § 370 Податкового кодексу Федеративної Республіки Німеччина за відображення неправдивих даних, пов'язаних з оподаткуванням для податкових органів, а також заниження бази оподаткування та неправомірне використання податкових пільг, що призвело до ненадходження податків, передбачено досить суворе покарання у вигляді штрафу або тюремного ув'язнення на строк до 5 років, а в особливо важких випадках – покарання у вигляді позбавлення волі строком від 6 місяців до 10 років. Особливо важкими випадками вважаються: значне заниження об'єкта оподаткування або невиправдане використання податкових пільг; використання в таких цілях власного становища державним службовцем. За адміністративні правопорушення, згідно з § 378 цього Кодексу,

передбачено накладення штрафу на платника податків або його представника у розмірі до 5 000 євро [210, с.12].

Серед засобів забезпечення виконання податкового обов'язку вчені розглядають пеню за несвоєчасну сплату податків. Запровадження пені як примусового заходу узгоджується із положенням ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якого підтверджується право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів. Тож у випадках неналежного виконання платником податкового обов'язку держава має право застосовувати до таких суб'єктів певні заходи впливу, і зокрема, пеню, які фактично примушують їх діяти у рамках чинного податкового законодавства [211, с.167-168].

Аналізуючи наслідки застосування таких заходів забезпечення виконання податкового обов'язку, як штрафні санкції, слід врахувати висновок ЄСПЛ у справах «Яношевич проти Швеції», й «Компанія «Вестберга Таксі Актієболаг» Вулич проти Швеції», в якому зазначено: ані ст. 6, ані будь-яке інше положення Конвенції не повинні розглядатися як такі, що взагалі виключають вжиття примусових заходів з виконання рішень до того, як вони не стануть остаточними щодо податкових штрафів. Однак, зважаючи на те, що дострокове примусове стягнення податкових штрафів може мати серйозні наслідки для особи й негативно відбитися на її захисті в подальшому судовому провадженні, держава зобов'язана забезпечити справедливу рівновагу між залученими інтересами, особливо якщо до винесення судом ухвали стосовно обов'язку сплати таких штрафів останні вже були стягнуті у примусовому порядку. З'ясовуючи, чи було забезпечено справедливу рівновагу у справах заявників, ЄСПЛ передусім зазначив, що фінансові інтереси держави не можуть самі по собі виправдати

негайне примусове стягнення податкових штрафів, оскільки, на відміну від самих податків, вони не є джерелом доходу держави, а призначені для справляння тиску на платників податків з метою примусити їх виконувати свої зобов'язання згідно з податковими законами, а також для покарання порушників [206, с. 362]. В Україні на сьогодні податкове законодавство враховує такий підхід, оскільки донараховані суми податків і штрафних санкцій, у разі оскарження їх платником, набувають статусу неузгоджених і не підлягають сплаті до закінчення процедури оскарження. Однак, будь-які спроби змінити цей підхід, намагання передбачити необхідність сплати донарахованих сум податків чи штрафних санкцій не залежно від завершення процедури їх оскарження слід розглядати як неприйнятні, несправедливі і такі, що порушують основоположні права людини і громадянина.

Проблемним у визначенні механізму забезпечення виконання податкового обов'язку є питання співвідношення принципу належної обачності платника податку та вини у вчиненні податкового правопорушення як обов'язкової ознаки його складу. Досить часто в судовій практиці зустрічається підхід, коли за порушення, допущені одним суб'єктом, до відповідальності притягується інший суб'єкт на тій підставі, що він, скориставшись певними податковими вигодами, не проявив при цьому належну обачність у виборі контрагента, який виявився недобросовісним платником податку. На нормативному рівні ця доктрина не була врегульована. Певну правову легалізацію принцип належної обачності отримав після внесення змін до ПК України, норма п.112.2. статті 112 якого передбачає, що особа вважається винною у вчиненні правопорушення, якщо буде встановлено, що вона мала можливість для дотримання правил та норм, за порушення яких цим Кодексом передбачена відповідальність, проте не вжила достатніх заходів щодо їх дотримання. Вжиті платником податків заходи щодо дотримання правил та норм податкового законодавства вважаються достатніми,

якщо контролюючий орган не доведе, що, вчиняючи певні дії або допускаючи бездіяльність, за які передбачена відповідальність, платник податків діяв нерозумно, недобросовісно та без належної обачності [153]. Однак, ми б хотіли звернути увагу на те, що у розумінні вказаної податкової норми, юридична відповідальність у випадку, якщо особа діяла без належної обачності, буде мати місце виключно тоді, коли внаслідок такої необачної поведінки саме ця особа допустила порушення податкового законодавства, при цьому таке порушення буде характеризуватися наявністю вини. Разом із тим, аналогічний підхід не може бути застосований у ситуації, коли порушення податкового законодавства допущено іншим платником податків, а особа, можливо навіть не проявивши належну обачність, не змогла виявити це порушення і не врахувала його при визначенні власних податкових зобов'язань. Як слушно зазначають науковці, норми чинного законодавства не передбачають відповідний обов'язок платника податків щодо будь-якої додаткової перевірки своїх контрагентів. Не визначено, які саме відомості про свого контрагента платник податків повинен перевірити, для того, щоб відповідати доктрині належної податкової обачності. Встановлення такого обов'язку судами під час розгляду податкових спорів без відповідного нормативного закріплення не узгоджується зі визначенням частиною 1 статті 19 Конституції України правовим порядком і примушують платника податків робити те, що в законі не передбачено. На думку вчених, презумпція добросовісності платника податків повинна мати пріоритет над доктриною належної обачності, адже вона кореспондується зі встановленим у адміністративному судочинстві обов'язком доказування суб'єктом владних повноважень правомірності свого рішення. Такий підхід також узгоджується і з принципом презумпції правомірності рішень платників податків, необхідність застосування якої не ставиться під сумнів [189].

Важливим запобіжником від порушення прав платників податків при застосуванні правових засобів забезпечення виконання податкового обов'язку є визначення та неухильне дотримання основоположних принципів податкової системи, які у деяких державах ЄС закріплені на конституційному рівні.

Принцип верховенства права стосовно права держав-членів ЄС сформульовано в рішенні по справі «Фламінію Коста проти Енел» від 15 липня 1964 р. У рамках податкової політики ЄС дія цього принципу означає формування однакової практики розгляду спорів з податкових питань у разі колізії норм податкового законодавства цих держав. Такі ситуації часто зустрічаються за браком актів позитивного права, що регулюють конкретні податкові відносини (прикладом, спори у зв'язку з відмовою в отриманні пільг при транскордонному прибутковому оподаткуванні). Існуюча колізія призводить до звернення в ЄСПЛ у порядку преюдиційної процедури і тлумачення правових принципів ЄС щодо конкретного виду податкових правовідносин. Підтвердженням цієї тези є широка практика Євросоюзу по прямим податках [206, с.355].

Аналізуючи закріплені у внутрішньому законодавстві європейських країн механізми забезпечення виконання податкового обов'язку на предмет їх відповідності нормам та правилам, які закріплені на рівні законодавства ЄС, ми приходимо до висновку, що часом вони не узгоджуються і суперечать їм. Такі факти встановлювались і Європейським Судом, зокрема у рішенні у справі Egiom SAS (справа C-6/16), винесене 07.09.2017 р. Там Європейський Суд зазначив, що для того, щоб національне законодавство розглядалося таким, що має на меті запобігання ухиленню від сплати податків та зловживань, його конкретна мета повинна полягати у запобіганні дій, пов'язаних зі створенням цілком штучних структур, які не відображають економічної реальності та спрямовані на незаконне отримання податкових переваг. У результаті Європейський Суд

підкреслив, що для визначення питання про те, чи переслідує діяльність цілі шахрайства або зловживання, компетентні національні органи не повинні обмежуватися застосуванням заздалегідь визначених загальних критеріїв, а повинні конкретно розглянути таку діяльність у повному обсязі. Неприпустимим є застосування загальних податкових заходів, які автоматично виключають можливість отримання певними категоріями платників податків податкових переваг, коли податкові органи не зобов'язані надавати навіть первинні докази шахрайства та зловживань [212].

Як ми можемо переконатись, у країнах Європейського Союзу законодавче регулювання питань оподаткування, встановлення податків та рівня податкових ставок є прерогативою органів влади кожної держави відповідно до її національних пріоритетів. Водночас, кожна країна зобов'язана дотримуватися загальних фундаментальних принципів у організації податкової системи і побудові внутрішньої податкової політики, які полягають в уникненні податкової дискримінації чи обмежень вільного переміщення товарів на внутрішньо європейському ринку. Контроль за виконанням даних принципів при встановленні країнами-учасницями норм податкового законодавства та перевірку узгодженості їх податкової політики з політикою ЄС здійснюють регулюючі органи ЄС, зокрема Європейська комісія. Незважаючи на суттєву автономію урядів в оподаткуванні бізнесу, у даній сфері існує ряд питань, вирішення яких винесене на спільних розгляд Єврокомісії та країн ЄС. Перш за все, вони стосуються проблем ухилення від оподаткування та подвійного оподаткування [213].

Враховуючи наведені фактори, науковці слушно зазначають, що в сьогоденнішніх реаліях темпи розвитку транскордонного співробітництва суттєво випереджають роботу держав і міжнародних організацій з гармонізації їх податкового законодавства, визначенню єдиних правил гри. Розширення

трансграничної співпраці не призвело до уніфікації податкових систем. Різниця в податковому навантаженні активно використовується при здійсненні податкового планування [214, с.252].

Г. Покатаєва та Г.Кучерова зауважують, що зростаюча необхідність узгодження фінансових систем та гармонізації податкових систем країн – членів ЄС зумовила обґрунтування чітких стратегічних дій щодо розвитку оподаткування, а саме: у 2001 році Європейською комісією у повідомленні «Податкова політика в ЄС – пріоритети на найближчі роки» (COM(2001)260) представлено стратегію податкової політики ЄС на найближчий період. Також прийнято низку стратегічних рішень щодо вирішення взаємопов'язаних і взаємообумовлених проблем для країн-членів ЄС у сфері оподаткування, а саме: стабілізація податкових надходжень держав-членів, стабільний внутрішній ринок, сприяння зростанню рівня зайнятості. Основними пріоритетами податкової політики на найближчі роки стосовно фізичних та юридичних осіб є ліквідація податкових перешкод для всіх форм трансграничної економічної діяльності, одночасне продовження боротьби проти недобросовісної податкової конкуренції та розширення співробітництва між податковими органами у сфері забезпечення контролю та боротьби з шахрайством [215, с.90].

За твердженням Д.П.Дорошенко, особливість системи джерел права ЄС полягає ще й у тому, що у процесі регламентування різних напрямків інтеграційної політики перевага надається тим правовими формами, які є найбільш ефективними для досягнення конкретних цілей. Стосовно податкових відносин це виявляється у тому, що за принципом гармонізації найбільш доцільною правовою формою для зближення податкового законодавства держав членів ЄС є директива, а визначальний вплив на застосування права ЄС здійснює ЄСПЛ шляхом тлумачення норм і встановлення заборон на дії, несумісні з принципами й цілями установчих договорів [206, с.357].

Необхідно відзначити також роботу з створення механізмів міжнародного автоматичного обміну інформацією про бенефіціарних власників компаній і бенефіціарів трастів. 20 травня 2015 року Парламент та Рада ЄС ухвалили четверту директиву щодо протидії легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом (Директива (ЄС) 2015/849). Вказані документи передбачають, що протягом двох років держави-члени ЄС зобов'язані створити централізовані реєстри з інформацією про бенефіціарних власників юридичних осіб та трастів. Доступ до реєстрів мають отримати контролюючі органи та агенти фінансового моніторингу. На підставі стандартів обміну інформацією EOIR (за запитом) + AEOI (автоматичний) ОЕСР податкові органи країн ЄС отримали доступ до інформації про бенефіціарів юридичних осіб та трастів [216].

Також варто звернути увагу, що з 1 липня 2020 року у країнах ЄС розпочалося подання звітності податковим органам ЄС про транскордонні операції. Така звітність подаватиметься відповідно до положень Директиви Ради ЄС 2018/822 (далі – «DAC6»), яка направлена на підвищення прозорості оподаткування в ЄС та покликана протидіяти агресивним стратегіям податкового планування. DAC6 покладає на посередників ЄС, а у разі відсутності посередників – на платників податків ЄС, обов'язок із розкриття податковим органам ЄС транскордонних операцій, що відповідають певним ознакам. Усі податкові органи ЄС матимуть доступ до інформації, яка була розкрита відповідно до DAC6, в межах автоматичного обміну між податковими органами країн ЄС (а також Швейцарії та Ліхтенштейну). Така звітність може потрапляти і до країн за межами ЄС (у тому числі в Україну) – або в межах автоматичного обміну (якщо застосовується), чи ініціативного (спонтанного) обміну (офшорні юрисдикції), або ж за стандартною процедурою обміну інформацією за запитом (за допомогою багатосторонніх та двосторонніх конвенцій, в тому числі за участю України) [217].

Одним із найважливіших інструментів правового закріплення засобів забезпечення виконання податкових обов'язків не тільки на рівні ЄС, а й в цілому на міжнародному рівні, є застосування двосторонніх договорів про уникнення подвійного оподаткування. Як зазначають науковці, такі договори є дієвими інструментами узгодження протиріч між податковими системами різних держав, які одномоментно вирішують такі важливі завдання, як, з одного боку, забезпечення справедливості оподаткування, не допущення подвоєння податкового обов'язку, сприяння транскордонній економічній діяльності та залученню інвестицій, а з іншого – забезпечують співпрацю між різними державами з метою недопущення податкових втрат і захисту національних інтересів [185, с. 306]. Як справедливо зазначає І.Я. Олендер, завдяки нормам міжнародних податкових угод вдається досягти більшої визначеності у фіскальних режимах різних країн та встановити дієві механізми взаємодопомоги та обміну інформацією про діяльність платників податків, що сприяє стримуванню діяльності, спрямованої на ухилення від сплати податків, надає нових можливостей для розвитку міжнародної торгівлі та здійснення прямих іноземних інвестицій. Особливу ефективність міжнародні податкові договори проявляють у разі їх укладання між державами зі схожим рівнем розвитку [189, с.379].

Не секрет, що, використовуючи протиріччя у податковому законодавстві різних держав, а також інструменти, які передбачалися угодами про уникнення подвійного оподаткування, недобросовісні платники податків зловживали пільгами, які встановлювались цими угодами з метою уникнення виконання податкового обов'язку.

Для протидії цьому явищу світова спільнота запровадила відповідні кроки плану BEPS (Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting), які обмежують такі можливості. Цими кроками, зокрема, передбачається, що застосування

міжнародного договору України не буде дозволятися, якщо головною або переважною метою здійснення відповідної господарської операції з нерезидентом буде безпосереднє або опосередковане отримання переваг, які надаються міжнародним договором у вигляді звільнення від оподаткування або застосування пониженої ставки податку [218, с. 98].

На часткову реалізацію таких заходів 24 листопада 2016 року було підписано Багатосторонню конвенцію щодо виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування (Multilateral Instrument (MLI)). Конвенція MLI передбачає кроки щодо недопущення зловживань положеннями договорів про уникнення подвійного оподаткування, зокрема шляхом включення до тексту преамбули угод про оподаткування, на які вона поширюється, положення про намір усунути подвійне оподаткування стосовно податків, на які поширюється дія цієї Угоди, однак без створення можливостей для повного звільнення від оподаткування або зменшення оподаткування шляхом податкового ухилення або уникнення (у тому числі, шляхом неправомірного використання угод з метою отримання пільг, передбачених цією угодою, задля отримання непрямої вигоди резидентами третіх юрисдикцій) [219]. Практична реалізація положень вказаної конвенції буде сприяти забезпеченню належного виконання податкового обов'язку на міждержавному рівні.

Аналізуючи механізми забезпечення податкового обов'язку у Франції, зарубіжні науковці зазначають, що конституційно значимі принципи майже всі виходять прямо або опосередковано зі статті 14 Декларації прав людини і громадянина, які урочисто затверджують принцип добровільної згоди громадян або їх представників сплачувати податок (відображають суспільну згоду щодо податків). Однак правові засади державних фінансів не обмежуються лише цими конституційно значимими текстами законів. Вони охоплюють також спосіб, у

який ці норми тлумачаться Конституційною радою Франції, що дозволяє пізнати їх точну значимість у законодавчому плані. Крім того, судова практика цього повноважного органу у фінансовій сфері є водночас як виключно важливою, так і надлишковою, оскільки державні фінанси (фінансове право) були однією з перших дисциплін, що стикнулася з явищем конституційності права, яке заявило про себе в останні десятиліття. Можна навіть говорити, що судова практика Конституційної ради лежить в основі цього явища [220, с. 77].

Важливим аспектом визначення засобів забезпечення виконання податкового обов'язку в країнах ЄС є організація податкового контролю та функціонування системи органів, які його здійснюють. У переважній більшості країн ЄС податкові органи не мають самостійного статусу, а входять у структуру фінансових органів, зокрема в Італії – Служба доходів Міністерства економіки та фінансів, у Франції – Генеральна дирекція податків Міністерства фінансів, у Швейцарії – Федеральна податкова адміністрація Федерального департаменту фінансів. В Австрії податкові органи відсутні, тому справляння податків здійснюється фінансовими дирекціями і службами, які є структурними підрозділами Міністерства фінансів [221, с.54-55] Як зазначає Д.С. Вінцова, для переважної більшості розвинених держав світу характерним є покладення функції податкового контролю на спеціальні органи – податкові (контролюючі) служби. Останні, в свою чергу, найчастіше входять до складу Міністерства фінансів відповідної держави. Така побудова системи контролюючих органів в повній мірі відображає їх завдання, – контроль за належним функціонуванням публічних грошових фондів. У Російській Федерації таким органом є Федеральна податкова служба, у Франції – Генеральна дирекція податків, у Швейцарії – Федеральна податкова адміністрація, в США – Служба внутрішніх доходів. У той же час, у деяких країнах, системи контролюючих органів функціонують за

відсутності відомства з чисто податковою компетенцією. До таких держав можна віднести Фінляндію, Швецію, Німеччину тощо [222, с.156-157].

Досвід Німеччини свідчить про досить широкі повноваження фіскальних органів. Зокрема, у їх права входить отримання інформації про недобросовісних платників податків від органів прокуратури, поліції, служби безпеки та громадян. У ході здійснення податкового контролю посадовим особам фіскальних органів Німеччини надається право вилучати документи фінансової звітності зі страхових компаній і банків; здійснювати розслідування зі звинувачення адвокатів і консультантів щодо незаконного захисту платників податків, які ухиляються від оподаткування; застосовувати конфіскацію документів, що містять відомості про фінансову діяльність платника податків. За надання інформатором відомостей, які мають значення для розкриття злочину про ухилення від сплати податків, фіскальним органом виплачується винагорода такому негласному працівнику в розмірі 10% від суми, нарахованої за несплату податків [223, с. 82-83].

Відповідно до Положення про проведення фінансової перевірки, затвердженом Мінфіном ФРН за погодженням з Бундесратом, податкова перевірка здійснюється з метою встановлення й оцінювання обставин справи, що мають суттєве значення саме для оподаткування, а не для встановлення додаткових податків. При проведенні такої перевірки враховуються принципи пропорційності засобів, витрачених на її проведення, передбачувані результати й найменше втручання у справи підприємства. Податковий орган на власний розсуд приймає рішення про призначення перевірки, її строки й обсяги. Діяльність контролюючих органів щодо проведення перевірок організовується на підставі планів таких перевірок і щороку щоквартально затверджуються керівниками цих органів. Вищестоящі податкові інстанції практично не беруть участі у складанні зазначених планів, однак їм надано право самостійно

здійснювати перевірки окремих платників податків, яке зазвичай використовується при перевірці крупніших платників податків, які мають розгалужену виробничу структуру [206, с.301-302].

Поліцейські функції в сфері оподаткування в Німеччині виконує Служба податкового розшуку (Steuerfahndungsstelle, скорочено Steufa –“Штойфа”), котра діє при міністерствах фінансів земель. Її персонал розслідує правопорушення, пов’язані з приховуванням доходів та незаконним ухиленням від податків. Масштаби ухилення від податків у Німеччині порівняно невеликі, складаючи не більше 10% від потенційної суми податкових платежів. Штойфа має статус і права по суті аналогічні кримінальній поліції, щоправда, без права носити зброю [224, с.105].

Податкова адміністрація Нідерландів має широкий спектр повноважень, які дозволяють їм певною мірою на власний розсуд застосовувати норми податкового законодавства. Податковий інспектор є посадовою особою, яка уповноважена на здійснення юридичних дій стосовно платників податків. Як показує досвід, принципи роботи фіскальних органів Нідерландів базуються на партнерських відносинах із платниками податків. Податкові адміністратори діють прозоро й об’єктивно, що викликає в останніх довіру до держави. Нині робота фіскальних органів будується за принципом орієнтації податкових інспекторів за групами платників податків (у разі такої системи інспектори, крім фіскальних функцій, орієнтуються також на характер і специфіку роботи платника податків; крім того, податкові інспектори можуть виступати і як консультанти) [225, с. 136].

Фіскальне відомство Франції – Генеральна дирекція податків (Direction Générale des Impôts) знаходиться у складі Міністерства фінансів Франції. Структурно відомство організовано за принципом групового таргетування, що передбачає адресну націленість діяльності підрозділів на виділені за певною

ознакою категорії платників податків як клієнтів податкової служби. Тобто, кожен із внутрішніх структурних підрозділів податкових органів спеціалізується на обслуговуванні окремої групи платників, наприклад, великих платників, платників ПДВ і т. д., комплексно виконуючи всі пов'язані з даною групою фіскально-адміністративні функції. Адміністрування внесків на соціальне страхування і мита до обов'язків податкової служби не відноситься. У Франції податкова служба виконує деякі нефіскальні функції: здійснює оцінку приватного майна, а також менеджмент державної власності [226, с.126].

Процедури податкового контролю у Франції щодо підприємств і фізичних осіб конкретно розділені, чітко прописані в «Книзі податкових процедур», яка становить собою процесуальний Податковий кодекс. Щодо будь-якої процедури платник податків має право виявляти свій протест. Чимало процедур потребують дозволу суду. Ревізійний період, тобто обсяг (тривалість) перевірки, на крупних підприємствах становить три роки. Зазвичай перевіряються всі податки підприємства за трирічний період [206, с. 308].

Не зважаючи на різні підходи у визначенні правового статусу органів податкового контролю у різних країнах ЄС, за інституційною ознакою їх статус є доволі стабільним, на відміну від організації діяльності податкових органів в Україні.

Вітчизняні науковці зауважують, що відсутність стратегії та цілісної концепції реформування податкових органів в Україні, постійні та безсистемні реорганізації розбалансовують їх роботу, не сприяють забезпеченню системного та якісного виконання основних завдань і функцій податкової служби, виробленню принципово нових підходів до роботи з платниками податків на партнерських засадах, з безумовним дотриманням принципів законності та верховенства права [185, с. 273-274].

В аспекті системи податкових органів слід звернути увагу на приписи частини 2 статті 67 Конституції України, відповідно до якої усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом. Як бачимо, вказана норма встановлює обов'язок щорічного подання декларацій про майновий стан та доходи до податкових інспекцій за місцем свого проживання. Разом з тим, певний час в системі податкових органів такі територіальні підрозділи, як податкові інспекції взагалі були відсутні, що входило у суперечність із вказаною нормою Основного Закону. Тільки в кінці 2020 року у структурі територіальних органів ДПС були утворені такі структурні підрозділи, як податкові інспекції, які фактично діють як центри обслуговування платників податків з функцією надання електронних сервісів, адміністративних та інших послуг. Враховуючи ці обставини, вважаємо, що у вказаній конституційній нормі словосполучення «податкові інспекції» доречно замінити на більш загальне поняття «податкові органи», адже назва і статус низових органів податкової служби у процесі їх реорганізації може і надалі змінюватися, тоді як фактично норма конституції звужує поле для удосконалення структури податкових органів, передбачаючи необхідність існування в їх системі саме податкових інспекцій.

Крім того, аналіз норми частини 2 статті 67 Конституції України дає можливість зробити висновок, що за її змістом встановлено обов'язок декларування доходів для всіх громадян. Фактично можна стверджувати, що цією нормою запроваджено обов'язок загального декларування доходів, адже конституційна норма не містить жодних винятків. На наше переконання, вказана норма Основного Закону є недосконалою, оскільки, з одного боку, встановлює обов'язок подавати декларації тільки для громадян, отже не поширюється на осіб без громадянства, які можуть бути резидентами України, отримувати доходи і

мати обов'язок сплачувати податки. З другого боку, встановлення загального обов'язку декларування доходів для всіх без винятку громадян є також не виправданим стосовно тих доходів, які отримуються виключно від податкових агентів. На наше переконання, запровадження загального декларування доходів в Україні на даному етапі не є доцільним, адже суттєво ускладнить адміністрування податку на доходи фізичних осіб у зв'язку із необхідністю додаткової обробки та камеральної перевірки значного обсягу декларацій, а, крім того, покладе на фізичних осіб додаткові обов'язки. Разом з тим, при отриманні доходів від податкового агента, останній самостійно надає податковим органам достатній обсяг інформації щодо суми виплачених доходів та розміру утриманих податків, тому дублювання такої інформації у деклараціях, які повинні будуть подавати безпосередньо фізичні особи – платники податків не вбачається за необхідне. Більше того, значна частина фізичних осіб в Україні не має достатнього рівня знань, досвіду, навичок та технічних можливостей для самостійного заповнення та подання податкових декларацій, тому як результат від них можна очікувати або ігнорування обов'язку чи його неналежне виконання з помилками чи порушеннями, що може потягнути застосування штрафних санкцій, або необхідність використання послуг податкових консультантів, що потягне додаткові витрати на оплату їх послуг.

Якщо аналізувати світовий досвід запровадження загального декларування доходів, за твердженням Д.М.Стародуба, загальне декларування громадян застосовується в багатьох країнах світу, зокрема в США, Німеччині, Франції, Швейцарії, Італії, Данії, Фінляндії, Швеції, Австралії, Новій Зеландії, Сінгапурі, Чилі. Усі ці країни мають свої підходи до вирішення питання отримання та перевірки податкових декларацій від майже всього населення. Тут можливе й обмеження кола осіб, які обов'язково подають декларацію, певними майновими рамками чи за видом доходів (що є доволі складно) або шляхом реалізації

науково–технічного прогресу в оподаткуванні (електронні сервіси, попередньо заповнені декларації тощо). На думку вказаного автора, декларування доходів фізичних осіб – це не лише простий елемент податкового обов’язку людини перед державним утворенням, а й місце, де виражається мотив платника податку платити чи не платити податок. Порахувавши всі свої доходи та визначивши розмір податку, людина усвідомлює ціну держави для себе, своєї сім’ї та оцінює якість отриманого нею блага порівняно зі сплаченими або задекларованими податками. Тут же держава бачить динаміку сплати людиною податків, може зрозуміти, чи добре вона піклується про того, хто надав їй право існувати. З точки зору держави, звісно, такого може й не бути, проте оцінка вартості держави для людини стимулює громадянську активність у тому, щоб зробити державу, державою для людей. Загальнообов’язкове декларування звільнить таку волю людини, зробивши з неї справжнього члена суспільства, який усвідомлює свою потрібність. Опір загальнообов’язковому декларуванню та створення різних штучних перешкод у цьому зайвий раз доводить, наскільки держава опирається вільному громадянину, наскільки вона боїться дати відповідь на запитання, чи потрібна вона людині, чи потрібне людині її громадянство, чи забезпечене воно реально [227, с.149-150]. Можна частково погодитися з тим, що декларування доходів певною мірою стимулює громадську активність суспільства, але запропонований автором підхід є доволі спрощеним. Насправді, рівень довіри людей до держави в аспекті якості виконання державою соціальних функцій та справедливого розподілу суспільних благ залежить далеко не тільки від декларування доходів, це значно глибша і складніша категорія.

Кучерявенко М.Г. зазначає, що виконання обов’язку зі сплати податків і зборів ґрунтується на кількох факторах, серед яких слід виділити такі: рівень податкової культури та податкової дисципліни платника податків; потенційна можливість застосування державного примусу в разі порушення норм

податкового законодавства. Встановлення відповідальності за податкові правопорушення не може забезпечити повної і своєчасної сплати податків і зборів. Тому виникає необхідність у запровадженні спеціальних забезпечувальних заходів, зміст яких зумовлюють специфічні особливості предмета і методу правового регулювання в межах окремих галузей права [228, с.400] .

Вчені визначають основні елементи механізму протидії незаконній мінімізації податків, зловживання правами суб'єктами податкових правовідносин:

- 1) підвищення рівня правової культури та правової свідомості суб'єктів податкових правовідносин;
- 2) підвищення якості правового регулювання податкових правовідносин;
- 3) дотримання оптимального балансу інтересів держави та платників податків;
- 4) підвищення якості правозастосування в податкових правовідносинах, зокрема здійснення ефективного податкового контролю [185, с.253].

Серед основних проблем, які створюють перешкоди для належного виконання конституційного обов'язку по сплаті податків і зборів є недосконале правове регулювання податкових відносин, а також порушення, які допускають суб'єкти податкових правовідносин при правозастосуванні. Для забезпечення належного виконання податкового обов'язку необхідно забезпечити принцип стабільності податкового законодавства, зміни його норм повинні носити комплексний і системний характер, при цьому якість законодавчої техніки має бути суттєво підвищена. При цьому, держава в процесі забезпечення виконання податкового обов'язку не повинна допускати порушення прав і законних

інтересів платників податків. Безспірним є той факт, що неналежне правове регулювання може спричиняти виникнення правових прогалин, колізій, різних тлумачень, що, з одного боку, може провокувати зловживання правом з боку суб'єктів податкових правовідносин, а з іншого – до виникнення податкових конфліктів між платниками податків і податковими органами. Ці недоліки суттєво ускладнюють забезпечення виконання податкового обов'язку, зумовлюють виникнення численних судових спорів, знижують ефективність застосування примусових заходів. Правові засоби регулювання відносин по сплаті податків повинні характеризуватися системністю і мати комплексний вплив, їх сукупність має передбачати існування єдиного механізму. У свою чергу, недосконале правове регулювання суттєво ускладнює забезпечення виконання податкового обов'язку, створює перешкоди як для добровільного, свідомого його виконання платниками податків, так само знижує ефективність податкового контролю та застосування охоронних заходів з боку держави.

Також в рамках нашого дослідження важливим є аспект визначення кола суб'єктів, на яких поширюється конституційний обов'язок сплачувати податки. Аналізуючи правове регулювання в Україні, О. О. Ємельянова звертає увагу на те, що ст. 67 Конституції України міститься у розділі, присвяченому правам та обов'язкам людини і громадянина, в той же час податковий обов'язок розповсюджується на більш широке коло осіб та включає, окрім фізичних осіб, також юридичних осіб та їх відокремлені підрозділи [189, с. 77]. У свій час Конституційний Суд України у рішенні від 09.02.1999 року по справі № 1-7/99 наголошував, що розділі II "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" закріплені конституційні права, свободи і обов'язки насамперед людини і громадянина та їх гарантії. Про це свідчить як назва цього розділу, так і системний аналіз змісту його статей та частини другої статті 3 Конституції України [229].

Безумовно, ця обставина не може спонукати нас до висновку, що обов'язок сплачувати податки і збори не поширюється на юридичних осіб. Деякі науковці роблять спробу обґрунтувати можливість поширення конституційної норми, яка встановлює обов'язок сплачувати податки, на інших платників податків. Зокрема І.Я.Олендер наголошує на неможливості та недоцільності закріплення в Конституції України усього суб'єктного складу податкових відносин – для цього є податкове законодавство. По-друге, формулювання «кожен», яке застосовано у ст.67 Конституції України, однаково можна застосовувати і до людини, і до іншого суб'єкта правовідносин. Розташування ст. 67 Конституції України в розділі, присвяченому правам і обов'язкам громадянина, не є перепорою для її поширення на суб'єктів правовідносин, що є юридичними особами. По-третє, юридичні особи утворюються особами фізичними і без дій останніх формалізуватися як окремий суб'єкт правовідносин вони не можуть. По-четверте, навряд чи доцільно було б у Конституції формувати окремий підрозділ, що вміщував би основні права юридичних осіб – такого немає в жодній країні світу [189, с.129].

Вказані доводи є цілком слушними, однак, на нашу думку, спроба поширити безпосередньо норми ст.67 Конституції України на платників податків – юридичних осіб не видається необхідною. Визначення вказаного конституційного обов'язку як обов'язку в першу чергу людини і громадянина не означає, що нормами податкового законодавства України не може бути закріплений обов'язок сплати податків всіма іншими платниками, в тому числі юридичними особами. Це кореспондується із нормою пункту 1 частини 2 статті 92 Конституції України, яка встановлює, що виключно законами України, зокрема, встановлюється система оподаткування, податки і збори. Таким чином парламент наділений конституційними повноваженнями встановлювати податки і збори на рівні закону, що, власне, і реалізовано в нормах Податкового кодексу

України. Тому ми можемо прийти до висновку, що обов'язок сплачувати податки і збори на конституційному рівні встановлений для людини та громадянина, в той же час податковий обов'язок для всіх інших платників податків, зокрема юридичних осіб, встановлений не на рівні Конституції України, а на рівні закону, а саме Податкового кодексу України, що у свою чергу, не позбавляє його значущості та імперативності виконання.

Розкриваючи зміст податкового обов'язку, необхідно наголосити на одній важливій деталі. І законодавче визначення цього терміну, і позиції більшості науковців не враховують важливу участь у виконанні податкового обов'язку не тільки платників податків, а й інших суб'єктів податкових правовідносин, зокрема, податкових агентів. Зокрема, при сплаті податку на доходи фізичних осіб саме на податкових агентів закон покладає обов'язок нараховувати, утримувати та сплачувати податок до бюджету від імені та за рахунок платника податку з доходів, що виплачуються такому платнику, вести податковий облік, подавати податкову звітність контролюючим органам та нести відповідальність за порушення його норм. Таким чином, слід врахувати, що виконання податкового обов'язку забезпечується як безпосередньо платниками податків, так і податковими агентами у випадках, передбачених законом.

Саме обчислення, утримання податків з доходів, що нараховуються платникові податків, і перерахування їх до бюджетів і є головним обов'язком податкового агента. Такий обов'язок виникає у податкового агента тільки за реальної можливості утримати «чужий податок» і перерахувати його до бюджету, тобто лише за наявності у податкового агента відповідного джерела у вигляді грошових коштів платників податків, які знаходяться в його розпорядженні. Обчислення, утримання та перерахування податків за рахунок платника податків зусиллями податкового агента у джерела виплат доходів є

одним з передбачених законом способів виконання податкового зобов'язання платника податків без його фактичної участі [230, с. 745].

Участь податкових агентів у виконанні обов'язку по сплаті податків характерна і для країн ЄС. Історія законодавства зарубіжних держав свідчить про те, що стягування податку податковим агентом було розроблено з метою вирішення проблеми ухилення платників податків від сплати податку. Цей висновок, однак, не заперечує того, що стягування податку податковим агентом в цілому спростило порядок сплати податку і в деякій мірі стало вирішенням проблеми розкриття конфіденційної інформації про доходи, оскільки платник податків міг бути звільнений від подання декларації, якщо податок з усього доходу утримувався у джерела виплати [231, с. 81]. В той же час податкова систему Франції не встановлює необхідність у справлянні податку у джерела виплати. Замість цього, особи, які в інших країнах виконували б обов'язки податкових агентів, у Франції, покликані тільки інформувати податкові органи про склад і обсяг доходів, перерахованих ними платникам податків. Це не значить, що у Франції в принципі відсутнє стягнення податку у джерела виплати, але що ступінь його застосування, по можливості, зменшений і, як правило, пов'язаний зі сплатою податку з доходів нерезидентів і з деяких інвестиційних доходів [231, с. 89]. Взагалі, аналіз податкового законодавства зарубіжних країн дозволяє стверджувати про існування різних підходів до визначення статусу податкового агента. Так, існують країни, у яких податкових агентів: а) розглядають як самостійних суб'єктів, зазначаючи, що вони мають такі ж права, як і платники податків; б) ототожнюють із податковими представниками; в) такий інститут законодавства відсутній [232, ст.164].

Крім того слід врахувати, що у деяких визначених законом випадках, особою, відповідальною за визначення податкових зобов'язань, є податковий орган (наприклад, при нарахуванні земельного податку фізичним особам), а

платник податків зобов'язаний сплатити податок на підставі надісланого йому повідомлення. У такій ситуації належне виконання податкового обов'язку залежить не тільки від платника податку, а й від дій податкового органу, пов'язаних із правильним визначенням розміру відповідного податкового зобов'язання та своєчасного надіслання платнику податкового повідомлення.

З наведеного можна зробити висновок, що механізм забезпечення виконання податкового обов'язку за суб'єктивним складом повинен передбачати засоби впливу не тільки на платників податків, а й на податкових агентів чи податкові органи, які за законом можуть бути відповідальними за нарахування податкових платежів.

Підсумовуючи вищенаведене необхідно наголосити, що обов'язок сплачувати податки як в Україні, так і в деяких країнах ЄС має статус конституційного, що підкреслює його важливу роль і місце в системі обов'язків людини і громадянина. В податкових системах країн ЄС закріплені засоби забезпечення податкового обов'язку, які пройшли етап гармонізації та узгодження, що робить їх застосування більш ефективним. Позитивний досвід країн ЄС у визначенні правового механізму забезпечення виконання податкового обов'язку може бути використано для удосконалення правового регулювання відповідних правовідносин в Україні.

Вище проведений аналіз дозволяє дійти таких висновків:

1. Встановлено, що відповідно до Конституції Угорщини правові засоби забезпечення виконання обов'язку зі сплати податків застосовуються до громадян Угорщини, на відміну від Конституції України, Польщі, Італії, Іспанії, відповідно до яких вони застосовуються до кожного. Мета застосування цих засобів відповідно до Конституції Польщі – нести визначені в законі публічні обтяження і інші повинності, в тому числі платити податки», відповідно до Конституції Італії - брати участь в державних витратах, згідно з Конституцією

Іспанії - брати участь у суспільних витратах. Конституція України та Конституція Угорщини мету сплати податків і зборів в своєму тексті не містить.

В Україні та Польщі, Італії забезпечення виконання обов'язку зі сплати податків здійснюється за рахунок коштів, майна платника податків, в Угорщині - доходів та майна, в Іспанії – економічних можливостей.

Як і в Конституції Італії, в Конституції Іспанії акцентується на прогресивному оподаткуванні. Але, на відміну від Конституції Італії, в Конституції Іспанії фокусується увага на тому, що податкова система має бути справедливою, і саме в конституції зазначено такі принципи, на яких справедлива податкова система має бути заснована:

- 1) принцип рівності;
- 2) принцип прогресивного оподаткування.

В Конституціях України, Польщі, Угорщини, Італії про принципи податкової системи не йдеться. Вони закріплюються в національному законодавстві цих держав, яке розвиває положення конституції.

2. Визначено основні засоби забезпечення виконання податкового обов'язку, зокрема такі як податкова застава, адміністративний арешт майна, штраф, пеня. Зазначено, що дієвим інструментом у механізмі забезпечення виконання податкового обов'язку є застосування юридичної відповідальності за податкові правопорушення.

Вказано, що важливим аспектом визначення засобів виконання податкового обов'язку в країнах ЄС є організація податкового контролю та функціонування системи органів, що його здійснюють. Розкрито основні засади організації роботи податкових органів у Німеччині, Нідерландах, Франції та інших країнах. Зауважено, що в країнах ЄС за інституційною ознакою статус податкових органів доволі стабільний, на відміну від України, де відсутня цілісна концепція реформи органів податкової служби. Запропоновано у частині 2 статті

67 Конституції України словосполучення «податкові інспекції» замінити на більш загальне поняття «податкові органи», адже назва і статус низових органів податкової служби у процесі їх реорганізації може змінюватися, тоді як фактично норма конституції звужує поле для удосконалення структури податкових органів, передбачаючи необхідність існування в їх системі саме податкових інспекцій, а не будь яких інших структурних підрозділів (управлінь, департаментів, відділів тощо).

3. Проаналізовано досвід загального декларування доходів та майна всіма фізичними особами – платниками податків. Вказано на те, що в деяких європейських країнах загальне декларування доходів передбачено, однак його застосування доволі обмежено. Звернуто увагу на невдале формулювання у частині 2 статті 67 Конституції України обов'язку декларування для всіх громадян, оскільки, з одного боку, встановлює обов'язок подавати декларації тільки для громадян, отже не поширюється на осіб без громадянства, які можуть бути резидентами України, отримувати доходи і мати обов'язок сплачувати податки. З другого боку, встановлення загального обов'язку декларування доходів для всіх без винятку громадян є також не виправданим, особливо щодо тих доходів, які отримуються виключно від податкових агентів. Запровадження загального декларування з огляду на чисельність населення України та кількість платників податків – фізичних осіб суттєво ускладнить адміністрування податку податковими органами, а з другого боку значна частина фізичних осіб в Україні не має достатнього рівня знань, досвіду, навичок та технічних можливостей для самостійного заповнення та подання податкових декларацій.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Виявлено коло обов'язків людини в ЄС: дотримання рівноправності між жінками та чоловіками щодо оплати праці; недискримінація; повага людської гідності; отримання обов'язкової освіти; завершення обов'язкової шкільної освіти. Виявлено коло обов'язків громадянина ЄС: відслужити військову службу стосовно однієї із держав-учасниць ЄС; перебувати на обліку як військовозобов'язані запасу в одній з держав-членів ЄС.

Встановлено, що громадяни ЄС мають військовий обов'язок стосовно будь-якої держави-учасниці Європейської конвенції про громадянство чи будь-яких інших держав-учасниць, громадянами яких вони також є. Якщо в одній з держав-учасниць Конвенції оголошується мобілізація, то військовозобов'язані, які є громадянами інших держав-учасниць Конвенції, і не є громадянами держави, що оголосила мобілізацію – не мають обов'язку з мобілізації. В цьому випадку вирішальним є не громадянство ЄС, а громадянство держави, яка оголошує мобілізацію.

2. За різними критеріями обов'язки людини і громадянина в державах-членах ЄС класифіковано на такі групи:

- 1) за критерієм «суб'єкт»: обов'язки людини; обов'язки громадянина;
- 2) за критерієм «форма реалізації»: індивідуальні; колективні;
- 3) за критерієм «зміст»: економічні; соціальні; культурні; політичні; інші;
- 4) за критерієм «джерело закріплення»: закріплені в установчих договорах ЄС; закріплені в міжнародних (додаткових) угодах ЄС з міжнародними організаціями та іншими країнами; закріплені в регламентах, директивах, рекомендаціях; висновках; міститься в рішенні Суду ЄС, висновках Суду ЄС; міститься в національному законодавстві держав-учасниць ЄС, третіх країн;

5) за критерієм кола суб'єктів, щодо яких їх закріплено: стосовно інших людей; стосовно світової спільноти; стосовно майбутніх поколінь.

3. Коло обов'язків людини в Україні становлять такі: неухильно додержуватися Конституції України та законів України; не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей; обов'язки у шлюбі та сім'ї; батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття; повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків; здобути повну загальну середню освіту; не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині; відшкодовувати завдані збитки; сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом, коло обов'язків громадянина України – такі: захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; шанування державних символів України.

В статті 68 Конституції України закріплено два обов'язки людини:

- 1) неухильно додержуватися Конституції України та законів України;
- 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Виявлено, в яких заборонах конкретизується обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України: ч. 3 ст. 13, ч. 4 ст. 17, ч. 6 ст. 17, ч. 7 ст. 17, ч. 1 ст. 19, ст. 23, ч. 2 ст. 24, ст. 37, ч. 4 ст. 41, ч. 5 ст. 41, ч. 6 ст. 41, ч. 6 ст. 55, ч. 2, 3, 4 ст. 126. Виявлено положення Конституції України, в яких отримав розвиток обов'язок людини не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей: ч. 3 ст. 24, ч. 2 ст. 27, ч. 3 ст. 27, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 28, ч. 1 ст. 32, ч. 2 ст. 32, ч. 8 ст. 41, ч. 3 ст. 43, ч. 5 ст. 43, ч. 6 ст. 43, ч. 3 ст. 44, ч. 4 ст. 44, ч. 3 ст. 47, ч. 2 ст. 54, ст. 64.

4. Встановлено, що обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України є обов'язком людини і конституційні заборони, в яких він розвивається, є конституційними заборонами щодо людини, а обов'язок кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей хоча і

належить до обов'язків людини, але розвивається в положеннях Конституції України, низка з яких звужують коло носіїв цих обов'язків лише до кола громадян України.

5. Доведено, що міжнародні договори з прав людини універсального характеру та регіонального (європейські), до яких приєднались держави-члени ЄС, є структурним елементом нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. Акцентовано увагу, що держави-учасниці цих міжнародних договорів взяли на себе зобов'язання зі створення ефективних національних механізмів забезпечення виконання закріплених в цих договорах обов'язків людини і громадянина.

Аргументовано, що структурними елементами нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина є міжнародно-правовий звичай, загальні принципи права, визнані всіма націями, допоміжні джерела – міжнародні судові рішення.

Встановлено, що принцип верховенства права та правової визначеності має ключове значення серед елементів нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. Якість норм права є необхідною умовою ефективності цього механізму.

Виявлено норми права в праві ЄС, які є структурними елементами нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, і які імплементовані в національне конституційне законодавство країн-учасниць ЄС: первинне право - Договір про заснування Європейської Спільноти (ст. 17 (21); Хартія Європейського Союзу про основні права (преамбула, ст. 1, 14, 24, 54); вторинне право – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 2-5, ст. 8-10, ст. 14), Європейська соціальна хартія (ст. ст. 8, 17, 21).

6. Виявлено та проаналізовано договори з прав та обов'язків людини, укладені ЄС з міжнародними організаціями, договори з іншими державами, які:

- 1) укладені ЄС як самостійним суб'єктом права;
- 2) ратифіковані всіма державами-членами ЄС.

Акцентовано увагу, що ті угоди з прав та обов'язків людини і громадянина, які укладено окремими державами-членами ЄС, з державами, які не є членами ЄС, визнаються джерелами права ЄС у виняткових випадках, а в обов'язковому – є джерелами національного права держав-сторін такої угоди.

7. Досліджено коло тих джерел права ЄС з питання правового забезпечення виконання обов'язків людини та громадянина в Європейському Союзі, які є обов'язковими для імплементації державами-членами ЄС в національне законодавство (регламент, директива, Рішення Ради Міністрів та Європейської Комісії), виявлено їх основні ознаки:

регламенти з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС:

- 1) суб'єкти, які видають – Рада Міністрів, Європейська Комісія;
- 2) встановлюють загальні правила;
- 3) одноманітно застосовуються в усіх державах-членах ЄС;
- 4) є обов'язковими для виконання в усій своїй повноті - мають юридичну силу без їх імплементації в національне законодавство держав-членів ЄС;

директива:

- 1) обов'язковість щодо кінцевого результату, якого вона має досягти;
- 2) обов'язковість директиви щодо тих держав-членів ЄС, яким вона адресована;
- 3) адресат має можливість вибору форм імплементації (законодавчі акти; адміністративні приписи); методів імплементації;
- 4) потребують імплементації в національне законодавство держав-членів ЄС, але за певних умов можуть мати пряму дію;

рішення Ради Міністрів та Європейської Комісії з питань прав та обов'язків людини і громадянина ЄС:

- 1) є індивідуально-правовими актами;
- 2) коло адресатів складає: фізичні особи; юридичні особи; держава;
- 3) є обов'язковими в усій своїй повноті, не потребують подальшої імплементації державою/державами, яким адресовані.

Акцентовано увагу, що якщо регламент із забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина має характер прихованої директиви, то він не має юридичної сили без його імплементації в національне законодавство держав-членів ЄС.

Охарактеризовано договори ЄС з прав та обов'язків людини з міжнародними організаціями, договори з іншими державами, які: 1) укладені ЄС як самостійним суб'єктом права; 2) ратифіковані всіма державами-членами ЄС. Акцентовано увагу, що ті угоди з прав та обов'язків людини і громадянина, які укладено окремими державами-членами ЄС, з державами, які не є членами ЄС, визнаються джерелами права ЄС у виняткових випадках.

8. Виявлено особливості правового забезпечення реалізації обов'язків людини і громадянина в країнах-учасниках ЄС: військовий обов'язок; дотримання рівноправності між жінками та чоловіками щодо оплати праці; недискримінація; повага людської гідності; отримання обов'язкової освіти; завершення обов'язкової шкільної освіти.

9. Обґрунтовано, що для формування засад створення інституту конституційних обов'язків громадян України необхідним є створення певної ієрархічної системи норм права. В основі такої системи мали б бути норми-принципи, які б втілювали основні засади її функціонування. Ці норми-принципи були б спеціальними для інституту конституційних обов'язків громадян України.

10. Додатково аргументовано, що норми і принципи є ключовими в нормативно-правовому механізмі забезпечення виконання обов'язку особи сплачувати податки і збори. Також акцентовано увагу на конвенційному елементі - міждержавних угодах як результаті спільної багатосторонньої або двосторонньої діяльності держав.

Встановлено, що відповідно до Конституції Угорщини правові засоби забезпечення виконання обов'язку зі сплати податків застосовуються до громадян Угорщини, на відміну від Конституції України, Польщі, Італії, Іспанії, відповідно до яких вони застосовуються до кожного. Мета застосування цих засобів відповідно до Конституції Польщі – нести визначені в законі публічні обтяження і інші повинності, в тому числі платити податки», відповідно до Конституції Італії - брати участь в державних витратах, згідно з Конституцією Іспанії - брати участь у суспільних витратах. Конституція України та Конституція Угорщини мету сплати податків і зборів в своєму тексті не містить.

В Україні та Польщі, Італії забезпечення виконання обов'язку зі сплати податків здійснюється за рахунок коштів, майна платника податків, в Угорщині - доходів та майна, в Іспанії – економічних можливостей.

Як і в Конституції Італії, в Конституції Іспанії акцентується на прогресивному оподаткуванні. Але, на відміну від Конституції Італії, в Конституції Іспанії фокусується увага на тому, що податкова система має бути справедливою, і саме в конституції зазначено такі принципи, на яких справедлива податкова система має бути заснована:

- 1) принцип рівності;
- 2) принцип прогресивного оподаткування.

В Конституціях України, Польщі, Угорщини, Італії про принципи податкової системи не йдеться. Вони закріплюються в національному законодавстві цих держав, яке розвиває положення конституції.

11. Визначено основні засоби забезпечення виконання податкового обов'язку, зокрема такі як податкова застава, адміністративний арешт майна, штраф, пеня. Окремо проаналізовано особливості застосування такого засобу, як примусове стягнення податкового боргу у країнах ЄС, зокрема Німеччині і Франції. Зазначено, що дієвим інструментом у механізмі забезпечення виконання податкового обов'язку є застосування юридичної відповідальності за податкові правопорушення. Проаналізовано практику ЄСПЛ у справах про застосування засобів забезпечення виконання податкового обов'язку.

Вказано, що важливим аспектом визначення засобів виконання податкового обов'язку в країнах ЄС є організація податкового контролю та функціонування системи органів, що його здійснюють. Розкрито основні засади організації роботи податкових органів у Німеччині, Нідерландах, Франції та інших країнах.

Зауважено, що в країнах ЄС за інституційною ознакою статус податкових органів доволі стабільний, на відміну від України, де відсутня цілісна концепція реформи органів податкової служби.

Запропоновано у частині 2 статті 67 Конституції України словосполучення «податкові інспекції» замінити на більш загальне поняття «податкові органи», адже назва і статус низових органів податкової служби у процесі їх реорганізації може змінюватися, тоді як фактично норма конституції звужує поле для удосконалення структури податкових органів, передбачаючи необхідність існування в їх системі саме податкових інспекцій, а не будь яких інших структурних підрозділів (управлінь, департаментів, відділів тощо).

Приділена увага вивченню досвіду загального декларування доходів та майна всіма фізичними особами – платниками податків. Вказано на те, що в деяких європейських країнах загальне декларування доходів передбачено, однак його застосування доволі обмежено.

Звернуто увагу на невдале формулювання у частині 2 статті 67 Конституції України обов'язку декларування для всіх громадян, оскільки, з одного боку, встановлює обов'язок подавати декларації тільки для громадян, отже не поширюється на осіб без громадянства, які можуть бути резидентами України, отримувати доходи і мати обов'язок сплачувати податки. З другого боку, встановлення загального обов'язку декларування доходів для всіх без винятку громадян є також не виправданим, особливо щодо тих доходів, які отримуються виключно від податкових агентів. Запровадження загального декларування з огляду на чисельність населення України та кількість платників податків – фізичних осіб суттєво ускладнить адміністрування податку податковими органами, а з другого боку значна частина фізичних осіб в Україні не має достатнього рівня знань, досвіду, навичок та технічних можливостей для самостійного заповнення та подання податкових декларацій.

12. Недоліками Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» є такі: закріплений спосіб впровадження в Україні системи оцінки впливу на довкілля, в тому числі, в транскордонному контексті, є вибіркоvim; не дотримання вимоги забезпечення юридичної визначеності правової норми; не забезпечено дотримання системності у викладенні основних термінів, які в ньому застосовуються; на відміну від директиви 2011/92/ЄС від 13 грудня 2011 р. у Законі відсутня чітка регламентація процедури оцінки впливу на довкілля; відсутність чіткого визначення критеріїв (показників) оцінки впливів на довкілля; не чіткість прав та обов'язків замовників та виконавців такої оцінки; підстави для зупинення експлуатації всього підприємства або окремих цехів у разі порушення законодавства у сфері оцінки впливу на довкілля не є вичерпними, що створює ризик довільного застосування санкцій.

Такі недоліки свідчать про часткове виконання Україною взятих на себе зобов'язань за Угодою про Асоціацію, Конвенцією Еспоо, Організацією

Конвенцією, зокрема, з забезпечення участі громадськості у процесі прийняття екологічно значимих рішень та оцінки впливу на навколишнє середовище.

13. Запропоновано запозичити Україні досвід Італії з закріплення в законодавстві України принципу обережності та принцип попередження запобігання шкоди довкіллю.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ В УКРАЇНІ

3.1. Удосконалення інституційних механізмів забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та Європейському Союзі

Питання інституційного механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина є одним з найбільш дискусійним в юридичній науці. Розвиток суспільних відносин, такі чинники, як гібридні війни, техногенні катастрофи тощо активізували ці дискусії. В той же час, питанню інституційних механізмів забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та Європейському Союзі науковцями не приділяється належної уваги. При цьому, з огляду на міждержавний військовий конфлікт України та Російської Федерації, перепон з боку Росії та інших держав щодо набуття Україною повноправного членства в ЄС та НАТО, актуальним стає питання вдосконалення інституційних механізмів забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та дослідження питання інституційних механізмів забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина в Європейському Союзі.

При теоретичній розробці механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та Європейському Союзі необхідно використовувати такі методи дослідження, як системний (для характеристики визначення механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та Європейському Союзі, що являє собою цілісну високоорганізовану систему), а також для уявлення про його складові елементи), структурно-функціональний (для визначення ролі й місця кожного з елементів у

досліджуваний системі), формально-логічні методи аналізу та синтезу (при формулюванні дефініції).

«Термін «забезпечення прав» набув юридичного змісту завдяки його використанню в таких міжнародно-правових актах, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Загальній декларації прав людини (преамбула). Відбулася його імплементація до Конституції України, ч. 2 ст. 3 якої проголошує головним обов'язком держави утвердження й забезпечення прав і свобод людини. Отже, цей термін не лише набув легалізації, а й отримав значення та статус загального правового принципу, що має міжнародноправовий і внутрішньодержавний зміст» [233, с. 164].

О. Мельничук зазначає в своєму дослідженні, що «забезпечення» у конституційно-правовій доктрині розглядається крізь призму його механізму, який упорядковує статичні елементи та приводить їх у дію. У цьому механізмі науковці зазвичай виділяють декілька підсистем (реалізацію, охорону та захист) або додають також правове регулювання [233, с. 164]. Вчений наголошує, категорії «правове регулювання» й «правове забезпечення» взаємозв'язані та взаємодіють [233, с. 164].

При цьому, О. Мельничук не ототожнює їх, а навпаки зазначає, що «...що вони не тотожні, кожна з них має своє функціональне призначення. Правове регулювання забезпечує переважно владно-управлінську функцію; результатом його діяльності є встановлення правопорядку в суспільстві, воно акцентує увагу на конституційно-правовій нормі та здійснює юридизацію принципів права. Натомість правове забезпечення передбачає такі напрями діяльності, як реалізація, охорона й захист ...» [233, с. 164].

В юридичній доктрині є підхід, відповідно до якого забезпечення є стадією реалізації (праці Т. Нуркаєвої, Є. Черняк та ін.). На думку професора

О. Марцеляка «... не забезпечення виконує допоміжну роль по відношенню до реалізації ...в теорії права превалює точка зору, що, навпаки, забезпечення ...більш широке та ємне поняття» [234, с. 40]. В своєму дисертаційному дослідженні, яке присвячено конституційно-правовому статусу омбудсмана, О. Марцеляк підкреслює: «...забезпечення» охоплює собою здійснення омбудсманами певних коригуючих дій, спрямованих на:

- а) удосконалення національного законодавства країни і приведення його до міжнародних стандартів у галузі прав людини;
- б) реалізацію громадянами своїх прав і свобод;
- в) охорону прав і свобод людини та громадянина;
- г) захист прав і свобод людини та громадянина» [234, с. 41].

Вітчизняні вчені А. Олійник та В. Заєць зазначають, що «...забезпечення прав громадян включає в себе: створення умов, що сприяють реалізації прав; охорону прав від порушень зі сторони кого б то не було; процес реалізації і захист цих прав від уже здійсненого реального їх порушення; відновлення порушених прав на всіх стадіях правореалізуючого процесу» [235, с. 20-21]. Професор Л. Дешко, зазначаючи, що «... на думку вчених захист прав людини здійснюється коли право людини вже порушено, в той час як охорона – до порушення права людини, вона має запобігти такому порушенню» не погоджується з такою точкою зору вчених та наводить таку аргументацію, яку ми розділяємо: «...фактично поняття «охорона права людини», «захист права людини» ототожнюються з поняттями «охоронна функція права», а також «забезпеченість права державним примусом». Зокрема, забезпеченість права державним примусом є однією з ознак права як регулятора суспільних відносин і означає, що право охороняється державою та правопорушення тягне застосування примусових заходів. Охоронна ж функція права саме і полягає в забезпеченні захисту суб'єктивних прав і виконанні юридичних обов'язків» [32].

Інша дослідниця – О. Червякова – вважає, що «під забезпеченням ... розуміють, з одного боку, систему ... гарантій, а з іншого – діяльність органів держави з створення умов для реалізації ..., їх охорони, захисту і відновлення ...» [236, с. 44]. Л. Дешко підкреслює, що «...гарантії і є системою засобів та способів, які виступають у якості зобов'язань держави (її органів) і покликані забезпечити фактичну реалізацію, охорону та захист ...» [236].

Вчена В. Васьковська під забезпеченням розуміє систему їх гарантування, тобто систему загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, методів, які забезпечують їх фактичну правомірну реалізацію, а в необхідних випадках – і охорону ...» [237, с. 81]. Л. Дешко вірно зазначає, що ця точка зору вченої є дискусійною, «...адже гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Крім того, зі сформульованого вченою визначення не впливає чи «в необхідних випадках» здійснюється тільки охорона прав і свобод людини, чи і захист прав і свобод людини також включається до змісту охорони» [237].

В юридичній доктрині загальновідомо, що щодо визначення понять «правовий захист», «правова охорона», їх співвідношення, змісту – серед науковців відсутня однастайність.

Зокрема, С. Алексєєв дотримується точки зору, відповідно до якої «...захист... – це державно-примусова діяльність, спрямована на здійснення «реставраційних» завдань – на відновлення ..., забезпечення виконання юридичного обов'язку» [238, с. 280]. Професор Л. Дешко вірно виисновує, що «...таким чином, мова йде про відновлення вже порушеного права людини, а отже захист зводиться виключно до відновлюваних заходів. При цьому, на думку вченої, така діяльність не включає заходи юридичної відповідальності, як-то: відшкодування збитків, компенсацію моральної шкоди ... При цьому у своїх

рішеннях Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював, що компенсація моральної шкоди є одним із необхідних «елементів» правового захисту. Не бере також до уваги вчена і те, що заходами захисту правопорядку, в основі якого лежать публічні інтереси, є заходи відповідальності. Хоча вони і мають інший об'єкт – правопорядок, а не спрямовані на захист суб'єктивного права – вони є заходами саме захисту правопорядку як іншого об'єкту» [32].

Дійсно, «вищезазначена точка зору була панівною у радянській державі, адже наявним був пріоритет інтересів суспільства, що ототожнювалося з державою, і лише після інтересів суспільства ставилась людина з її суб'єктивними юридичними правами. Тому виправданим на той час було для забезпечення правопорядку, законності використовувати як синонім терміна «захист» термін «охорона» та наповнювати термін «охорона» саме юридичним змістом терміна «захист» ... Таким чином, призначення «правового захисту» полягало в тому, щоб застосовувати його як різновид примусу в разі, коли суб'єктивне юридичне право людини вже було порушене. На думку ряду вчених, правовий захист щодо суб'єктивного юридичного права людини включає лише юридичну відповідальність і виключає такі види державного примусу, як попередження та прискання (припинення) ... Відповідно, науковцями звужено і коло заходів, які належать до правового захисту, що обумовлено не включенням до правового захисту попередження і прискання», слушно аргументується в вітчизняній доктрині [32].

Вчений П. Анісімов дотримується точки зору, відповідно до якої захист є комплексом гарантованих державою і міжнародною спільнотою організаційно-правових засобів, які забезпечують право людини та призначені для усунення перешкод на шляху здійснення прав людини, а також відновлення порушених прав і покарання винних у їх порушенні [239, с. 113-114]. Вчена Л. Дешко вірно підкреслює, що «...усунення перешкод на шляху здійснення прав людини»

можливе не лише в порядку правового захисту, а й шляхом прийняття законодавчого акта, в порядку правозастосування, за допомогою правоінтерпретаційної діяльності» [32].

Вище зазначені підходи, безумовно, є базовими для формулювання визначення механізму забезпечення виконання людиною і громадянином обов'язків.

В контексті нашого дослідження акцентуємо увагу і на тому, що відсутня однастайність вчених щодо співвідношення понять «охорона» та «захист». Так, в юридичній літературі зазначається, що принаймні існує «...чотири підходи до визначення цього терміну:

1) поняттю «охорона» тотожній термін «захист», що обидва ці терміни є синонімами, взаємозамінюючими одне одного...;

2) визначення «охорони» полягає в тому, що в це поняття вкладається самий широкий зміст. В рамках гранично широкого тлумачення правової охорони допускаються також спроби дослідити її як охоронних варіант правового регулювання...;

3) «Охорона» – це перш за все державний примус, що включає в себе наступні «конструкції»: а) інститут відповідальності; б) інститут захисту; в) інститут попередження; г) інститут процесуального забезпечення...;

4) в поняття «охорона» включається як недопущення посягань на суб'єктивне право, запобігання його від порушень, так і активне відновлення порушеного права, причому, співвідносячи «охорону прав» як ціле і частку. «Охорона прав» полягає не тільки у відновленні порушеного права, але й у створенні таких умов, за яких суб'єктивне право громадян безперешкодно задовольнялось» [32].

Заслуговує на увагу і підтримку точка зору професора Л. Дешко, яка уточнила виявлені Т. Пашуком у дисертаційному [240, с. 42-44] та

монографічному [241] дослідженнях ознаки правового захисту та правової охорони таким чином: ознаками правового захисту є такі:

1) види примусу, що застосовуються: державно-правовий примус у вигляді відновлення вже порушеного права чи основоположної свободи, юридична відповідальність, попередження, прискання;

2) діяльність, у процесі якої застосовується, – юрисдикційна діяльність;

3) умови застосування: суб'єктивне юридичне право або основоположна свобода вже порушене, або воно ще не порушено, але існує загроза його порушення;

4) коло компетентних органів, які уповноважені застосовувати примус у процесі юрисдикційної діяльності: державні органи, органи місцевого самоврядування, уповноважені державою недержавні організації.

Ознаки правової охорони:

1) види примусу, що застосовуються: попередження, прискання;

2) діяльність, у процесі якої застосовується, – позаюрисдикційна діяльність;

3) умови застосування: суб'єктивне юридичне право вже порушене, або воно ще не порушено, але існує загроза його порушення;

4) коло компетентних органів, які уповноважені застосовувати примус у процесі позаюрисдикційної діяльності: державні органи, органи місцевого самоврядування, недержавні організації» [32].

Вчена Л. Дешко вірно зазначає, що захист є правозастосувальною юрисдикційною діяльністю державних органів, органів місцевого самоврядування, уповноважених державою недержавних організацій, спрямована на застосування таких видів державного примусу, як відновлення порушеного права, юридична відповідальність, попередження чи припинення порушення права [32]. Структурними елементами механізму забезпечення прав

людини вчена називає «механізм правового впливу в сфері прав людини, механізм правового регулювання у сфері прав людини, нормативно-правова основа прав людини, система гарантій прав людини, система захисту прав людини» [32].

А.Роздайбіда веде мову про те, що залежно від мети та бачення власного втручання в упорядкування відносин держава будує систему органів, які її представляють та, відповідно до цього, наділяються певними повноваженнями. З другого боку, сукупність повноважень таких органів, які складають компетенцію, визначають межі втручання цих органів у регулювання поведінки інших осіб. Чітке визначення компетенції попереджує прояви свавілля та необґрунтованого втручання суб'єктів владних повноважень [254, с.14].

Слід погодитися з О.Кочурою, яка стверджує, що однією з складових конституційно-правового механізму захисту прав і свобод людини та громадянина є інституційна, що визначається відповідно до Конституції України внутрішньодержавним (національним) та міжнародним рівнем. Внутрішньодержавний (національний) рівень охоплює систему органів державної влади, місцевого самоврядування, інституції громадянського суспільства, діяльність яких спрямована на захист прав і свобод. Міжнародний рівень конституційно-правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина являє собою відповідні міжнародні інституції, однією з найефективніших серед яких є Європейський суд з прав людини. Можливість громадянина України після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися до міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, у тому числі й Європейського суду з прав людини, передбачається ст. 55 Конституції України. Україна перебуває на четвертому місці після Росії, Туреччини та Італії за кількістю справ, які перебувають на розгляді Європейського суду з прав людини за індивідуальними

зверненнями [244, С.184-185]. Такий підхід цілком може бути застосований і при визначенні інституційних механізмів забезпечення виконання конституційних обов'язків.

Вище викладене дозволяє дійти висновку, що інституційний механізм забезпечення виконання конституційних обов'язків є поліелементною системою, що об'єктивізується в сукупності органів державної влади та місцевого самоврядування, та такому «мета-елементі» як інститути громадянського суспільства. Крім того, на міждержавному рівні участь приймають міжнародні органи та інституції.

Проаналізуємо детальніше інституційний механізм забезпечення виконання окремих конституційних обов'язків в Україні та в Європейському Союзі, країнах-учасниках ЄС.

Одним із ключових питань є визначення інституційного механізму забезпечення обов'язку батьків та інших родичів щодо утримання, а також участі у вихованні дітей.

Відповідно до ст. 51 Конституції України кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Як слушно зауважує В.Завгородній, утримання дитини, ґрунтуючись на принципах захисту прав та законних інтересів, характеризується моральним, соціальним і юридичним обов'язком батьків, оскільки дитина, в силу своїх фізіологічних особливостей, залежна від батьків і потребує сумлінного виконання покладених на них зобов'язань, що, в свою чергу, є підґрунтям до виконання вже повнолітніми дітьми взаємного обов'язку, тобто утримання та піклування про своїх непрацездатних батьків [252, с.21].

Разом з тим, при наявності конфліктів між подружжям (чи, скоріше, колишнім подружжям), реалізація таких прав та обов'язків є утрудненою через створення перешкод тим із подружжя, з яким проживає дитина, у спілкуванні та участі у вихованні іншому із подружжя. В такій ситуації забезпечення реалізації

прав та виконання відповідних обов'язків в силу добровільної згоди чи компромісних рішень часто стає неможливим, відтак мають задіюватися інституційні механізми забезпечення виконання відповідних обов'язків. Застосування відповідних інституційних механізмів передбачає участь різноманітних органів – поліції, органів опіки і піклування, судів, органів виконавчої служби. Однак в Україні, порівняно з країнами ЄС, їх діяльність є часто недосконалою та неефективною, що підтверджується численною практикою ЄСПЛ.

Згідно із Сімейним кодексом України мати та батько дитини мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою (ч. 1 ст. 141) [242]. Розірвання шлюбу між батьками або проживання одного із батьків окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє їх від обов'язків щодо дитини, крім випадків, передбачених Кодексом (ч. 2 ст. 141 Сімейного кодексу України) [242].

О.Адавова наголошує, що обов'язок утримувати дитину – це моральне й найважливіше правове зобов'язання батьків. Батьки зобов'язані утримувати свою дитину незалежно від того, одружені вони чи розлучені; цей обов'язок зберігається й у тому разі, коли дитина народилася у шлюбі, який згодом визнано недійсним. Цей обов'язок не припиняється й у разі позбавлення батьків батьківських прав. У зв'язку з особливим станом дитини як особи, що через свій вік потребує певної матеріальної підтримки та захисту, окреме значення мають зобов'язання батьків щодо утримання дитини до досягнення нею повноліття. Обов'язок утримувати дитину є таким, що нерозривно пов'язаний із особою матері та батька, а тому: 1) за життя батьків він не може бути перекладений на іншу особу. Додатковий (субсидіарний) обов'язок діда та баби утримувати внука – це їхній самостійний обов'язок, що виникає з окремої підстави, тому не є, відповідно до цивілістичної термінології, переведенням обов'язку на іншу особу;

2) після смерті матері чи батька він не входить до складу спадщини, у зв'язку з чим не може перейти до спадкоємців; 3) батьківський обов'язок утримувати дитину триває до її повноліття. [175, с.211].

Виконання обов'язку щодо отримання дитини може реалізовуватись, зокрема, у формі сплати аліментів. Не вдаючися до глибокого аналізу порядку визначення розміру та стягнення аліментів, оскільки це є темою для окремого наукового цивільно-правового дослідження, звернемо увагу на інституційних механізм забезпечення виконання цього обов'язку. За останній період в Україні правове забезпечення виконання цього обов'язку покращилося, оскільки законодавець запровадив цілий ряд засобів, які застосовуються у разі невиконання його у добровільному порядку. Зокрема, особа яка не виконує свої зобов'язання або навіть злісно ухиляється від їх виконання, може бути притягнута до цивільно-правової відповідальності у вигляді неустойки (пені) у розмірі одного відсотка від несплаченої суми за кожен день прострочення; до адміністративної відповідальності, якщо сукупний розмір заборгованості перевищує суму платежів за шість місяців; до кримінальної відповідальності, у разі злісного ухилення від сплати аліментів. Крім того, у передбачених законом випадках на особу, яка ухиляється від виконання відповідного обов'язку, можуть бути накладені інші обмеження, як-то обмеження права виїзду за межі України, у праві керування транспортними засобами, у праві у праві користування вогнепальною мисливською, пневматичною та охолощеною зброєю тощо, у праві полювання.

Обов'язки батьків щодо неповнолітніх дітей не обмежуються обов'язком їх утримання, не менш вагоме морально-етичне та правове значення мають обов'язки щодо виховання та розвитку дитини. Одним із найбільш дієвих механізмів забезпечення їх реалізації є імплементація практики ЄСПЛ у справах відповідної категорії. Як справедливо зазначає О.Чернецька, актуальність

дослідження питання значення судового прецеденту в діяльності Європейського суду з прав людини значно підсилюється необхідністю забезпечення належної імплементації та реалізації в Україні норм Конвенції та практики її застосування Європейським судом з прав людини. Європейський суд з прав людини неухильно дотримується доктрини фактичної обов'язковості своїх раніше прийнятих рішень. Визнаючи формальну відсутність доктрини прецеденту, Європейський суд, тим не менше, послідовно дотримується своєї попередньої практики [174, с.285.].

О.Кочура в цьому контексті стверджує, що усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і свобод і протоколів до неї, впровадження європейських стандартів прав людини неможливе без застосування практики Європейського суду з прав людини. Під практикою Суду як джерелом права слід розуміти частину правового досвіду і результатів діяльності Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини, що виражається в їх офіційних актах (рішеннях (постановах), ухвалах), які набрали чинність та містять важливі й актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру щодо прав і свобод людини та громадянина [244, с.186-187].

Вчена У. Коруц у своєму дисертаційному дослідженні слушно виосновує, що прецедентна практика Суду сьогодні виконує функцію надзвичайно важливого інструменту при захисті прав людини. Від створення Суду і до сьогодні рішення, які приймає цей судовий орган, принципово важливі, оскільки саме в них містяться положення, що дають змогу визначити, наскільки ефективно та якісно дотримуються й забезпечуються права й свободи людини, наскільки гуманізовані джерела національного права, а отже, і правова система держави [243.с.79]. Погожуючить із оцінкою важливості прецедентної практики ЄСПЛ у захисті прав людини, слід констатувати, що вона залишається недооціненою при

визначенні її ролі у забезпеченні виконання конституційних обов'язків, зокрема для визначення ефективності інституційних механізмів її забезпечення.

Конкретні судові справи безумовно підтверджують її важливу роль у цьому аспекті.

Зокрема, у справі «Вишняков проти України» [246] заявник стверджував, що «він мав ініціювати цивільне провадження з метою отримання доступу до дитини внаслідок відмови його колишньої дружини поважати його право на спілкування з донькою. Він також зазначив, що його колишня дружина систематично перешкоджала йому у здійсненні його права доступу відповідно до рішення від 04 червня 2009 року. Його спроба домогтися виконання рішення за участю Державної виконавчої служби виявилася безуспішною. Державний виконавець не вчинив жодних дій, не накладав штрафів на його колишню дружину та не намагався притягнути її до кримінальної відповідальності у зв'язку з невиконанням судового рішення. Заявник стверджував, що бездіяльність державних органів у забезпеченні виконання рішення від 04 червня 2009 року була обумовлена відсутністю належної законодавчої та адміністративної бази» (п. 32) [246].

З цього випливає, що для того, щоб один з батьків або особа, що його замінює, міг сумлінно виконати свій конституційний обов'язок щодо сім'ї та дитини, держава є тим суб'єктом, що має створити ефективний інституційний механізм забезпечення виконання цього обов'язку. Зокрема, державна виконавча служба має добросовісно виконувати рішення національних судів щодо отримання доступу одного з батьків чи особи, що їх замінює, до дитини. Безумовно, що це передбачає вжиття державним виконавцем активних дій, а бездіяльність виконавця не лише свідчить про створення перепон для виконання одним з батьків чи особою/особами, що їх замінюють, перепон, які унеможлиблюють ними виконання покладених на них ст. 51 Конституції України

та розвинутих в національному законодавстві конституційних обов'язків, а й свідчить про не виконання державою свого обов'язку з забезпечення ефективного інституційного механізму забезпечення виконання особою її конституційних обов'язків. Таким чином, у взаємозв'язку держава-Державна виконавча служба-державний виконавець бездіяльність державного виконавця тягне за собою не виконання державою її обов'язку зі створення ефективного інституційного механізму забезпечення виконання батьками чи особами, що їх замінюють, їх конституційних обов'язків щодо дітей.

Такі ситуації, як ситуація заявника у справі «Вишняков проти України» не є поодинокими. Це, в свою чергу, призводить до необхідності підвищення ефективності такого елементу інституційного механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків батьками чи особами, що їх замінюють, як державної виконавчої служби. Зокрема, мова йде про такі питання: як підвищити ефективність виконання обов'язків державним виконавцем? Які мають бути запобіжники його бездіяльності? Як підвищити ефективність діяльності державної виконавчої служби?

На одну з таких проблем звертає увагу У.Коруц, яка, в контексті виконання рішень ЄСПЛ в Україні наголошує на системних недоліках виконання судових рішень в цілому. Авторка зауважує, що специфіка самої структури та форми рішення ЄСПЛ вже само по собі породжує одну з перших проблем на шляху його своєчасного та в повному обсязі виконання – складність для розуміння конкретним державним виконавцем вимог особи, які підлягають фактичному виконанню. Це розкриває одну з найбільших системних проблем сучасної системи органів виконавчої служби – низький рівень укомплектованості висококваліфікованими кадрами та недосконалість системи розподілу навантаження між державними виконавцями. Ця складова інституційної підсистеми вимагає вдосконалення не лише в контексті виконання рішень ЄСПЛ,

а в контексті підвищення дієвості системи виконання судових рішень загалом, оскільки без цього неможливо в повній мірі реалізувати право особи на захист своїх інтересів. Не виключено, що через низький професійний рівень конкретних державних виконавців стає можливою поява багатьох інших організаційно-правових проблем. Тому на сьогодні існує нагальна потреба підвищення рівня кваліфікації та правової освіти працівників виконавчої служби для того, щоб максимізувати загальну ефективність системи виконання судових рішень [243, С.163-164]. Крім зазначених аспектів необхідно додати ще високу завантаженість державних виконавців з огляду на велику кількість виконавчих проваджень, недостатність матеріально-технічної бази забезпечення органів Державної виконавчої служби, слабка мотивація до підвищення ефективності їхньої роботи тощо. В загальному, частково проблема із виконанням судових рішень вирішується у зв'язку із запровадженням інституту приватних виконавців, однак саме забезпечення виконання конституційних обов'язків із застосуванням такого інституційного механізму, як органи виконавчої служби, як правило, до компетенції приватних виконавців не належить.

Обґрунтуємо шляхи розв'язання цих проблем, ґрунтуючись на практиці Європейського суду з прав людини, яке є джерелом права в Україні і на виконання рішень якого держава має вжити заходи і індивідуального характеру, і загального. Зокрема, відповідно до ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» «заходи загального характеру вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді.

Заходами загального характеру є заходи, спрямовані на усунення зазначеної в Рішенні системної проблеми та її першопричини, зокрема:

а) внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування;

б) внесення змін до адміністративної практики;

в) забезпечення юридичної експертизи законопроектів;

г) забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Суду прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників міграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи;

д) інші заходи, які визначаються - за умови нагляду з боку Комітету міністрів Ради Європи - державою-відповідачем відповідно до Рішення з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, припинення спричинених цими недоліками порушень Конвенції та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень» [247].

У рішенні у справі «Вишняков проти України» Європейський суд з прав людини, розглядаючи цю справу в п. 36 рішення виклав правову позицію, відповідно до якої «у справах щодо здійснення одним із батьків прав на спілкування стаття 8 Конвенції передбачає батьківське право на вжиття заходів з метою возз'єднання зі своєю дитиною та обов'язок національних органів влади сприяти такому возз'єднанню настільки, наскільки інтереси дитини передбачають, що має бути зроблено все для збереження особистих стосунків, і, за необхідності, «відновлення» сім'ї; обов'язок держави полягає не у досягненні результату, а у вжитті заходів» [246]. Ця позиція Європейського суду з прав людини є усталеною зважаючи на його рішення у справі «Кацпер Новаковський проти Польщі» (*Kasper Nowakowski v. Poland*) від 10 січня 2017 р. [248] (п. 74).

Отже, інституційний механізм забезпечення виконання обов'язків батьків чи осіб, що їх замінюють, покликаний забезпечити цим особам воз'єднання зі своєю дитиною шляхом сприяння цьому саме з боку органів державної влади. При цьому органами державної влади мають вживатись саме заходи (тобто поведінка держави не може бути пасивною, виключається бездіяльність держави, усунення її від вжиття заходів) і враховуватись такі чинники:

- 1) інтереси дитини;
- 2) адекватність заходів щодо збереження особистих стосунків батьків дитини чи осіб, що їх замінюють, та дитини. Оцінюється не результат шляхом застосування критерію - було його досягнуто чи ні, а саме вжиття заходів (активність держави в особі її державних органів) та коло вжитих заходів.

Усталеною є позиція Європейського суду з прав людини щодо оцінки адекватності вжитих державою заходів: «Адекватність вжитих заходів має оцінюватись оперативністю їхнього виконання, оскільки плин часу може мати непоправні наслідки для відносин між дитиною та тим із батьків, хто з нею не проживає; не можна виключати застосування санкцій у випадку неправомірної поведінки того з батьків, з яким проживають діти» (рішення Європейського суду з прав людини у справах «Пріцція проти Угорщини» (Prizzia v. Hungary) від 11 червня 2013 р. (п. 36-37); «Феррарі проти Румунії» (Ferrari v. Romania) від 28 квітня 2015 р. (п. 49), «Вишняков проти України» (п.47). Отже, критеріями адекватності вжитих державою заходів для воз'єднання одного з батьків зі своєю дитиною, збереження особистих стосунків батьків та дитини з метою виконання ними їх конституційного обов'язку, закріпленого у ст. 51 Конституції України, є такі:

- 1) наявність системи заходів;
- 2) оперативність їх застосування;
- 3) застосування санкцій.

В інституційному механізмі забезпечення виконання батьками чи особами, які їх замінюють, конституційних обов'язків щодо дитини, ключовою є роль і такого елемента, як правоохоронні органи та національні суди. Правоохоронні органи теж не мають вдаватись до бездіяльності. Вони мають вживати адекватні заходи, зокрема, для виконання батьками чи особами, які їх замінюють, конституційних обов'язків щодо дитини. Взагалі, якщо ширше розглядати роль правоохоронних органів, то на думку В.Юсупова, місце та значення правоохоронних органів у системі органів виконавчої влади в Україні в сучасних умовах обумовлені основними напрямками їх діяльності, що включають захист конституційного ладу, утвердження прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, їх захист від протиправних посягань, а також тісно пов'язані з проблемами становлення громадянського суспільства в Україні [263, с.324]. При цьому дослідник робить висновок, що до основних проблем, які впливають на ефективність реформування правоохоронних органів в умовах євроінтеграції, слід віднести: 1) корумпованість структур правоохоронних органів; 2) використання правоохоронних органів як адміністративного ресурсу та джерела тіньових коштів; 3) здійснення модернізації на короткострокових пріоритетах, популістські заходи, намагання впровадити нові форми та методи діяльності в найкоротші строки без належного організаційного та ресурсного забезпечення; 4) продовження оцінювання діяльності не за якісними, а за кількісними показниками; 5) неадаптованість правоохоронної системи до європейських стандартів та норм міжнародного права; 6) відсутність практичної реалізації функцій правоохоронних органів із чітким розмежуванням їхньої компетенції; 7) низький рівень взаємодії з громадськістю; 8) тенденція до політичної конкуренції, відомчого лобіювання, неузгодженості ініціатив і дій [263, с.325-326]. Всі ці проблеми, безумовно, впливають на інституційну можливість забезпечення виконання конституційних

обов'язків, зокрема обов'язків батьків по відношенню до своїх дітей.

У п. 39 рішення у справі «Вишняков проти України» Європейський суд з прав людини звертає увагу на твердження заявника, які «...вказували на серйозність стверджуваної перешкоди в доступі до дитини. ...заявник ініціював цивільне провадження з метою отримання судового рішення про визнання його права доступу, потім він намагався домогтися виконання відповідного рішення та у зв'язку з його безуспішними спробами побачити та провести час з дитиною неодноразово звертався зі скаргами до міліції ... Згодом факт, що матір його дитини перешкоджала заявнику у належному здійсненні свого права доступу, був підтверджений національними судами» [246]. Серйозність перешкод у доступі до дитини свідчить, що в державі не створено ефективний інституційний механізм запобігання таким перешкодам та протидії їм, а не виконання рішення національного суду державною виконавчою службою щодо права одного з батьків на доступ до дитини – про не ефективність національних засобів правового захисту та не ефективність інституційного механізму забезпечення права кожного на справедливий суд, адже одним зі структурних елементів цього суб'єктивного юридичного права є право на виконання рішення національного суду.

Європейський суд з прав людини зазначив, що «...перша спроба заявника домогтися виконання рішення від 04 червня 2009 року мала місце восени 2009 року, коли матір з дитиною переїхали до іншого міста. Проте державний виконавець не вчинив жодних виконавчих дій, оскільки законом не був встановлений порядок виконання таких рішень» [246]. З цього випливає, що відповідні органи державної влади (законодавчої, виконавчої гілки влади) покликані створити ефективний механізм виконання рішень судових установ у справах про визнання права доступу одного з батьків чи особи, яка їх замінює, до дитини.

Європейський суд з прав людини також зазначає: «...вбачається, що пізніше заявник дійшов згоди з матір'ю, що проводитиме разом з дитиною кілька тижнів на рік Однак існування такої приватної домовленості між батьками не скасовувало обов'язку органів влади забезпечити виконання рішення від 04 червня 2009 року, особливо з огляду на те, що рішенням заявнику надавалось набагато більше спільного часу з донькою» (п. 41 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вишняков проти України») [246]. Таким чином, приватні домовленості між батьками або особами, що їх замінюють, щодо виконання ними конституційних обов'язків щодо дитини не виключає і не може бути виправданням у не забезпеченні державою виконання рішення національного суду. Попри приватні домовленості між батьками дитини чи особами, що їх замінюють, рішення національної судової установи має бути виконане державною виконавчою службою.

Таким чином, відсутність належного обсягу виконавчих дій державним виконавцем в разі, якщо один з батьків не надає можливості іншому з батьків виконувати конституційний обов'язок щодо дитини, який закріплено в ст. 51 Конституції України, є критерієм не ефективності такого елементу інституційного механізму забезпечення виконання обов'язку у сім'ї, як Державна виконавча служба. Для вдосконалення ефективності функціонування цього елементу пропонуємо в Законі України «Про виконавче провадження» додати норму, відповідно до якої державний виконавець при виконанні рішення суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною має застосовувати комплекс виконавчих дій та інформувати про них сторони. В разі, якщо застосування цих виконавчих дій не дозволяє виконати рішення суду – державний виконавець має змінити обсяг виконавчих дій зважаючи на обставини виконання рішення суду і застосовувати адекватні виконавчі дії з огляду на ці обставини. Також доцільно удосконалити

інформаційну систему, в якій відображався б рух виконання рішення суду державним виконавцем і сторони, маючи логін і пароль до їх справи, могли б відслідковувати стан виконання рішення суду.

Дійсно, в ст. 6 Закону України «Про виконавче провадження» йдеться, що «1. У випадках, передбачених законом, рішення щодо стягнення майна та коштів виконуються податковими органами, а рішення щодо стягнення коштів - банками та іншими фінансовими установами. 2. Рішення про стягнення коштів з державних органів, державного та місцевих бюджетів або бюджетних установ виконуються органами, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів. 3. У випадках, передбачених законом, рішення можуть виконуватися іншими органами. 4. Органи та установи, зазначені в частинах першій - третій цієї статті, не є органами примусового виконання».

Отже, в інституційному механізмі забезпечення виконання конституційного обов'язку батьками дитини, що закріплений в ст. 51 Конституції України, і отримав розвиток в національному законодавстві України, недооціненою є роль органів опіки та піклування в процесі виконання рішень національних судів про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною. Доцільно внести зміни до ст. 6 Закону України «Про виконавче провадження», закріпивши положення, відповідно до якого виконувати рішення суду у справах про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною можуть виконувати органи опіки та піклування. Пропонуємо ст. 6 Закону України «Про виконавче провадження» викласти у такій редакції:

«1. У випадках, передбачених законом, рішення щодо стягнення майна та коштів виконуються податковими органами, а рішення щодо стягнення коштів - банками та іншими фінансовими установами.

2. Рішення про стягнення коштів з державних органів, державного та місцевих бюджетів або бюджетних установ виконуються органами, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів.

3. Рішення про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною можуть виконувати органи опіки та піклування.

4. У випадках, передбачених законом, рішення можуть виконуватися іншими органами.

5. Органи та установи, зазначені в частинах першій - четвертій цієї статті, не є органами примусового виконання».

Не менш актуальним питанням щодо інституційного механізму забезпечення виконання обов'язків батьків щодо їх дітей є і питання використання державою таких засобів з врегулювання сімейних конфліктів, як механізм добровільного виконання рішення суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною, а також примусові заходи.

Так, в рішенні «Вишняков проти України» Європейський суд з прав людини зазначає, що « ...відсутність механізмів добровільного виконання суттєво зменшила можливості співпраці з тим із батьків, хто чинить перешкоди. Хоча слід визнати, що перевага завжди надається добровільному виконанню. Суд зазначає, що незмінна позиція, якої часто дотримуються батьки у таких справах, може ускладнити таке добровільне виконання та зумовити у відповідних випадках необхідність застосування пропорційних примусових заходів» [246] (п. 43 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вишняков проти України»). Отже, державний виконавець на виконання рішення суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною має застосовувати заходи, які б сприяли добровільному виконанню рішення суду тим із батьків, хто чинить перешкоди і саме добровільному

виконанню має надаватись перевага. В разі не ефективності застосування цього засобу державний виконавець має застосувати пропорційні примусові заходи. При цьому, акцентуємо увагу на критеріях пропорційності примусових заходів.

Окрім вже зазначених в цьому підрозділі дисертаційного дослідження аспектів, важливим є і питання застосування пропорційних примусових заходів для виконання рішення національного суду щодо графіка побачень батька з дитиною. Ст. 63 Закону України «Про виконавче провадження» встановлює загальні умови виконання рішення про заборону або утримання від вчинення певних дій [245]. Цей порядок передбачає, що виконавець може накласти штраф на особу, проти якої ухвалено рішення, а у випадку невиконання рішення - внести подання про порушення кримінального провадження щодо неї [245]. Відповідно до ч. 4 ст. 63 цього закону під час виконання рішення такого типу виконавець повинен довести до відома особи, проти якої ухвалено рішення, резолютивну частину такого рішення та скласти відповідний акт; після складення акта виконавець має винести постанову про закінчення виконавчого провадження [245]. 03 липня 2018 р. Закон України «Про виконавче провадження» було доповнено статтею 64-1 щодо виконання рішень про встановлення побачення з дитиною: у випадку невиконання рішення виконавець може накласти штраф на особу, проти якої ухвалено рішення, та внести подання про порушення кримінального провадження щодо неї, а також звернутися з поданням про тимчасове обмеження особи у праві виїзду за межі України або винести постанову про встановлення тимчасового обмеження особи у праві керування транспортними засобами [245].

Отже, невжиття належних заходів державою для виконання рішення національного суду, яким встановлюються домовленості про побачення з дітьми, свідчить про не ефективність інституційного механізму забезпечення виконання батьками або особами, що їх замінюють, конституційних обов'язків щодо дитини.

Що стосується України, то така ситуація носить системний, непоодинокий характер. Ця ситуація є наслідком недостатньо розвинутих нормативно-правового та організаційно-правового механізмів забезпечення виконання батьками їх конституційного обов'язку щодо дітей, який закріплено в ст. 51 Конституції України.

Таким чином, критеріями пропорційності примусових заходів на виконання рішення національного суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною є такі:

- 1) низка заходів має бути передбачена національним законодавством;
- 2) співвідношення між метою вжиття заходу примусового характеру та очікуваним результатом;
- 3) суттєвість вжиття заходу примусового характеру для того з батьків, хто чинить перешкоди.

Також практика Європейського суду у справах проти України свідчить, що потребують перегляду санкції статей нормативно-правових актів України за не застосування державним виконавцем на виконання рішення національного суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною примусових заходів до того з батьків, хто чинить перешкоди.

Констатуючи порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини зазначив, що «... описана бездіяльність національних органів влади, зокрема, неналежний спосіб, у який національні органи влади організовували виконання рішення про надання доступу до дитини, була не лише результатом неналежного виконання обов'язків посадовими особами, відповідальними за виконання рішення. Вбачається, що до цих недоліків також призвели недостатньо розвинуті законодавчі та адміністративні механізми. Зокрема, наявні законодавчі та адміністративні механізми були недостатніми для прискорення добровільного дотримання

домовленостей із залученням фахівців служби у справах дітей та сім'ї. Вони також не передбачали низки конкретних заходів, які б могли бути вжиті відповідно до принципу пропорційності з метою забезпечення примусового виконання рішення про право доступу» [246]. Таким чином, в Україні потребують вдосконалення механізми, які б були недостатніми для прискорення добровільного виконання рішення національного суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною.

Як слушно зауважує У.Коруц, прецеденти, які формуються Європейським судом з прав людини, починають більш активно застосовувати в правовому порядку судової системи України. Відповідно судові акти Європейського суду з прав людини мають прецедентний характер для судів нашої держави. Офіційне визнання прецедентної практики ЄСПЛ як джерела права відбулося на підставі відповідних актів законодавчого рівня та постанов ВС, проте нині наявні неузгодженості з цього питання з іншими актами, подолання яких дасть змогу швидше заповнити існуючі прогалини в нормативних актах, зміцнити й удосконалити судовий захист прав і свобод людини, а також сприяти формуванню правової державності в Україні [243, с.120]. Застосування вітчизняними судами практики ЄСПЛ, зокрема в частині порядку виконання судових рішень, безумовно покращує ефективність застосування інституційних механізмів забезпечення прав та виконання обов'язків людини і громадянина.

Зокрема, у своїй практиці і Верховний Суд підіймає питання забезпечення державною виконавчою службою виконання конституційних обов'язків одного з батьків чи осіб, що їх замінюють [249].

Так, в п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження» закріплено норму, відповідно до якої підлягають примусовому виконанню рішення на підставі виконавчих листів та наказів, що видаються судами у передбачених законом випадках на підставі судових рішень [245].

Загальновідомо: порядок розгляду скарг на дії, бездіяльність, рішення, державного виконавця, чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання рішення визначений ЦПК України.

В ньому йдеться, що «Сторони виконавчого провадження мають право звернутися до суду із скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення... порушено їхні права чи свободи (ст. 447 ЦПК України). ...скарга подається до суду, який розглянув справу як суд першої інстанції (ст. 448 ЦПК України)» [250].

Рішення, дії чи бездіяльність виконавця та посадових осіб органів державної виконавчої служби щодо виконання судового рішення можуть бути оскаржені сторонами, іншими учасниками та особами до суду, який видав виконавчий документ, у порядку, передбаченому законом (ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження») [245]. Також нормами Закону України «Про виконавче провадження» передбачено, що «...виконавче провадження підлягає закінченню у разі фактичного виконання в повному обсязі рішення згідно з виконавчим документом» (п. 9 ч. 1 ст. 39), за рішеннями, за якими боржник зобов'язаний особисто вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення, виконавець наступного робочого дня після закінчення строку, визначеного частиною шостою статті 26 цього Закону, перевіряє виконання рішення боржником; якщо рішення підлягає негайному виконанню, виконавець перевіряє виконання рішення не пізніше як на третій робочий день після відкриття виконавчого провадження [245].

Виконавець наступного робочого дня після закінчення строку, передбаченого частиною другою цієї статті, повторно перевіряє виконання рішення боржником [245]. У разі повторного невиконання без поважних причин

боржником рішення, якщо таке рішення може бути виконано без участі боржника, виконавець надсилає органу досудового розслідування повідомлення про вчинення боржником кримінального правопорушення та вживає заходів примусового виконання рішення, передбачених цим Законом [245]. У разі невиконання боржником рішення, яке не може бути виконано без участі боржника, виконавець надсилає до органу досудового розслідування повідомлення про вчинення боржником кримінального правопорушення та виносить постанову про закінчення виконавчого провадження [245].

Виконавець під час виконання рішення про заборону вчиняти певні дії або про утримання від вчинення певних дій доводить до відома боржника резолютивну частину такого рішення, про що складає відповідний акт. Після складення акта виконавець виносить постанову про закінчення виконавчого провадження [245].

Верховний суд звертає увагу, що «пунктом 1 розділу IX Інструкції з організації примусового виконання рішень, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України 02 квітня .04.2012 року №512/5 (в редакції, чинній на час винесення оскаржуваної постанови державного виконавця) передбачено, що виконання рішень, за якими боржник зобов'язаний особисто вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення, здійснюється в порядку, визначеному статтею 63 Закону. Судом дано оцінку формальному підходу органом виконавчої служби до виконання судового рішення щодо забезпечення прав та обов'язків батька на участь у спілкуванні та вихованні дитини, що не привело до їх фактичної реалізації. Суд наголосив, що 28 серпня 2018 року набула чинності норма статті 64-1 Закону України «Про виконавче провадження», частиною четвертою якої визначено дії стягувача у випадку, якщо боржник у подальшому буде перешкоджати побаченням стягувача з дитиною. Зокрема, стягувач не позбавлений права звернутися до державного виконавця із заявою про

відновлення виконавчого провадження. Після відновлення виконавчого провадження державний виконавець повторно здійснює заходи, передбачені цією статтею. З урахуванням вказаного суди обох інстанцій дійшли висновку про дотримання державним виконавцем всіх визначених спеціальним законом вимог до процедури виконання судового рішення про усунення перешкод щодо участі у вихованні дитини. Однак колегія суддів не погоджується з висновком судів про відсутність підстави для відмови в задоволенні скарги на дії ДВС та задоволення скарги на дії державного виконавця» [251].

Верховний суд послався на рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вишняков проти України» від 24 липня 2018 р. : «... суд вважає, що бездіяльність національних органів влади, зокрема, неналежний спосіб, у який національні органи влади організовували виконання рішення про надання доступу до дитини, була не лише результатом неналежного виконання обов'язків посадовими особами, відповідальними за виконання рішення. Вбачається, що до цих недоліків також призвели недостатньо розвинуті законодавчі та адміністративні механізми. Зокрема, наявні законодавчі та адміністративні механізми були недостатніми для прискорення добровільного дотримання домовленостей із залученням фахівців служби у справах дітей та сім'ї. Вони також не передбачали низки конкретних заходів, які б могли бути вжиті відповідно до принципу пропорційності з метою забезпечення примусового виконання рішення про право доступу. Отже, Суд констатував, що було порушено статтю 8 Конвенції у зв'язку з невиконанням рішення про надання заявнику доступу до його дитини» [251].

У справі «Швець проти України» [253] Європейський суд з прав людини підняв питання і забезпечення виконання своїх обов'язків щодо дитини не лише одним з батьків, а й дідом та бабою, прадідом та прабабою. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 257 Сімейного кодексу України «...баба, дід, прадід, прабаба мають

право спілкуватися зі своїми внуками, правнуками та брати участь у їх вихованні. ...батьки чи інші особи, з якими проживає дитина, не мають права перешкоджати у здійсненні бабою, дідом, прабабою, прадідом своїх прав щодо виховання внуків або правнуків. Баба, дід, прабаба, прадід мають право на звернення до суду з позовом про усунення перешкод у здійсненні цих прав» [253].

В справі «Швець проти України» заявник доводив, що бездіяльність національних судів та державних виконавців, а також їхній формальний підхід та небажання аналізувати всі факти справи призвели до порушення його права на підтримання нормальних стосунків з його онукою [253]. Європейський суд з прав людини повторив, що стосунки між бабою, дідом та онуками відрізняються за характером та ступенем від стосунків між батьками та дитиною, а тому за своєю суттю зазвичай вимагають меншого ступеня захисту [253].

Європейський суд з прав людини звертав увагу на необхідності застосування ефективних способів захисту, які в забезпечили реалізацію прав та виконання обов'язків без необхідності повторного звернення до суду. Більше того, ефективність судового захисту фактично нівелювалася необґрунтованим зупиненням судами вищих інстанцій виконання судового рішення. У цьому контексті слід погодитися із вченими, які стверджують, що держава зобов'язана створити ефективну судово-виконавчу систему, а також інші необхідні системи основним завданням яких було б повноцінне та всебічне забезпечення права особи на захист її інтересів, прав, переконань. В реаліях українського суспільства забезпечити це доволі складно, але необхідно, оскільки вільний доступ осіб до неупередженого судового захисту є фундаментальною ознакою демократичної держави. Тому Україна нині має подолати найбільш суперечливі проблеми, що не дають можливості узгодити міжнародне та національне регулювання в цій сфері [243, с.129].

Таким чином, по-перше, накладення національним судом на одного з батьків офіційного зобов'язання дотримуватися графіка побачень з дитиною іншим з батьків, дідом, бабою, прадідом та прабабою не є формальністю. Національні суди мають накладати зобов'язання дотримуватися графіка побачень на одного з батьків (який/яка перешкоджає таким побаченням і з яким/якою дитина постійно проживає). Судам слід враховувати, що не накладення такого зобов'язання, що призводить до необхідності одного з батьків, діда чи баби, прадіда чи прабаби ініціювати додаткове провадження, щоб суд зобов'язав передавати дитину заявнику у відповідні дні, є порушенням права на справедливий судовий розгляд, яке гарантовано ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, і права на повагу до приватного і сімейного життя, яке гарантовано ст. 8 Конвенції. Більше того, це призводить до не ефективного забезпечення виконання обов'язків одного з батьків чи осіб, що їх замінюють, діда, баби, прадіда, прабаби щодо дитини адже виконавча служба не може виконати рішення національного суду, в якому суд безпосередньо зобов'язав одного з батьків передавати дитину іншому з батьків чи особі, що їх замінює, діду, бабі, прадіду, прабабі у відповідні дні. Формальний підхід національного суду/судів та державних виконавців, небажання аналізувати всі факти справи є критерієм не ефективності інституційного механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків батьків щодо їх дитини.

По-друге, зупинення виконавчого провадження судом вищої інстанції без обґрунтування конкретними підставами свідчить про не ефективність такого елементу інституційного механізму забезпечення виконання обов'язків батьків щодо дитини як національний суд. Отже, бачиться, що потребує закріплення в законодавстві України норма, відповідно до якої державна виконавча служба має виконати рішення суду нижчої інстанції, якщо суд вищої інстанції зупиняє виконавче провадження, не обґрунтовуючи таке своє рішення конкретними

підставами. Суди, розглядаючи відповідну категорію справ, повинні враховувати, що це призводить до порушення права кожного на справедливий судовий розгляд, яке гарантовано ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, і права на повагу до приватного і сімейного життя, яке гарантовано ст. 8 Конвенції.

Отже, потребує підвищення ефективності інституційний механізм забезпечення виконання батьками їх конституційних обов'язків щодо дітей, адже здійснення виконавчих проваджень в Україні в справах з опіки та піклування над дітьми ілюструє структурні та системні недоліки, свідченням чого є проаналізовані вище рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України. Мова йде про необхідність вдосконалення ефективності забезпечення виконання батьками їх конституційних обов'язків щодо дітей такими елементами інституційного механізму, як національний суд, Державна виконавча служба, поліція. При цьому, особливу увагу слід приділити виконанню судового рішення, адже як слушно вказують науковці, без такого виконання самі собою рішення є недоцільними, а процедури розгляду заяви та вирішення справи – марними. Виконання рішення є безпосереднім практичним втіленням процесу відстоювання особою своїх прав загалом, лише в такий спосіб право може бути поновлене. Виконання рішень міжнародних судових установ, як і можливість звернення особи до них, має гарантуватися державою, а засоби та інструменти його виконання, закріплені у відповідних міжнародно-правових актах, мають бути належним чином імplementовані в законодавство конкретної держави [243, с.73].

О.Кочура стверджує, що необхідність усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї, впровадження в українське судочинство та практику європейських стандартів прав людини, створення передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з

прав людини проти України потребує удосконалення механізм виконання рішень цієї міжнародної правозахисної установи. Зокрема:

а) потребує закріплення на законодавчому рівні нижчезазначеної проблемної ситуації: яке з джерел права (національне законодавство чи практика Суду) підлягає застосуванню у випадку наявності конфлікту між їх положеннями;

б) доцільно встановити обов'язок держави здійснювати переклад та опублікування повних текстів всіх Рішень та Ухвал Європейського суду з прав людини державною мовою а також визначити в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» юридичне видання, що є спеціалізованим у питаннях практики Суду;

в) враховуючи зміст та спрямованість Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», слід в подальшому передбачати у державному бюджеті України витрати на виконання рішень Європейського суду з прав людини окремо [244, с.189-190].

Як вже зазначалося, згідно із Сімейним кодексом України мати та батько дитини мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою [242]. Розірвання шлюбу між батьками або проживання одного із батьків окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє їх від обов'язків щодо дитини, крім випадків, передбачених Кодексом (частина друга статті 141). В справі «Ген та інші проти України» від 10 червня 2021 р. заявники скаржилися за статтями 6 та 8 Конвенції на неналежне виконання органами державної влади домовленостей про побачення, встановлених судовими рішеннями від 15 серпня 2016 року та 12 квітня 2018 року [256].

У п. 48 рішення у цій справі Європейський суд з прав людини повторив, що «право взаємного спілкування одного з батьків та дитини становить основоположний елемент «сімейного життя» у розумінні статті 8 Конвенції ...

вважає, що стосунки між третім заявником і четвертою заявницею підпадають під визначення «сімейного життя» [256]. Також Європейський суд з прав людини зазначив, що «... «сімейне життя» у розумінні статті 8 Конвенції може існувати між бабою і дідом та онуками, якщо між ними існують достатньо тісні сімейні зв'язки» [256] (п. 49).

У цій справі, розглянувши ситуацію у сім'ї, національні суди вважали за доцільне встановити графік побачень не лише батька з дитиною, але також баби та діда по батьківській лінії з дитиною, дозволивши їм брати участь в її вихованні [256]. Європейський суд з прав людини погодився, що у цій справі стосунки між бабою та дідом по батьківській лінії та дитиною також становлять «сімейне життя» (п. 50) [256].

Заявники доводили, що національні органи влади не вжили належних заходів для забезпечення дотримання встановлених судами графіків побачень на практиці [256]. Вони наполягали на тому, що суди безпідставно зупиняли виконання рішення щодо проведення побачень, а державні виконавці не доклали достатніх зусиль для забезпечення дотримання матір'ю дитини В. домовленостей про побачення [256].

У цій справі батько, баба та дід дитини по батьківській лінії стверджували про перешкоджання їм у спробах підтримати спілкування з дитиною (яка жила окремо від них, з матір'ю) [256]. У відповідь на твердження заявників суди встановили, що їм дійсно перешкоджали у цьому; тому суди визначили графіки побачень [256].

В рішенні Європейського суду з прав людини йдеться, що «...Державні виконавці мали забезпечити виконання цих судових рішень. Однак Суд сумнівається, що національні органи влади вжили всіх належних заходів для забезпечення поваги до сімейного життя заявників. По-перше, навіть незважаючи на встановлення судами графіка побачень батька з дитиною,

виконання цього рішення зупинялося на значні періоди часу у зв'язку з подальшими судовими рішеннями ... З огляду на серйозний характер таких заходів та їхній тривалий ефект суди були зобов'язані наводити у своїх рішеннях відповідні та достатні підстави, аби довести, що вони не були свавільними. Однак у своєму обґрунтуванні суди не посилалися на які-небудь конкретні обставини, що виправдовували ці заходи, і не пояснювали, як зупинення виконання домовленостей про побачення відповідало б найкращим інтересам дитини ... По-друге, ніщо не свідчить про те, що протягом періодів, коли тривало виконавче провадження, органи державної влади коли-небудь розглядали питання застосування механізмів контролю за добровільним виконанням рішення. Крім того, залишається незрозумілим, наскільки до цього процесу могли бути залучені органи опіки та піклування, та чи могли бути використані які-небудь засоби врегулювання сімейних конфліктів. У певний момент державні виконавці вирішили, що місцевий орган опіки та піклування повинен бути залучений до проведення виконавчого провадження ..., але ніщо не вказує про наявність у такого органу опіки та піклування якого-небудь впливу на виконання домовленостей про побачення» [256].

Таким чином, національні органи державної влади є такими, що не вжили всіх належних заходів для виконання рішення національного суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною, якщо:

1) рішення суду нижчої інстанції зупиняється на значний період/періоди часу у зв'язку з розглядом справи судом вищої інстанції;

2) призупиняючи графік побачення одного з батьків з дитиною, національний суд/суди не наводять у своїх рішеннях відповідні та достатні підстави, аби довести, що вони не діють свавільно;

3) органи державної влади не розглядали питання застосування механізмів контролю за добровільним виконанням рішення тим з батьків, хто створює перепони для виконання іншим з батьків свого конституційного обов'язку;

4) не залучення чи не належне залучення державним виконавцем до виконання рішення суду органів опіки та піклування;

5) не використання органами державної влади яких-небудь засобів врегулювання сімейних конфліктів;

6) відсутність у органу опіки та піклування якого-небудь впливу на виконання домовленостей про побачення одного з батьків з дитиною відповідно до рішення національного суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною.

Європейський суд з прав людини в рішенні у справі «Ген та інші проти України» зазначає, що «... стосовно поведінки державних виконавців вбачається, що вони неодноразово приїжджали на побачення лише з метою документування небажання дитини спілкуватися зі своїм батьком, бабою та дідом по батьківській лінії. Національний суд розкритикував обмежений обсяг втручання державних виконавців як неналежний ... Суд повторює, що право дитини висловлювати власні погляди не слід тлумачити як таке, що фактично надає дітям беззастережне право вето без розгляду будь-яких інших факторів і здійснення оцінки для визначення їхніх найкращих інтересів; крім того, такі інтереси, як правило, передбачають підтримку зв'язків дитини із сім'єю за винятком випадків, коли подібне може зашкодити її здоров'ю та розвитку ...» [256]. Таким чином, національні органи державної влади є такими, що не вжили всіх належних заходів для виконання рішення національного суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною і в разі, якщо обсяг втручання державних виконавців у виконання рішення національного суду про

встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною є обмеженим і неналежним.

Крім того, у дітей немає беззастережного права вето на побачення з батьками. Якщо дитина ветоє побачення з одним з батьків, то суд та державний виконавець мають:

- 1) розглянути будь-які інші фактори такого вето;
- 2) здійснити оцінку для визначення найкращих інтересів дитини.

Презюмується, що найкращі інтереси дитини саме і передбачають побачення дитини з батьками для підтримки зв'язків дитини із сім'єю. Винятком з цього правила є випадки, коли такі побачення можуть зашкодити здоров'ю дитини та її розвитку.

«Коли органи державної влади постійно стикалися з відмовою дуже маленької дитини спілкуватися з членами своєї сім'ї, вони не забезпечили надання дитині належної професійної цільової підтримки; така підтримка була надзвичайно важливою для неї, аби звикнути до думки про регулярні побачення з батьком, бабою та дідом, а також забезпечити розуміння В., що згідно з обґрунтуванням судових рішень, які підлягали виконанню, це відповідало найкращим інтересам дитини ... За конкретних обставин цієї справи така допомога становила частину необхідних заходів, вжиття яких органами державної влади розумно вимагалось для дотримання ними позитивних зобов'язань, передбачених статтею 8 Конвенції», виосновує Європейський суд з прав людини (п. 66 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ген та інші проти України») [256]. Отже, національні органи державної влади є такими, що не вжили всіх належних заходів для виконання рішення національного суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною, якщо не забезпечили надання дитині та тому з батьків, хто чинить перешкоди, належної професійної цільової підтримки. В цьому разі бачиться за

доцільне закріпити в законодавстві України норму, відповідно до якої дітям, які відмовляються від побачень з одним із батьків, дідом, бабою, прадідом, прабабою, а також тому з батьків, що чинить перешкоди, має надаватись належна професійна цільова підтримка.

Одним з аргументів такої пропозиції є досвід Словенії. Ця справа стосувалася рішень національних судів щодо:

- 1) позбавлення заявника права на контакт з його дітьми;
- 2) роботи органів соціального забезпечення.

Так, «після розлучення, у листопаді 2002 року заявник і його колишня дружина М. уклали угоду щодо домовленостей про контакт з трьома дітьми. Проблеми щодо його застосування виникли в червні 2006 року. Як наслідок, заявник не мав контактів з його дітьми з липня 2006 року до листопада 2008 року. Під час судового провадження, відкритого заявником у липні 2006 року, призначений судом психіатр стверджував, що діти вважали контакт з батьком неприємним і відмовилися від нього. У квітні 2008 року районний суд надав заявнику регулярний контакт раз на тиждень за присутності шкільного психолога. По апеляції Верховний суд визначив, що контакти повинні відбуватися кожної середи за присутності співробітника служби допомоги неблагополучним родинам з центру соціального забезпечення, який повинен був допомагати встановлювати взаємну довіру між заявником і дітьми» [257]. Таким чином, судами Словенії було призначено і психіатра, який комунікував з дітьми щодо їх небажання спілкуватись із батьком, і залучено шкільного психолога під час регулярних контактів дітей з батьком, а також в подальшому - співробітника служби допомоги неблагополучним родинам з центру соціального забезпечення. Всі вони були покликані допомогти встановити взаємну довіру між батьком і дітьми.

В рішенні у вище зазначеній справі йдеться, що «Наступні контакти (загалом 11) тривали лише декілька хвилин до того, як діти виходили з кімнати стверджуючи, що вони не хочуть бачити їх батька. Після чотирьох контактів, які відбувалися під наглядом центру соціального забезпечення, центр відкрив судове провадження, намагаючись змінити або припинити контакт. У червні 2011 року районний суд видав рішення про припинення контактів між V. і його дітьми, виявивши, що ці контакти вже не були в інтересах дітей тому, що вони були занадто травматичними. Далі суд визнав недоречним призначати сімейну терапію із залученням дітей. Верховний суд відхилив апеляцію заявника та конституційна скарга також була безуспішною. Заявник подав скаргу до Інспекції з соціальних питань Міністерства праці, сім'ї та соціальних питань. У серпні 2011 року Інспекція видала висновок за результатами аудиторської перевірки, в якому було виявлено ряд недоліків у розгляді центром його справи. Вона наказала центру вжити декілька заходів, які були здійснені до квітня 2012 року» [257].

В справі «Бондар проти України» заявник стверджував, що національні органи влади не вжили належних заходів для забезпечення виконання матір'ю дитини рішення суду про встановлення побачень, а Уряд стверджував, що державні виконавці вжили всіх відповідних заходів для виконання рішення про встановлення побачень. [258]. Європейський суд застосував вже усталений в його практиці підхід, відповідно до якого «ніщо не свідчить про те, що у ході виконавчого провадження органи державної влади коли-небудь розглядали застосування механізмів контролю за добровільним виконанням рішення. Хоча слід визнати, що перевага завжди надається добровільному виконанню. Суд зазначає, що незмінна позиція, якої часто дотримуються батьки у таких справах, може ускладнити таке добровільне виконання та зумовити у певних випадках необхідність застосування пропорційних примусових заходів» [258]. У п. 35

рішення у справі «Бондар проти України» Європейський суд з прав людини виосновує, що «що стосується примусових заходів, то державні виконавці намагалися накласти на В. два штрафи, що вона згодом оскаржила у судах, і жодної інформації про те, чи сплатила вона фактично якийсь із них, немає. Тому малоймовірно, що такі санкції мали для неї який-небудь примусовий ефект, оскільки вона далі перешкоджала спілкуванню заявника з його донькою» [258].

В рішенні у справі «Хабровські проти України» (Chabrowski v. Ukraine) від 17 січня 2013 р. скарга стосувалася невиконання рішення суду у сфері сімейного законодавства, зокрема рішення, яким викрадену дитину було зобов'язано повернути її батькові [259]. «Уряд не довів, яким чином будь-яке звернення заявника із судовим позовом проти державних виконавців могло виправити стверджуване порушення або прискорити здійснення виконавчого провадження, а також не навів жодних прикладів національної практики щодо цього», Європейський суд з прав людини встановив, що «судовий позов проти державних виконавців був неефективним» [259] (п. 108 рішення у справі «Хабровські проти України»). Таким чином, як вже зазначалось, національний суд і державна виконавча служба є структурними елементами інституційного механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина. Функціонування цих елементів має бути ефективним. Не ефективність призводить до того, що держава є винною у не створенні ефективного інституційного механізму забезпечення виконання людиною і громадянином обов'язків, носіями яких вони є.

Таким чином, в Україні елементи інституційного механізму забезпечення виконання людиною і громадянином її обов'язків – національний суд і державна виконавча служба – мають бути ефективними. Ця ефективність полягає в тому, що будь-яке звернення людини і громадянина із судовим позовом проти державних виконавців має виправляти стверджуване порушення можливості їм

виконувати свої обов'язки або прискорити здійснення виконавчого провадження, в результаті якого він може здійснювати покладені на нього конституційні обов'язки. Безумовно, судовий позов проти державної виконавчої служби має бути ефективним. Цю ефективність покликана забезпечити держава шляхом вдосконалення нормативно-правового та організаційно-правового механізмів забезпечення виконання людиною і громадянином її обов'язків.

Особливої уваги питання підвищення ефективності інституційних механізмів забезпечення прав та обов'язків людини і громадянина, зокрема, в контексті виконання судових рішень, потребує у разі їх екстериторіальності. Так, У.Куруц, досліджуючи цю проблему в аспекті забезпечення права на справедливий судовий розгляд, слушно наголошує, що при введенні практичних заходів у процесі узгодження міжнародного та національного регулювання права на справедливий судовий розгляд то тут слід звернути увагу на дві основні проблеми: подолання корупції та підвищення ефективності виконання судових рішень. Можна вважати, що ці дві проблеми є надзвичайно загальними та майже не вирішуваними, але саме вони є найсуттєвішими перешкодами на шляху реалізації особи права на справедливий судовий розгляд. Справа в тому, що право на справедливий судовий розгляд не обмежується формальним доступом особи до судової інстанції, а полягає в отриманні практичного (матеріального) результату від відстоювання порушених прав. З огляду на це важливо, щоб відбувалося швидке виконання рішень суду в повному обсязі. Окрім вирішення суто матеріальних питань забезпечення діяльності системи виконавчої служби, потребує уваги подолання правових та інституційних протиріч при виконанні рішень суду у випадках їх екстериторіальності. Подолання проблеми взаємодії виконавчої служби України із європейськими аналогами повинно бути перенесене спочатку на рівень міждержавного політичного діалогу. Вже виходячи із досягнутих домовленостей повинна відпрацьовуватись практична

модель взаємодії, після чого мають бути підписані галузеві меморандуми, протоколи та інші документи, які б регулювали різні аспекти виконання екстериторіальних судових рішень [243, с.131-132].

Така проблема відображена, зокрема, в іншій судовій справі – «М.Р. та Д.Р. проти України», де заявники скаржилися за ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на незабезпечення органами влади України їхнього возз'єднання, стверджуючи, зокрема, що органи влади не виконали рішення українського суду від 02 липня 2010 р., яким було зобов'язано повернути другого заявника до Чеської Республіки відповідно до Гаазької Конвенції [260].

Так, згідно зі ст. 5 Гаазької конвенції, що набрала чинність для України 1 вересня 2006 р. «Для цілей цієї Конвенції а) «права піклування» включають права, пов'язані з піклуванням будь-якої особи про дитину, і зокрема, право визначати місце проживання дитини; б) «права доступу» включають право переміщення дитини на обмежений час у місце інше, ніж місце її постійного проживання» [261]. В ст. 11 Конвенції йдеться, що «Судові й адміністративні органи Договірних держав без затримок здійснюють усі процедури для повернення дітей. Якщо відповідні судові або адміністративні органи не досягли ніякого рішення протягом шести тижнів із дати початку процедур, заявник або Центральний орган запитуваної держави за власною ініціативою або на прохання Центрального органу держави, що запитує, мають право просити про надання їм пояснень про причини затримки. ...», а згідно зі ст. 16 Конвенції «Після одержання повідомлення про незаконне переміщення або утримування дитини відповідно до статті 3, судові або адміністративні органи Договірної держави, на територію якої була переміщена дитина, або на території якої вона утримується, не буде вирішувати по суті питання про піклування доти, поки не буде визначено, що дитина не повинна бути повернута відповідно до цієї Конвенції або поки заява

не подана відповідно до цієї Конвенції протягом розумного періоду часу після одержання повідомлення» [260]. Відповідно до норм ст. 17 Конвенції «Сам факт винесення рішення про піклування або про визнання цього рішення в запитуваній державі не є підставою для відмови в поверненні дитини відповідно до цієї Конвенції, але судові або адміністративні органи запитуваної держави можуть брати до уваги аргументацію такого рішення під час застосування цієї Конвенції» [260].

В справі «М.Р. та Д.Р. проти України» заявники наполягали на тому, що «органи влади України не діяли оперативно та для їхнього возз'єднання не вжили необхідних заходів. Вони доводили, що під час виконавчого провадження органи влади мали повну інформацію щодо місцезнаходження дитини, але не вжили належних заходів для виконання рішення про повернення дитини від 02 липня 2010 року. Вони стверджували, що рішення про повернення дитини залишалось законним та обов'язковим і мало бути виконаним відповідно до міжнародних зобов'язань Уряду незалежно від подальших рішень, ухвалених українськими судами при вирішенні питання про визначення місця проживання дитини» [260] (п. 50). Таким чином, критерієм ефективності інституційного механізму має бути:

1) оперативність діяльності органів влади для возз'єднання дитини і одного з батьків відповідно до рішення суду;

2) вжиття органами держави необхідних заходів для такого возз'єднання.

При цьому, акцентуємо увагу, що державою має бути забезпечено функціонування ефективного нормативно-правового та організаційно-правового механізмів для виконання рішення національного суду/судів про повернення дитини до іншої країни – це її обов'язок, що випливає з міжнародних зобов'язань держави.

Уряд України зазначив, що «органи влади вжили всіх необхідних заходів для возз'єднання заявників, та що рішення про повернення дитини від 02 липня 2010 року не було виконано у зв'язку з поведінкою Б., яка ухилялася від виконавчих дій. Уряд також підкреслив, що відповідно до рішення українського суду від 09 грудня 2013 року, яке 06 березня 2014 року було залишено без змін апеляційною інстанцією, у найкращих інтересах дитини було подальше проживання з матір'ю. З огляду на цей висновок повернення дитини до Чеської Республіки більше не було доцільним» [260] (п. 51 рішення Європейського суду з прав людини в справі «М.Р. та Д.Р. проти України»). Таким чином, уряд України стверджував, що функціонуючий в Україні інституційний механізм забезпечення виконання обов'язків батьків щодо дитини є ефективним з огляду на те, що:

1) органи державної влади вживають всіх необхідних заходів для возз'єднання заявників;

2) є рішення національного суду, відповідно до якого у найкращих інтересах дитини проживання з матір'ю і не передача її батьку в іншу країну.

При цьому акцентуємо увагу, що таке рішення суду не може бути свавільним – в ньому мають бути наведені належні аргументи того, що у найкращих інтересах дитини подальше проживання саме з матір'ю.

Уряд Чеської Республіки зазначив, що «органи влади України не вжили належних, достатніх та оперативних заходів, спрямованих на повернення дитини до Чеської Республіки. Він вважав, що штрафи, накладені на того з батьків, який викрав дитину, були заниженими, а розшукові заходи були непотрібні, оскільки органам влади було відоме місцеперебування дитини, її місце проживання та школа, яку вона відвідувала. Перешкоди, які чинила Б., самі по собі не були достатніми для звільнення органів влади від їхніх позитивних обов'язків за ст. 8 Конвенції» [260] (п. 52 рішення Європейського суду з прав людини в справі «М.Р.

та Д.Р. проти України»). Таким чином, на думку Уряду Чеської Республіки інституційний механізм забезпечення виконання іноземцем його/її обов'язку як одного з батьків щодо викраденої іншим з батьків дитини є не ефективним, якщо:

1) органи влади держави не вжили належних, достатніх та оперативних заходів, спрямованих на повернення дитини до зарубіжної країни;

2) штраф/штрафи, накладені на того з батьків, який викрав дитину, є заниженими;

3) розшукові заходи органів державної влади є імітаційними, непотрібні, адже органам влади відоме місцеперебування дитини.

Європейський суд з прав людини нагадав, що «хоча основною ціллю ст. 8 Конвенції є захист особи від свавільного втручання органів державної влади, додатково можуть існувати позитивні зобов'язання, притаманні ефективній «повазі» до сімейного життя. Щодо обов'язку держави вживати позитивні заходи стаття 8 передбачає право одного з батьків вживати заходи з метою возз'єднання з дитиною та обов'язок національних органів влади вживати такі заходи ...Проте цей обов'язок не є абсолютним, оскільки возз'єднання батьків з їхньою дитиною може не бути негайним і може вимагати підготовки. Характер та обсяг такої підготовки залежатиме від обставин кожної справи, але розуміння та співпраця усіх зацікавлених сторін завжди є важливими складовими. Крім того, при виникненні труднощів, здебільшого внаслідок відмови одного з батьків, з яким проживає дитина, виконувати рішення, яким зобов'язано негайно повернути дитину, відповідні органи влади повинні накласти належні санкції у зв'язку з відмовою у співпраці. Хоча примусові заходи щодо дітей є небажаними у цій вразливій сфері, не можна виключати застосування санкцій у випадку явно неправомірної поведінки того з батьків, з яким проживає ...Вирішальним є те, чи вжили національні органи влади всі необхідні заходи для забезпечення виконання рішення, які можуть обґрунтовано вимагатись за конкретних обставин

кожної справи» [260] (п. 53-54 рішення Європейського суду з прав людини в справі «М.Р. та Д.Р. проти України»). Таким чином, при виконанні рішення національного суду про возз'єднання одного з батьків-іноземців з дитиною національні органи влади мають:

1) вживати позитивні заходи з метою возз'єднання одного з батьків з дитиною;

2) здійснювати підготовку до возз'єднання одного з батьків з дитиною з огляду на обставин кожної справи;

3) накласти належні санкції у зв'язку з відмовою у співпраці того з батьків, з яким проживає дитина, і який не виконує рішення національного суду, яким зобов'язано негайно повернути дитину.

Європейський суд з прав людини зазначає, що « У справах цієї категорії, коли питання часу є суттєвим, адекватність заходів має оцінюватися оперативністю їхнього вжиття. Провадження, пов'язане з встановленням батьківської відповідальності, у тому числі виконання остаточного рішення, вимагає невідкладного розгляду, оскільки плин часу може мати непоправні наслідки для відносин між дитиною та тим із батьків, з яким дитина не проживає ...Зрештою, у практиці Суду за ст. 8 була приділена увага обов'язку враховувати найкращі інтереси дитини в різних контекстах ...У сфері міжнародного викрадення дітей обов'язки, покладені на Договірні Держави статтею 8 Конвенції, повинні тлумачитися, зокрема, у світлі Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року, яка також надає першочергового значення найкращим інтересам дитини ...» (п. 55-56 рішення Європейського суду з прав людини в справі «М.Р. та Д.Р. проти України»). Отже, адекватність вжитих державою заходів передбачає і те, що держава має враховувати найкращі інтереси дитини в різних контекстах провадження, оперативність - пов'язане з встановленням відповідальності

батьків, у тому числі виконання остаточного рішення, вимагає невідкладного розгляду.

Щодо застосування зазначених принципів у цій справі Європейський суд з прав людини вважає, що «стосунки між заявниками становлять сімейне життя у розумінні ст. 8 Конвенції, і сторони не заперечують проти цього. ...За результатами провадження за Гаазькою конвенцією, порушеного в українських судах, було ухвалене рішення, яке зобов'язувало повернути дитину до Чеської Республіки. Відповідно ключове питання, яке необхідно з'ясувати у цій справі, полягає в тому, чи виконали органи влади України свій позитивний обов'язок за ст. 8 Конвенції діяти з достатньою оперативністю та ретельністю при розгляді заяви про повернення відповідно до Гаазької конвенції та виконанні рішення про повернення. ...У зв'язку з цим необхідно нагадати, що провадження за Гаазькою конвенцією передбачає конкретну вимогу щодо оперативності. Ст. 11 Гаазької конвенції вимагає, щоб відповідні судові та адміністративні органи діяли оперативно під час проваджень щодо повернення дітей, та будь-яка бездіяльність, що триває більше шести тижнів, може бути підставою для звернення за наданням пояснень причин затримки» [260] (п. 57-59 рішення Європейського суду з прав людини в справі «М.Р. та Д.Р. проти України»).

Отже, вжиті державою заходи оцінюються за критерієм необхідності, з огляду на обставини справи, а також за критеріями адекватності та оперативності. Адекватність вжитих державою заходів передбачає і те, що держава має враховувати найкращі інтереси дитини в різних контекстах провадження, оперативність — провадження, пов'язане з встановленням відповідальності батьків, у тому числі виконання остаточного рішення, вимагає невідкладного розгляду; бездіяльність держави, яка має повернути дитину в іншу державу, відповідно до рішення національного суду для виконання одним з

батьків конституційних обов'язків щодо дитини, не може тривати більше шести тижнів.

Оцінюючи тривалість провадження як критерій оперативності, до уваги береться чи була тривалість провадження об'єктивно обґрунтованою. Загальна тривалість провадження оцінюється як сукупність судового і виконавчого провадження.

Причини затримки відкриття виконавчого провадження також є одним з критеріїв виміру ефективності такого елементу інституційного механізму забезпечення виконання обов'язків батьків щодо дитини. Органи влади мають розглядали механізми добровільного виконання рішення про повернення дитини шляхом розробки комплексної стратегії виконання рішення національного суду: добровільного чи примусового; залучати служби у справах дітей та сім'ї до виконання рішення національного суду з метою співпраці з тим із батьків, хто викрав дитину (конструктивні переговори між сторонами тощо).

Вкаховуючи позицію ЄСПЛ можна констатувати, що не ефективним є функціонування таких елементів інституційного механізму забезпечення виконання батьками конституційних обов'язків щодо дитини, як національний суд та державна виконавча служба, якщо подання державного виконавця затягують процес виконання рішення національного суду про возз'єднання дитини з одним з батьків; визнання національним судом подань державного виконавця необґрунтованими або непропорційними з огляду на те, що у державного виконавця є труднощі з встановленням місцезнаходження дитини.

Європейський суд з прав людини також зазначив, що «виконання рішення про повернення дитини неодноразово зупинялося державним виконавцем та що такі постанови скасовувались як необґрунтовані ... Ці недоліки вказують на відсутність узгодженого, комплексного та скоординованого підходу до виконавчого провадження, тривалість якого на момент судового перегляду

останньої постанови державного виконавця про закінчення виконавчого провадження перевищила чотири роки. Цей період виконання у поєднанні з попереднім періодом судових розглядів, за результатами яких було ухвалене рішення про повернення дитини, був явно необґрунтованим та не відповідав вимогам ст. 8» (п. 64 рішення в справі «М.Р. та Д.Р. проти України»). Отже, відсутність узгодженого, комплексного та скоординованого підходу до виконавчого провадження в результаті чого державним виконавцем неодноразово зупиняється виконання рішення національного суду про возз'єднання дитини з одним з батьків, а національним судом скасовується таке зупинення виконавця, свідчить про не ефективність таких елементів інституційного механізму забезпечення виконання батьками конституційних обов'язків щодо дитини, як національний суд та державна виконавча служба.

Європейський суд з прав людини вважає, що «...згадані недоліки у діях національних органів влади були здебільшого наслідком відсутності належних законодавчих та адміністративних механізмів. Особливо це вбачається з мотивування Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, яке свідчило про обмежені можливості державного виконавця при виконанні рішення про повернення дитини. Вбачається, що наявні законодавчі та адміністративні механізми були недостатніми для прискорення добровільного дотримання домовленостей із залученням фахівців служби у справах дітей та сім'ї. Вони також не передбачали низки конкретних заходів, які могли бути вжиті відповідно до принципу пропорційності з метою забезпечення примусового виконання рішення про повернення дитини» (п. 66 рішення в справі «М.Р. та Д.Р. проти України») [260].

В іншій справі – «Хаджиєва проти Болгарії» – нездатність забезпечити чотирнадцятирічній дівчині нагляд в той час, коли її батьки перебували під вартою було визнано Європейським судом з прав людини невиконанням

державою своїх позитивних обов'язків та призвело до порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [265]. Так, «заявниця знаходилася 4 грудня 2002 року одна вдома, коли поліцейські приїхали для того, щоб заарештувати її батьків за запитом про видачу (екстрадицію) до Туркменістану. Її батьки були заарештовані вже після їх повернення та взяті під варту. Заявниця залишалася одна у квартирі. 17 грудня 2002 року вона була возз'єднана з батьками після їх звільнення під заставу. Заявниця згодом вимагала компенсацію за стрес і страждання, які вона зазнала через нездатність органів влади організувати підтримку та піклуватися про неї під час утримання її батьків під вартою» [265]. У справі «Хаас проти Німеччини» від 8 квітня 2004 р. – «заявники були позбавлені судом батьківських прав на 7-х дітей на підставі висновку експерта-психолога про неправильне їх виховання батьками і погані сімейні умови. ЄСПЛ постановив порушення ст. 8 Конвенції і вважає, що тимчасове позбавлення батьківських прав не ґрунтувалося на суттєвих і достатніх причинах, і що заявники не були в достатній мірі залучені в процес прийняття рішення по їх справі [266]. Таким чином, держава має вводити заходи щодо автоматичного і безстрокового позбавлення батьківських прав внаслідок кримінального засудження за погане поводження з дітьми.

В Україні Верховний Суд в постанові від 16 квітня 2018 р. посилався на статтю 9 Конвенції про права дитини, якою визначено, що держави-учасниці поважають право дитини, яка розлучається з одним чи обома батьками, підтримувати на регулярній основі особисті відносини і прямі контакти з обома батьками, за винятком випадків, коли це суперечить найкращим інтересам дитини.

У пунктах 15, 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 року № 3 (зі змінами) «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та

поновлення батьківських прав» судам роз'яснено, що «...позбавлення батьківських прав (тобто прав на виховання дитини, захист її інтересів, на відібрання дитини в інших осіб, які незаконно її утримують, та ін.), що надані батькам до досягнення дитиною повноліття і ґрунтуються на факті спорідненості з нею, є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків, а тому питання про його застосування слід вирішувати лише після повного, всебічного, об'єктивного з'ясування обставин справи, зокрема ставлення батьків до дітей. Особи можуть бути позбавлені батьківських прав лише щодо дитини, яка не досягла вісімнадцяти років, і тільки з підстав, передбачених статтею 164 СК України» [267].

Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема:

- 1) не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання;
- 2) не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення;
- 3) не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей;
- 4) не сприяють засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі;
- 5) не виявляють інтересу до її внутрішнього світу;
- 6) не створюють умов для отримання нею освіти [267].

Зазначені фактори, як кожен окремо, так і в сукупності, можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками» [267].

Відповідно до частини першої статті 164 СК України мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він:

1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;

2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;

3) жорстоко поводяться з дитиною;

4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;

5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

В Україні потребують вдосконалення механізми, які б були недостатніми для прискорення добровільного виконання рішення національного суду про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною.

Бачиться за доцільне закріпити в законодавстві України норму, відповідно до якої дітям, які відмовляються від побачень з одним з батьків, дідом, бабою, прадідом, прабабою, а також тому з батьків, що чинить перешкоди, має надаватись належна професійна цільова підтримка, адже, як уже зазначалося, у дітей немає беззастережного права вето на побачення з батьками.

У підсумку слід наголосити, що, враховуючи практику ЄСПЛ, а також інституційні механізми забезпечення виконання конституційних обов'язків, необхідно особливу увагу приділити реалізації додаткових заходів загального характеру, які держава повинна виконати. Під заходами загального характеру слід розуміти заходи, що вживаються з метою забезпечення дотримання державою положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також

усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді [244, с.325-326].

Ще одним конституційним обов'язком, інституційні механізми забезпечення виконання якого в Україні та в країнах ЄС слід проаналізувати в рамках нашого дослідження, окрім вище дослідженого, є конституційний обов'язок зі сплати податків.

Розв'язання проблем, що виникають при забезпеченні виконання податкового обов'язку в Україні навряд чи може бути успішним без урахування досвіду інших країн, в яких регулювання сплати цього податку є більш досконалим. Крім того, Україна чітко визначилася із зовнішньополітичним та зовнішньоекономічним курсом, який спрямований на європейську інтеграцію, але що найважливіше – Європа робить чіткі кроки назустріч, завдяки чому реальністю стало підписання угоди про асоціацію ЄС. Але повноцінна європейська інтеграція передбачає складний шлях, кропітку працю і реальні реформи, які не можливі без відповідного законодавчого забезпечення. Якщо політична складова євроінтеграції має перспективу, хоч і віддалену, адже українська держава з початку своєї незалежності задекларувала розбудову основоположних принципів правової держави, які втілюються в ЄС, то економічна складова цього процесу, на нашу думку, є значно складнішою з огляду на суттєву різницю в структурі економічних систем ЄС та України. Тому необхідним є їх поступове зближення, гармонізація, завдяки чому наша держава зможе повноцінно влитися в економічні процеси, які відбуваються в ЄС, із збереженням при цьому власних економічних інтересів. Одним із найбільш суттєвих кроків у цьому напрямку є гармонізація митної та податкової політики, особливо щодо адміністрування непрямих податків, які як у країнах ЄС, так і в Україні займають одне із ключових місць у податковій системі [264, с.144].

Визначення правового механізму реалізації та захисту прав суб'єктів податкових правовідносин належить до найбільш актуальних проблем в соціально-

економічному й політичному житті суспільства. Зумовлено це тим, що в Україні на конституційному рівні закріплено як головний обов'язок держави утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Ефективна діяльність держави залежить від ефективності функціонування податкового механізму, в якому має бути досягнуто баланс інтересів суб'єктів податкових правовідносин, а саме: з одного боку, - держави, яку в податкових правовідносинах представляють уповноважені органи державної влади та управління, а з другого, – платників податків. Діяльність держави щодо визначення правового механізму реалізації та захисту прав суб'єктів податкових правовідносин спрямована на забезпечення як інтересів держави, так і прав платників податків, здійснення правомірної діяльності, коли реалізація прав уповноваженим суб'єктом не обмежує і не порушує права та законні інтереси іншого суб'єкта податкових правовідносин [323, с.9].

При цьому до елементів механізму реалізації та захисту прав суб'єктів податкових правовідносин відносяться:

1. Правові норми, що закріплюють права суб'єктів податкових правовідносин;
2. Самі права як міра можливої (не забороненої) поведінки, їх зміст, структура та гарантії здійснення;
3. Юридичні обов'язки як міра необхідної поведінки;
4. Юридична діяльність суб'єктів податкових правовідносин, що є суттю реалізації їхніх прав;
5. Правосвідомість суб'єктів податкових правовідносин, що забезпечує правильне розуміння своїх прав та обов'язків, шляхів їх реалізації та захисту [323, с.21].

В рішеннях Європейського суду з прав людини неодноразово підіймалось і питання ефективності інституційного механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку зі сплати податків.

Так, в справі «Щокін проти України» Заявник скаржився на порушення його майнових прав, стверджуючи, що здійснення податковими органами перерахунку та збільшення розміру його прибуткового податку не відповідало закону. Заявник посилався на статтю 1 Першого протоколу до Конвенції, яка передбачає: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів» [148].

Заявник стверджував, що податкові органи незаконно наклали на нього додаткові зобов'язання зі сплати прибуткового податку [148]. Він стверджував, що органи державної влади не застосували частину 3 статті 7 Декрету, яка встановлювала спеціальну 20 % ставку податку із сум доходів, одержуваних не за місцем основної роботи [148]. Крім того, коли податкові органи незаконно наклали на заявника додаткові зобов'язання зі сплати прибуткового податку, вони посилалися на Інструкцію, яка відповідно до статті 67 Конституції України від 28 червня 1996 року не може змінювати податкові ставки, що підлягають застосуванню, та порядок їх сплати [148]. Заявник також стверджував, що додаткові зобов'язання зі сплати податку наклали на нього надмірний фінансовий тягар та не можуть вважатися пропорційними цілям статті 1 Першого протоколу [148].

Уряд України визнав, що «ці заходи становили втручання у майнові права заявника. Однак, Уряд стверджував, що втручання було законним. Зокрема, Інструкція була прийнята у встановленому законом порядку та її

застосування було передбачуваним. На думку Уряду, Інструкція могла розглядатись як «закон» для цілей Конвенції. Крім того, застосування прогресивного оподаткування для всіх видів доходів заявника було передбачено Указом Президента та Декретом. Уряд також стверджував, що ці заходи відповідали вимозі пропорційності, передбаченій статтею 1 Першого протоколу, та не накладали на заявника надмірного тягаря» [148].

Отже, Європейський суд з прав людини мав встановити, чи таке втручання було виправданим відповідно до вимог ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції.

Усталеною є позиція Європейського суду з прав людини, що «...будь-яке втручання публічних органів у мирне володіння майном повинно бути законним. ... позбавлення власності можливе тільки «на умовах, передбачених законом», ...держави мають право здійснювати контроль за використанням майна шляхом введення «законів» [148]. Верховенство права, один із основоположних принципів демократичного суспільства, притаманний усім статтям Конвенції, а з цього випливає, що питання, чи було дотримано справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав окремої особи, виникає лише тоді, коли встановлено, що оскаржуване втручання відповідало вимозі законності і не було свавільним [148].

В п. 51 Рішення у справі «Щокін проти України» Європейський суд з прав людини зазначив, що «...Говорячи про «закон», стаття 1 Першого протоколу до Конвенції посилається на ту саму концепцію, що міститься в інших положеннях Конвенції (рішення у справі «Шпачек s.r.o.» проти Чеської Республіки» (<...>), № 26449/95, пункт 54, від 9 листопада 1999 року)» [268]. В рішенні у справі «Бейелер проти Італії» Європейський суд з прав людини наголошує, що «...Ця концепція вимагає, перш за все, щоб такі заходи мали підстави в національному законодавстві. Вона також відсилає до якості такого

закону, вимагаючи, щоб він був доступним для зацікавлених осіб, чітким та передбачуваним у своєму застосуванні» [268].

Отже, заходи, які вживає держава для забезпечення виконання конституційного обов'язку людини і громадянина, мають бути передбачені національним законодавством. Сам же закон, який такі заходи містить, має відповідати таким критеріям якості:

- 1) бути доступним для зацікавлених осіб;
- 2) бути чітким;
- 3) бути передбачуваним у своєму застосуванні.

Європейський суд з прав людини визнав, що «тлумачення та застосування національного законодавства є прерогативою національних органів. Суд, однак, зобов'язаний переконатися в тому, що спосіб, в який тлумачиться і застосовується національне законодавство, призводить до наслідків, сумісних з принципами Конвенції з точки зору тлумачення їх у світлі практики Суду» [269].

В справі «Щокін проти України» Європейський суд з прав людини виосновує, що «...з огляду на факти справи Суд зазначає, що Декрет, який мав силу закону України, чітко встановлював фіксовану 20 % ставку податку з доходу, одержуваного не за місцем основної роботи. Однак податкові органи та суди проігнорували цю норму та застосували ставку прогресивного оподаткування до цього виду доходу, тим самим наклавши на заявника додаткові зобов'язання зі сплати загального прибуткового податку. Податкові органи посилалися на Інструкцію Головної державної податкової інспекції як на підставу таких дій. Пізніше податкові органи також посилалися на Декрет та Указ Президента. Оскільки національні суди посилалися на Декрет для того, щоб виправдати накладання на заявника додаткових зобов'язань зі сплати прибуткового податку, Суд не може зрозуміти, за яких підстав частина 3 статті 7 цього правового акту не була взята до уваги. Національні суди не висловились з

цього питання, незважаючи на той факт, що заявник порушував його під час кожного національного провадження. Посилання судами на Інструкцію не є доцільним, оскільки, відповідно до статті 23 Декрету, Інструкція може регулювати лише питання застосування Декрету і не може встановлювати жодні норми, які б суперечили цьому правовому акту» [148].

Отже, накладанням податковим органами та національними судами на особу додаткових зобов'язань зі сплати прибуткового податку є ситуація, коли податкові органи та національні суди ігнорують норму законодавства, що чітко встановлює фіксовану ставку податку з доходу, одержуваного не за місцем основної роботи, і застосовують ставку прогресивного оподаткування до цього виду доходу.

Європейський суд з прав людини зазначає, що «національні суди також посилалися на Указ Президента, який запроваджував нову таблицю прогресивного оподаткування та стосувався будь-якого доходу, одержаного громадянином. Однак жоден із пунктів статті 7 Декрету не був скасований. Відповідно залишалось питання, яким чином ці правові акти співвідносилися один з одним. У зв'язку з цим Суд зазначає, що Декрет мав силу закону України та передбачав спеціальні норми для оподаткування певних видів доходів громадян. Цікаво, що замість застосування фіксованих ставок згідно з Указом Президента, податкові органи продовжували застосовувати, наприклад, спеціальну норму частини 2 статті 7 Декрету ... За цих обставин не зрозуміло, чому Указ Президента мав вважатися таким, що має перевагу перед частиною 3 статті 7 Декрету (п. 55 рішення Європейського суду з прав людини в справі «Щокін проти України») ... Навіть якщо припустити, що тлумачення цих норм національними органами влади було правильним, Суд не задоволений загальним станом національного законодавства, яке існувало на той час з питання, що розглядається у цій справі. Суд зазначає, що відповідні правові акти явно

суперечили один одному. У результаті цього національні органи на свій власний розсуд застосували протилежні підходи щодо співвідношення цих правових актів. На думку Суду, відсутність в національному законодавстві необхідної чіткості та точності, які передбачали можливість різного тлумачення такого важливого фінансового питання, порушує вимогу «якості закону», передбачену Конвенцією, та не забезпечує адекватний захист від свавільного втручання публічних органів державної влади у майнові права заявника» (п. 56 рішення Європейського суду з прав людини в справі «Щокін проти України») [148].

Таким чином, якщо національні органи влади на свій власний розсуд застосовують протилежні підходи щодо співвідношення правових актів, якими встановлюються додаткові зобов'язання зі сплати прибуткового податку платником, то це свідчить про не ефективність інституційного механізму забезпечення виконання особою її обов'язку зі сплати податку, наслідком чого є свавільне втручання держави в право кожного, що гарантоване ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції.

У зв'язку з цим Європейський суд з прав людини помітив «вимогу чинного на той час підпункту 4.4.1 пункту 4.4 статті 4 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» від 21 грудня 2000 року, який передбачав, що в разі, коли національне законодавство припускало неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків платників податків, національні органи були зобов'язані застосувати підхід, який був би найбільш сприятливим для платника податків. Однак у справі, що розглядається, органи державної влади віддали перевагу найменш сприятливому тлумаченню національного законодавства, що призвело до накладення на заявника додаткових зобов'язань зі сплати прибуткового

податку /аналогічні за змістом положення закріплені і в чинному на даний час податковому законодавстві. С.Г./» [148].

Як бачимо, у рішенні ЄСПЛ, яке нами досліджується, встановлено, що податкові органи застосовують підзаконний акт, який по суті суперечить правовому акту вищої сили. Така проблема у податкових правовідносинах є непоодинокую. Як слушно зауважує Д. Мулявка, у податкових органах України існує сувора адміністративна ієрархія. Іншими словами, якщо для платника податків чи суду інструкції, роз'яснення і накази центрального податкового органу - просто відомчі акти, що не носять обов'язкового характеру, то для посадових осіб податкових органів ці документи – єдине керівництво до дії, оскільки вони знаходяться в прямому адміністративному підпорядкуванні в органу, що видав ту чи іншу інструкцію, роз'яснення і т.д. Саме тому у випадку невідповідності інструкції закону податковий інспектор буде скоріше керуватися інструкцією [262, с.153]. Вчені стверджують, що один із найбільш прогресивних принципів податкового законодавства – презумпції правомірності рішень платника податків, не набув широкого практичного застосування, особливо в діяльності податкових органів. На практиці, переважна більшість спірних і неоднозначних положень податкового законодавства тлумачиться контролюючими органами з фіскальним ухилом. Мотивацією такої поведінки, очевидно, є намір наповнити бюджет, збільшити обсяг надходжень від сплати податків і зборів. Однак, на переконання науковців, збільшення надходжень до бюджету не може відбуватися у спосіб, який викликає правові сумніви, а також порушує або обмежує законні інтереси платника податків [185, с.148]. У свій час вже наголошувалось на тому, що одним із чинників, який суттєво ускладнював процес адміністрування податків – необґрунтована фіскальна позиція податкових органів, які як на рівні центрального податкового органу, так і на місцевому рівні, використовують недосконалість законодавства, а іноді просто неправильно його тлумачать, видаючи роз'яснення і

займаючи позицію, направлену на збільшення податкового тиску, яка при цьому не ґрунтується на нормах законодавства України. Можемо пригадати, як час від часу в центральному фіскальному органі зароджувалась певна ідея, як наповнити бюджет, видавався лист-роз'яснення, який її доносив на місця, і місцеві податкові в ході перевірок починали її втілення в життя [264, с.124].

Отже, національні органи, які є структурними елементами інституційного механізму забезпечення виконання особою її обов'язку зі сплати податків, зобов'язані застосувати підхід/підходи, який/які був/були б найбільш сприятливим/сприятливими для платника податків.

Таким чином, порушенням вимоги «якості закону» та не забезпеченням державою адекватного захисту від свавільного втручання публічних органів державної влади у майнові права заявника є такі:

- 1) правові акти явно суперечать один одному;
- 2) відсутність в національному законодавстві необхідної чіткості та точності, які передбачають можливість різного тлумачення норм права;
- 3) національні органи на свій власний розсуд застосовують протилежні підходи щодо співвідношення правових актів, які суперечать один одному.

Як слушно наголошують науковці, нечіткість норм податкового законодавства, неякісна законодавча техніка, наявність значної кількості технічних та логічних неузгодженостей, можливість двоякого тлумачення, наявність правових прогалин та інші недоліки породжують багато проблем у регулюванні податкових відносин. Наявність правових прогалин та колізій провокує платників податків на застосування агресивного податкового планування, може спонукати до недобросовісної поведінки, зловживання правом. З другого боку, ці та інші неузгодженості не сприяють правовій визначеності, породжують численні конфлікти та податкові спори [185, с.262].

Одним із найважливіших факторів інституційного забезпечення виконання податкового обов'язку є забезпечення ефективної роботи податкових та правоохоронних органів. Державні органи та установи, які представляють державу у податкових правовідносинах, є самостійними суб'єктами, що характеризуються наявністю цілісної системи з чіткою структурою, функціями та повноваженнями, що визначаються Конституцією і законами України, компетенція яких передбачає можливість застосування заходів державного примусу з метою забезпечення здійснення завдань і функцій держави. Більш широко розглядаючи юридичний зміст податкових правовідносин, визначаючи суб'єктивне право уповноваженого суб'єкта у податкових правовідносинах, його слід доповнити можливістю не тільки вимагати виконання обов'язку, а й можливістю за допомогою визначеного законодавством комплексу організаційно-правових засобів забезпечувати його виконання. Суб'єктивне право державного органу як учасника податкових правовідносин забезпечується юридичним обов'язком зобов'язаних суб'єктів - платників податків. Виконання юридичного обов'язку, в свою чергу, забезпечується заходами державного примусу. [323, с.129-132].

У наукових дослідженнях наголошується, що держава довгий час не наважувалася на якісне реформування правоохоронного економічного блоку, ліквідацію податкової міліції, яка сприймалася не як ефективний правоохоронний орган, а як інструмент тиску на бізнес. Таке ставлення викликане відсутністю серйозного прогресу в боротьбі з тіньовим сектором економіки, в той час як основна увага приділяється намаганням знайти порушення законодавства з боку платників, які працюють у правовому полі й платять податки. Не можна говорити про подолання такого явища, як корупція в податкових органах [185, с.274]. На переконання вчених, в Україні слід припинити практику безсистемної реорганізації податкових органів, а

зосередитись на покращенні якості їх роботи. Це повинно відбуватися як у напрямку удосконалення інструментарію, так і кадрового оновлення, підвищення професіоналізму і компетенції. Останній фактор неможливо забезпечити без перегляду підходів до оплати праці працівників податкових органів. За рахунок оптимізації кількісного складу, потрібно зосередити ресурс для фінансування оплати праці фахівців високого рівня. Належне фінансування, розвиток електронних сервісів, поряд з посиленням персональної відповідальності в сукупності будуть сприяти зменшенню корупції та якісному виконанню завдань, які стоять перед податковими органами [185, с.275]. Ці аспекти є, безумовно, одними із визначальних при визначенні інституційного механізму забезпечення виконання податкового обов'язку.

Що стосується засобів забезпечення виконання обов'язку зі сплати податку в ЄС, звернемось до рішень Суду Справедливості Європейських Співтовариств, в яких було розглянуто право одержувача поставки на бюджетне відшкодування у розмірі суми ПДВ, нарахованого при такій поставці у справах з ознаками «карусельного шахрайства» [270]. Такий вид шахрайства є різновидом шахрайства з ПДВ від зниклого постачальника в межах Європейського Союзу. Він має місце тоді коли товари, що імпортуються з країн – членів ЄС без сплати ПДВ, потім перепродаються через декілька компаній за цінами, що включають ПДВ, і, як наслідок, йдуть на реекспорт в країну – члена ЄС, але при цьому первісний імпортер зникає, не сплативши податковим органам ПДВ, що був йому сплачений покупцями [269].

В рішенні від 12 січня 2006 року у об'єднаних справах C-354/03, C-355/03 і C-484/03, Оптіджен Лтд. (C-354/03), Фулкрам Електронікс Лтд. (C-355/03) і Бонд Хаус Системс Лтд (C-484/03) проти Комісарів Митного та акцизного управління, на запит про видачу попереднього висновку, що був поданий Канцлерським відділом Високого Суду Англії та Уельсу, Сполучене Королівство

Великобританії та Північної Ірландії (Збірка рішень Європейського Суду за 2006 р., с. I-00483), Суд ЄС постановив: «Операції, аналогічні тим, що розглядаються в основному слуханні, що самі по собі не визнаються недійсними через шахрайство з ПДВ, складають поставки товарів чи послуг особою, яка виступає у ролі платника податку, та економічну діяльність в розумінні статей 2 (1), 4 та (1) Шостої Директиви 77/388/ЄЕС від 17 травня 1977 р. про гармонізацію законодавства країн – членів ЄС в частині податків з обороту – Загальна система податку на додану вартість: єдина база оподаткування, з урахуванням поправок, внесених Директивою Ради ЄС 95/7/ЄС від 10 квітня 1995 р., де такі поставки і така діяльність відповідають об'єктивним критеріям, на яких базуються визначення даних термінів, незважаючи на наміри іншого продавця, який приймає участь у тій самій низці поставок та/або потенційно шахрайський характер будь-якої іншої операції, попередньої чи наступної по відношенню до здійснюваної операції платником податку, який розглядається, про що платник податку не знав і не міг знати. Право на податковий кредит особи зі статусом платника податку, яка здійснює такі операції, не може залежати від того факту, що у низці поставок, в яку входять ці операції, попередня чи наступна операція є недійсною через шахрайство з ПДВ, про яке платник податку не знав і не міг знати» [270]. Таким чином, національні органи влади не можуть розглядати операції платника податку як «карусель шахрайства» і визнавати недійсними через шахрайство з ПДВ, якщо про шахрайство платник ПДВ не знав і не міг знати. Одним із основних критеріїв при цьому має бути визначено добросовісність платника податків. Великі проблеми в процесі адміністрування ПДВ виникають у зв'язку з тим, що податкові органи не визнають принцип персональної відповідальності платника за допущені ним порушення і дуже часто за порушення податкового законодавства, допущені одним платником, до юридичної відповідальності притягується зовсім інший суб'єкт. В той же час

платник податку не міг здійснювати контроль за дотриманням податкової дисципліни іншим платником. За загальним правилом, ведення податкового обліку покладено на кожного окремого платника податку. Такий платник несе самостійну відповідальність за порушення правил ведення податкового обліку та складання податкової звітності. Зазначена відповідальність стосується саме платника податку і не може автоматично поширюватися на його контрагентів [264, с.124].

Непоодинокую є і практика Суду ЄС у справах щодо податкового кредиту. Науковці зазначають, що він є непрямим податково-правовим стимулом [271; 272]. В дисертаційній роботі Є. Шаптала виокремлює, що за критерієм суб'єкта, який такий стимул надає, їх можна поділити на загальнодержавні та місцеві [272]. Не заперечуючи в цілому твердження вченого, що податковий кредит є стимулом, тим не менш акцентуємо увагу, що запропонована Є. Шапталом класифікація застосовна щодо всіх податкоправових стимулів і не є особливістю такого одного з них, як саме податковий кредит.

На думку М. Сіренко позитивними результатами застосування податкового кредиту є формування раціонального поєднання інтересів і держави, і платника податків; підсилення інтересу податків до розвитку виробництва, активізації підприємництва; скорочення витрат (в розпорядженні зобов'язаних осіб на певний час є частина коштів, що мали б надійти в дохідну частину бюджету, а це адекватно додатковим вкладенням у виробництво та створює можливість для розширення виробництва); збільшення бази оподаткування оскільки в розпорядженні платників залишається частина коштів [273].

В Рішенні від 6 липня 2006 р. у об'єднаних справах C-439/04 і C-440/04 Аксель Кіттель проти Уряду Бельгії (C-439/04) і Уряд Бельгії проти Реколта Рісайклінг СПРЛ (C-440/04), Суд ЄС постановив: «Якщо одержувач товарів, що поставляються, є особою зі статусом платника податків, яка не знала і не могла

знати про те, що операція, яка розглядається, пов'язана з шахрайством зі сторони продавця, ст. 17 Шостої Директиви Ради 77/388/ЄЕС від 17 травня 1977 р. про гармонізацію законодавства країн – членів ЄС в частині податків з обороту – загальна система податку на додану вартість: єдина база нарахування, з урахуванням змін, внесених Директивою Ради ЄС 95/7/ЄС від 10 квітня 1995 р., повинна трактуватися як така, що виключає норму національного права, у відповідності з якою той факт, що операція з продажу вважається недійсною – в силу положень цивільного права, відповідно до якого така операція визнається нікчемною як така, що суперечить громадському порядку і здійснена на протиправних началах зі сторони продавця – призводить до того, що платник втрачає право на податковий кредит. У даному контексті не важливо, чи є операція недійсною в силу шахрайського ухилення від сплати ПДВ чи будь-якого іншого шахрайства ...Навпаки, коли на основі об'єктивних факторів було встановлено, що товар поставляється особі зі статусом платника податків, яка знала чи повинна була знати про те, що купуючи товар, вона приймає участь в операції, пов'язаній з обманним уникненням сплати ПДВ, національний суд відмовляє такій особі у податковому кредиті»» [270].

Баїк О., Є. Шаптала вірно акцентують увагу в своїх дисертаційних дослідженнях на загальновідомому факті: платники податків, які мають право на податковий кредит, у Податковому кодексі України чітко не визначені [272; 274]. Практика національних органів свідчить, що презюмується, що податковий кредит поширюється на всіх без виключення зареєстрованих платників ПДВ. Безумовно, мова йде і про платників єдиного податку в разі включення ними до складу свого податкового обов'язку ПДВ.

Відповідно до законодавства України до податкового кредиту належать суми податку, які сплачені/нараховані при здійсненні операцій, зазначених у ст. 198 Податкового кодексу України. Законодавством України передбачено 2

альтернативних методи при розрахунку і здійсненні інших операцій з податкового кредиту: 1) «першої події»; 2) касовий метод податкового обліку.

Платники ПДВ зобов'язані звертатися до контролюючого органу з заявою (в довільній формі) про вибір методу при розрахунку і здійсненні інших операцій з податкового кредиту, а також з податковою декларацією за звітний (податковий) період, в якому власне ними і було обрано застосування методу визначення податкових зобов'язань. Якщо обрано касовий метод визначення податкових зобов'язань, то саме його платник податків застосовуватиме до кінця поточного року. В разі бажання платника перейти до загальних правил визначення податкових зобов'язань – здійснити можна виключно з початку наступного року в разі неподання цим платником заяви (в довільній формі) про продовження дії застосування касового методу та податкової декларації з ПДВ (за останній податковий період календарного року).

Нормотворцем було визначено в Податковому кодексі України і момент віднесення сум податку до податкового кредиту. Він залежить від операцій, які здійснює платник податків, та від певної його діяльності. Аналізуючи приписи, викладені у п. 198.2 ст. 198 Податкового кодексу України, В. Бабіч доходить вірного висновку: облік ПДВ дуже і складний, і затратний [275, с. 17]. Такий облік потребує вдосконалення в Україні.

Складним є і процес підтвердження сум податку, що були сплачені (нараховані) у зв'язку з придбанням товарів/послуг і з огляду на які платник податків розраховує на податковий кредит. Так, Є. Шаптала слушно зазначає, що «...якщо на момент перевірки платника податку контролюючим органом суми податку, попередньо включені до складу податкового кредиту, залишаються не підтвердженими відповідними документами, платник податку несе юридичну відповідальність, передбачену податковим законодавством України» [272]. Таким чином, норми закону встановлюють неможливість віднесення до складу

податкового кредиту тільки тих сум ПДВ, які взагалі не підтверджені зареєстрованими податковими накладними. При цьому платник податку несе юридичну відповідальність виключно у тому випадку, якщо суми ПДВ, попередньо включені до складу податкового кредиту, залишаються непідтвердженими на момент перевірки.

Відтак, хоча елементи національного інституційно-правового механізму виконання податкового обов'язку платниками податків покликані спростити таке виконання, тим не менш, вона так і залишається ускладненою.

Практика Європейського суду з прав людини також свідчить про те, що такі національні механізми потребують вдосконалення, адже їх неналежне функціонування призводить до порушення права людини, гарантованого ст. 1 Протоколу 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Проаналізуємо відповідну практику Європейського суду з прав людини, яка є джерелом права в Україні.

Питання податкового кредиту в контексті засобів забезпечення виконання обов'язку суб'єкта господарювання розглядалось Європейським судом з прав людини в справі «Булвес АД проти Болгарії» від 22.01.2009 року [270].

В своєму рішенні в цій справі Європейський суд з прав людини зазначив, що «... право на податковий кредит виникає у компанії-заявника з перевищенням сплаченого нею ПДВ при придбанні товарів, над ПДВ, нарахованому на продаж. Для того, щоб скористатися своїм правом на податковий кредит, компанія-заявник в повному обсязі виконала свої зобов'язання відповідно до Закону «Про ПДВ»: (а) компанія сплатила ПДВ при поставці на основі рахунку-фактури, який був виставлений постачальником; (б) компанія відобразила цю поставку у своєму бухгалтерському обліку за серпень 2000 р. і (с) компанія врахувала ПДВ у податковій декларації з ПДВ за відповідний період. Таким чином, відповідно до застосовного законодавства компанія-заявник зробила все можливе для того,

щоб отримати право на податковий кредит. Тим не менше Суд відмічає аргументи Уряду про те, що цього було недостатньо для виникнення у компанії-заявника права на податковий кредит при поставці, що розглядається, оскільки не були дотримані всі положення статті 63 Закону «Про ПДВ» Зокрема, після проведення податковими органами зустрічної перевірки постачальника, вони встановили розходження у звітності, що призвело їх до висновку про відсутність нарахування при поставці ПДВ за податковий період серпня 2000 р., і вони відмовилися визнати право компанії-заявника на податковий кредит (див. п. 12 і п. 13 вище). Відповідно, право на податковий кредит не є «існуючою власністю» компанії-заявника» [270]. Таким чином, свавільним втручанням держави у право, гарантоване кожному ст. 1 Протоколу 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є широкий розсуд держави щодо визнання права платника податку на податковий кредит. Розходження у звітності не є достатньою підставою для висновку національних органів/органу про відсутність нарахування при поставці ПДВ та не є достатньою підставою для відмови у визнанні права платника податку на податковий кредит.

Європейський суд з прав людини також звернув увагу на аргументи Уряду про те, що «...вступивши у договірні зобов'язання з постачальником, що неминуче призвело до податкових наслідків для обох сторін, компанія-заявник беззастережно погодилася із ситуацією, за якої право на податковий кредит залежить від дій вказаного постачальника ... Однак, Суд приходить до висновку, що норми, які регулюють систему оподаткування ПДВ, – в тому числі умови реєстрації (поставлення на облік) платників податку, нарахування, перерахування, звільнення, податковий кредит і відшкодування ПДВ, – встановлюються і регулюються виключно Державою – членом Конвенції. Таким чином, в результаті встановлення Державою – членом Конвенції правових норм у компанії-заявника була обмежена, а то і зовсім відсутня можливість вибору чи

буде вона приймати участь в системі оподаткування ПДВ і яким чином. Також і стосовно даної поставки компанія-заявник, як платник ПДВ, не мала вибору щодо правил, які підлягають застосуванню в цілях ПДВ. Таким чином, не можна визнати, що вступаючи у договірні відносини зі своїм постачальником, компанія-заявник виразила свою згоду на будь-які визначені правила оподаткування ПДВ, які могли б мати несприятливі наслідки для її податкового становища» [270].

Отже, у суб'єкта господарювання обмежена або зовсім відсутня можливість вибору чи буде вона приймати участь в системі оподаткування ПДВ і яким чином в разі, якщо:

1) держава встановлює правові норми, відповідно до яких суб'єкт господарювання не має вибору щодо правил, які підлягають застосуванню в цілях ПДВ;

2) вступаючи у договірні відносини зі своїм постачальником, суб'єкт господарювання виразив свою згоду на будь-які визначені правила оподаткування ПДВ, які могли б мати несприятливі наслідки для його податкового становища.

Також акцентуємо увагу, що презюмування органами/органом держави, що вступ платника податків у договірні відносини зі своїм постачальником є виразом згоди цього платника податку на будь-які визначені правила оподаткування ПДВ, в тому числі і ті, що потенційно можуть бути несприятливими для податкового становища цього платника податків, є таким, що суперечить ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Така практика національних органів є несумісною з Конвенцією.

На думку Європейського суду з прав людини в справі «Булвес АД проти Болгарії» «...оскільки компанія-заявник у повному обсязі та вчасно виконала обов'язки з дотримання встановлених Державою - членом Конвенції норм

стосовно ПДВ та не мала засобів для забезпечення виконання податкових зобов'язань постачальником і не знала про невиконання останнім своїх обов'язків, вона могла правомірно очікувати отримання вигоди від застосування одного із основних правил системи оподаткування ПДВ, а саме від визнання права на податковий кредит щодо суми ПДВ, яка була сплачена постачальнику. Більше того, лише після подачі декларації із віднесенням відповідної суми до складу податкового кредиту та проведення податковими органами зустрічної перевірки постачальника, могло бути встановлено, чи виконав постачальник свій обов'язок подання звітності з ПДВ у повному обсязі. Таким чином, Суд вважає, що право компанії-заявника на нарахування податкового кредиту прирівнюється щонайменше до «правомірного очікування» того, що їй буде надана можливість реалізувати своє право власності, що прирівнюється до «власності» в розумінні статті 1 Протоколу N 1» [270].

Отже, суб'єкт господарювання має право на нарахування податкового кредиту, який прирівнюється щонайменше до «правомірного очікування» того, що йому буде надана можливість реалізувати своє право власності, що прирівнюється до «власності» в розумінні статті 1 Протоколу №1, в разі, якщо:

- 1) суб'єкт господарювання у повному обсязі та вчасно виконав обов'язки з дотримання встановлених Державою - членом Конвенції норм стосовно ПДВ;
- 2) суб'єкт господарювання не мав засобів для забезпечення виконання податкових зобов'язань постачальником;
- 3) суб'єкт господарювання не знав про невиконання постачальником своїх обов'язків.

Бачиться, що вище зазначене положення має бути імплементовано в законодавство України законодавчою та виконавчою гілками влади. Також вище зазначений аналіз свідчить про необхідність розробки методичних рекомендацій щодо забезпечення виконання платником податків його обов'язку зі сплати ПДВ,

щодо права платника податків на податковий кредит, проведення підвищення кваліфікації державних службовців з метою попередження порушень права, гарантованого ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції.

Окрім податкового кредиту, в державах-учасниках-ЄС актуальним і з теоретичної, і з практичної точки зору є питання такого виду стимулів, як інвестиційний податковий кредит, а також інституційного механізму його забезпечення.

Зокрема, в такій державі-учасниці ЄС, як Франція, інвестиційний податковий кредит надається платнику податку на проведення досліджень. В різних державах-учасниках ЄС його розмір може досягати 40 % від суми витрат на науково-дослідницькі роботи (в межах до 100 млн. євро). При цьому, національним законодавством цих держав встановлюється диференціація податкових ставок для тих платників податку, які вперше звертаються за одержанням податкового кредиту. Наприклад, у Франції 40 % - ставка на перший рік, 35 % - ставка на другий рік. Також законодавець Франції закріпив такі вимоги отримання інвестиційного податкового кредиту, як відсутність прямого зв'язку між платником податку, який вперше його отримує та платниками податку, які вже застосовували цей стимул; відсутність факту застосування власником суб'єкта підприємництва інвестиційного податкового кредиту протягом останніх 5-ти років; чіткість визначення територіальних меж проведення досліджень: Франція, Норвегія та Ісландія, країни-учасниці ЄС. Позитивний досвід Франції з застосування інвестиційного податкового кредиту свідчить про доцільність його застосування і законодавцем України, з врахуванням того, що базова ставка такого кредиту має залежати від таких чинників: обсяг грошових коштів, які витрачено платником податку на проведення наукових досліджень; строк користування цим кредитом.

В цілому, розв'язання проблем, пов'язаних з виконанням податкового обов'язку в Україні, а також в країнах Європейського союзу потребує вироблення

узгодженої міждержавної політики з метою вдосконалення процедури сплати ПДВ і його бюджетного відшкодування, захисту прав добросовісних платників податку, координації діяльності державних органів з метою боротьби із шахрайськими схемами розкрадання бюджетних коштів [264, с.159].

Ключовою є і роль Конституційного суду України в інституційному механізмі забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина.

Щодо конституційного обов'язку зі сплати податків і зборів, на думку Конституційного Суду України, закріплені в підпункті 16.1.13 пункту 16.1 статті 16, підпункті 20.1.11 пункту 20.1 статті 20 Кодексу компетенція контролюючих органів та обов'язок платників податків є необхідними умовами для забезпечення виконання приписів частини першої статті 67 Конституції України, згідно з якою кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом [280].

Аналіз названих положень Кодексу дав підстави констатувати Конституційному Суду України, що вони не містять заборони виїжджати за кордон фізичній особі, яка має податковий борг, а підпункт 94.2.2 пункту 94.2 статті 94 стосується лише обмеження права власності платника податків щодо належного йому майна у разі, якщо ця особа має податковий борг і виїжджає за кордон [280].

Конституційний Суд України вважає, що застосування адміністративного арешту майна платника податків з метою забезпечення виконання цим платником податків своїх обов'язків не є порушенням права особи на недоторканність житла. Отже, адміністративний арешт майна платника податків не позбавляє платника податків гарантованого статтею 41 Конституції України права власності на таке майно [280].

Верховний Суд теж є елементом інституційного механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина.

Він покликаний справлятися з суперечливістю та бланкетністю правових норм у діючому законодавстві, перекриваючи існуючі недоліки судовою практикою ЄСПЛ, яка, до речі, приймається для всіх держав-учасниць, що по суті вже є правовою дилемою, адже законодавства країн-учасників суттєво відрізняються, таким чином, може існувати не тільки проблема перекладу.

Відповідно до практики Європейського суду з прав людини, яка сформувалася з питань імперативності правила про прийняття рішення на користь платників податків, слідує, що в разі існування неоднозначності в тлумаченні прав та/чи обов'язків платника податків слід віддавати перевагу найбільш сприятливому тлумаченню національного законодавства та ухвалювати рішення на користь платника податків (постанова Верховного Суду від 5 грудня 2019 року по справі № 260/358/19) [281].

Щодо конституційного обов'язку додержання Конституції України та законів України Конституційний Суд України виосновує, що «Визначення у Конституції України людини як найвищої соціальної цінності в Україні покладає обов'язок як на державу, так і на її громадян виявляти необхідну повагу до кожної людини. Частиною першою статті 68 Основного Закону України передбачено, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» [280].

Одним із найбільш значущих конституційних обов'язків громадянина є обов'язок захищати вітчизну.

У рішенні у справі за конституційним зверненням громадянина Костенка Юрія Івановича щодо офіційного тлумачення окремих положень підпунктів 1, 2 пункту 1 Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років“ щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги“ від 16 червня 2011 року № 6-

рп/2011 Конституційний Суд України щодо обов'язку з захисту Вітчизни виносить, що «зі змісту статей 17, 65 Конституції України вбачається, що захист держави, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями всього Українського народу. Військова служба – це конституційний обов'язок громадян України, який полягає у забезпеченні оборони України, захисті її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності. До військовослужбовців належать особи, які проходять таку службу, зокрема у Збройних Силах України. Військовій службі передують необхідність виконання конституційного військового обов'язку, що передбачає проходження громадянами України військової служби (добровільно чи за призовом). З огляду на специфіку військової служби, яка полягає, зокрема, у виконанні військовослужбовцями спеціальних завдань, наявності ризиків для їх життя та здоров'я тощо, будь-яка форма проходження військової служби є обов'язком громадян України щодо захисту держави. Отже, закріплений у Конституції України обов'язок громадян України потребує поваги, а статус військовослужбовців будь-яких категорій обумовлюється військовою службою, інститут якої надає їм спеціальний статус [271].

Захист держави від агресії, який знаходить своє відображення в конституційному обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України має наступний нормативно-правовий механізм забезпечення його виконання.

Так, порядок реалізації визначено у Законі України «Про оборону України» №1932-ХІІ від 06.12.1991: у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, подає його Верховній Раді України на

схвалення чи затвердження, а також вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни [278].

Органи державної влади та органи військового управління, не чекаючи оголошення стану війни, вживають заходів для відсічі агресії [279]. На підставі відповідного рішення Президента України Збройні Сили України разом з іншими військовими формуваннями розпочинають воєнні дії, у тому числі проведення спеціальних операцій (розвідувальних, інформаційно-психологічних тощо) у кіберпросторі [279].

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України [279]. Громадяни України чоловічої статі, придатні до проходження військової служби за станом здоров'я і віком, а жіночої статі - також за відповідною фаховою підготовкою, повинні виконувати військовий обов'язок згідно із законодавством. Громадяни проходять військову службу, службу у військовому резерві та виконують військовий обов'язок у запасі відповідно до законодавства [279].

Крім цього Закон України Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» №2232-ХІІ від 25.03.1992 визначає: захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України. Військовий обов'язок устанавлюється з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, посади в яких комплектуються військовослужбовцями [279].

Військовий обов'язок включає: підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних діляниць; прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу; проходження військової служби;

виконання військового обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку [278].

Проте законодавство передбачає винятки: від виконання військового обов'язку звільняють громадяни України, які визнані за станом здоров'я непридатними до військової служби в мирний час, які до дня відправлення на строкову військову службу досягли 27-річного віку, які виконали обов'язки служби у військовому резерві протягом строків першого та другого контрактів тощо [278].

Держава має застосовувати і коло засобів, для забезпечення виконання людиною і громадянином такого конституційного обов'язку, як захист Вітчизни. Згідно з Основним Законом України захист Вітчизни – один з обов'язків громадян України. Реалізація цієї норми Конституції України в умовах екзистенційної воєнної загрози національній безпеці, зростання дефіциту фінансових ресурсів та дисбалансу воєнних потенціалів України та Російської Федерації обумовлює необхідність розроблення нової стратегії воєнної безпеки, яка базується на всеохоплюючій обороні України [282].

Україна, Латвія, Литва та Естонія мають спільне історичне минуле «радянської доби». Відновивши свою незалежність, в своїх конституціях ці держави заклали фундамент конституційно-правового регулювання суспільних відносин, які виникають при виконанні громадянами обов'язку щодо захисту Вітчизни. Окупація Російською Федерацією частини Донецького та Луганської областей, Автономної Республіки Крим актуалізує в Україні питання підвищення ефективності конституційно-правового регулювання відносин між державою і громадянами України з виконання ними конституційного обов'язку з захисту Вітчизни та свідчить про доцільність врахування конституційної практики нормативного регулювання цього обов'язку в Прибалтійських державах.

Питання обов'язків людини, в тому числі і обов'язку захищати Вітчизну досліджувалось у наукових роботах вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, в Україні його досліджували Ю. Бисага [283], К. Бондарєва [284], Л. Дешко [285], Н. Іконнікова [286], та ін. [287; 288; 289; 290; 291; 292; 293; 294; 295; 296]. Ці обов'язки конкретизуються в законодавстві України, яке зазнало суттєвих змін. Так, Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021 було затверджено Стратегію воєнної безпеки України (далі – Стратегія). Водночас, вище зазначені дослідження здійснювались до вище зазначеної зміни законодавства. Крім того, розвивається практика застосування такого законодавства, і вона теж потребує наукового аналізу. Також виопрацьовуються концепції розвитку законодавства України, яке регулює відносини між державою і громадянами України з виконання ними конституційного обов'язку з захисту Вітчизни. Вище викладене свідчить про теоретичну та практичну назрілість необхідності та доцільності проведення порівняльно-правового аналізу закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції України та конституціях Прибалтійських країн.

Виявимо особливості конституційно-правового закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції України та конституціях Прибалтійських країн, а також проаналізуємо досвід України та цих країн щодо забезпечення балансу інтересів людини, суспільства та держави при виконанні цього обов'язку.

В Преамбулі Конституції Латвії йдеться, що «Латвія як демократична, правова, соціально відповідальна і національна держава ґрунтується на свободі і гідності людини, визнає і захищає основні права людини і поважає національні меншини. Народ Латвії захищає свій суверенітет, незалежність Латвійської держави, його територію і її цілісність і демократичний державний устрій» [297]. Таким чином, в Преамбулі Конституції Латвії, по-перше, не йдеться про обов'язок захищати Вітчизну, а йдеться про інші обов'язки – захищати

суверенітет, незалежність Латвійської держави, його територію і її цілісність і демократичний державний устрій. В ст. 65 Конституції України закріплюється обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність, вшановувати її державні символи.

Отже, і Конституція Латвії, і Конституція України закріплюють обов'язок захищати незалежність держави, територіальну цілісність. На відміну від Конституції України, Конституція Латвії не закріплює обов'язок захищати Вітчизну, а закріплює обов'язок захищати суверенітет, цілісність, демократичний державний устрій.

По-друге, відповідно до Конституції Латвії зобов'язаним суб'єктом є народ Латвії (Преамбула Конституції Латвії), в той час як відповідно до ст. 65 Конституції України зобов'язаним суб'єктом є громадяни України.

В Преамбулі Конституції Латвії також йдеться, що «Латвія, усвідомлюючи, що вона є рівноцінною частиною міжнародного співтовариства, захищає державні інтереси і сприяє сталому та демократичному розвитку єдиної Європи та світу» [297]. Таким чином, в Конституції Латвії закріплено такий широкий обов'язок, як захист державних інтересів. Поняття державних інтересів є одним з найбільш дискусійних в науці конституційного права [297; 298; 299; 300; 301]. Крім того, суб'єктом, на якого покладено цей обов'язок, є держава – Латвія.

На відміну від Конституції Латвії, в Україні відповідно до ст. 18 Конституції України йдеться не про державні, а про національні інтереси, безпеку, а також що суб'єктом, на якого цей обов'язок покладено, є держава: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права» [302]. Також у Конституції України, на відміну від Конституції Латвії конкретизовано, що на забезпечення

національних інтересів та безпеки спрямовано зовнішньополітичну діяльність України. Крім того, у ст. 18 Конституції України не акцентується увага на сприянні держави сталому та демократичному розвитку саме єдиної Європи та світу, хоча в Преамбулі Конституції України визначено стратегію держави – набуття повноправного членства в ЄС та НАТО. Натомість, в Конституції України йдеться про підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з усіма членами міжнародного співтовариства та акцентується увага, що таке співробітництво здійснюється відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права (ст. 17 Конституції України).

Про військову оборону мова йде в ст. 44 Конституції Латвії: «Президент держави має право вжити необхідних заходів військової оборони, якщо будь-яка інша держава оголосило війну Латвії або якщо ворог нападе на латвійські кордони. Разом з тим Президент держави негайно скликає Сейм, який приймає рішення про оголошення і початок війни» [303]. На відміну від Конституції Латвії, Конституція України в ст. 65 закріплює обов'язок громадян з захисту Вітчизни. Про оборону України йдеться в ст. 17 Конституції України: «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України» [2]. Згідно зі Стратегією воєнної безпеки України «Всеохоплююча оборона України — це комплекс заходів, основний зміст яких полягає у: превентивних діях та стійкому опорі агресору на суші, на морі та в повітряному просторі України, протидії в кіберпросторі та нав'язуванні своєї волі в інформаційному просторі; використанні для відсічі агресії всього потенціалу держави та суспільства (воєнного, політичного, економічного, міжнародно-правового (дипломатичного), духовного, культурного тощо); застосуванні всіх форм і

способів збройної боротьби з агресором, зокрема асиметричних та інших дій для оборони України, з дотриманням принципів і норм міжнародного права» [304].

В Конституції Литовської Республіки, яка була прийнята громадянами Литовської Республіки на референдумі 25 жовтня 1992 року, закріплено лише положення, відповідно до яких «примусовою працею не вважається проходження служби у війську або альтернативна служба, що її заміняє, а також праця громадян під час війни, стихійного лиха, епідемії або в інших надзвичайних випадках» (ст. 48). Таким чином, у Конституції Литви не закріплено обов'язок держави, народу чи громадян Литви із захисту Вітчизни. Проходження ж служби у війську або альтернативна служба, праця громадян під час війни розглядається як структурний елемент суб'єктивного юридичного права на працю. Водночас, конструкція в ст. 48 Конституції Литви «примусовою працею не вважається ...праця громадян під час війни» дозволяє стверджувати, що обов'язок з праці під час війни покладається на таких суб'єктів, як громадяни Литви. На відміну від Конституції Литви в Конституції України відсутні положення, які б були присвячені суто «праці громадян під час війни».

В п. 16 ст. 84 Конституції Литви йдеться, що «Президент Республіки: ...у разі збройного нападу, який містить у собі загрозу суверенності або територіальній цілісності держави, приймає рішення про захист від збройної агресії, про введення воєнного стану, а також про мобілізацію і подає ці рішення для затвердження на найближчому засіданні Сейму» [305]. Таким чином, Конституція Литви закріплює обов'язок Президента Литви прийняти рішення про захист від збройної агресії і подати ці рішення на засідання Сейму. Ці рішення потребують затвердження Сеймом.

Відповідно до ст. 54 Конституції Естонії «обов'язок громадянина Естонії - бути вірним конституційному ладу і захищати незалежність Естонії» [306]. Таким чином, в Конституції Естонії закріплюється обов'язок з захисту

незалежності, але не обов'язок захисту Вітчизни як у Конституції України. При цьому, як і в Конституції України, в Конституції Естонії визначено коло суб'єктів, на яких покладено обов'язок захищати незалежність держави – це громадяни держави. Також відповідно до ст. 54 Конституції Естонії «Кожен громадянин Естонії має право, за відсутністю інших засобів, надавати спробам насильницького зміни конституційного ладу опір з власної ініціативи» [307].

Згідно зі ст. 126 Конституції Естонії «Основи будівництва Сил оборони і організацій державної оборони Естонії встановлюються законом. Основи організації державної оборони встановлюються Законом про державну оборону в мирний час і Законом про державну оборону у воєнний час». Таким чином, у Конституції Естонії закладено фундамент конституційно-правового регулювання державної оборони в мирний та у воєнний час. При цьому, на відміну від Конституції України, в якій йдеться про захист Вітчизни (ст. 65) та оборону України (ст. 17), в Конституції Естонії йдеться про державну оборону.

В ст. 127 Конституції Естонії зазначається, що «очолює державну оборону Президент Республіки. Рада державної оборони при Президентові Республіки є дорадчим органом, склад і завдання якого встановлюються законом. Силами оборони та організаціями державної оборони Естонії в мирний час керує командувач Силами оборони, а у воєнний час - головнокомандуючий Силами оборони. Командувач і головнокомандувач Силами оборони призначаються на посаду і звільняються з посади Державним Зборами за поданням Президента Республіки», а в ст. 128 Конституції Естонії йдеться, що «Державні Збори за поданням Президента оголошують військовий стан, мобілізацію і демобілізацію, приймають рішення про використання Сил оборони для виконання міжнародних зобов'язань Естонської держави. У разі агресії, спрямованої проти Естонської Республіки, Президент Республіки, не чекаючи рішення Державних Зборів, оголошує військовий стан і мобілізацію і призначає головнокомандувача Силами

оборони» [307]. Таким чином, на відміну від Литви, де Сейм затверджує рішення Президента про захист від збройної агресії, про введення воєнного стану, а також про мобілізацію, в Естонії Президент не чекає рішення Державних Зборів, оголошуючи військовий стан і мобілізацію.

Вище проведений аналіз дозволяє дійти таких висновків.

1. Виявлено такі особливості конституційно-правового закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції Латвії: закріплює такий обов'язок, як захист державних інтересів, і не конкретизує, що його структурним елементом є обов'язок захищати Вітчизну; суб'єктом, на якого покладено цей обов'язок, є держава – Латвія.

Встановлено такі особливості конституційно-правового закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції Литви: не закріплено обов'язок держави, народу чи громадян Литви із захисту Вітчизни; як структурний елемент суб'єктивного юридичного права на працю закріплено проходження служби у війську або альтернативна служба, праця громадян під час війни; обов'язок з праці під час війни покладається на таких суб'єктів, як громадяни Литви.

Виявлено такі особливості конституційно-правового закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції Естонія: закладено фундамент конституційно-правового регулювання державної оборони в мирний та у воєнний час; як окремий обов'язок обов'язок із захисту Вітчизни не закріплюється; визначено коло суб'єктів, на яких покладено обов'язок захищати незалежність держави – це громадяни держави.

2. Встановлено, що в Конституціях Литви та Естонії закріплено норми, що регулюють відносини між державою і громадянами, органами державної влади у зв'язку з агресією (Конституція Естонії) та збройною агресією (Конституція Литви). Конституції України та Латвії таких норм не містять. Відповідно до Конституції Латвії зобов'язаним суб'єктом є народ Латвії (Преамбула

Конституції Латвії), в Україні - громадяни України (ст. 65 Конституції України). З врахуванням окупації частини Донецької та Луганської областей України, Автономної Республіки Крим, пропонується доповнити Конституцію України положеннями, які б були фундаментом регулювання відносин між державою і громадянами, органами державної влади у зв'язку з агресією проти України.

З врахуванням такого чинника як окупація Російською Федерацією частини Донецької та Луганської областей України, Автономної Республіки Крим, пропонується доповнити Конституцію України положеннями, які б були фундаментом регулювання відносин між державою і громадянами, органами державної влади у зв'язку з агресією проти України.

На основі аналізу інституційного механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та країнах-учасниках Європейського Союзу (Німеччина, Франція, Польща, Італія, Угорщина, Чехія, Іспанія) пропонуємо з метою вдосконалення Конституції України, Митного кодексу України, Податкового кодексу України, Сімейного кодексу України, Кодексу законів про працю України, Основ законодавства України про охорону здоров'я, Закону України «Про Кабінет Міністрів України», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» закріпити в них норми, що регулюють відносини між державою і громадянами, органами державної влади у зв'язку з агресією проти України.

3.2. Європейський досвід забезпечення балансу інтересів людини та суспільства при визначенні правових засобів забезпечення виконання конституційних обов'язків

Питання поняття балансу, інтересу, інтересу людини, суспільства, забезпечення їх балансу є міждисциплінарним та одним з найбільш дискусійних в юридичній науці та на практиці. Дослідження динаміки співвідношення приватного і публічного інтересу в різних галузях права й законодавства дозволяє уникнути багатьох помилок та складнощів на різних стадіях реалізації права, у тому числі у процесі вирішення конфліктів, що виникають під час зіткнення таких інтересів [300, с.7]. Так, в науці конституційного права щодо держав, які проходять стадію становлення демократичного ладу, одним з ключових є питання забезпечення балансу інтересів людини та суспільства при визначенні правових засобів забезпечення виконання конституційних обов'язків. Вчені розробляють такі підходи щодо такого забезпечення, які б запобігали підміні понять, цінностей тощо. Врешті решт ці підходи покликані утверджувати верховенство права адже саме баланс інтересів, як вірно зазначає вчена О. Дем'янова, є «...чинником визначення змісту верховенства права» [308].

Дискусії вітчизняних науковців тривають, адже відбувається еволюція національної системи права, яка до відновлення незалежності України розвивалась на основі радянського законодавства, а відтак домінуючим, як відомо, був державний інтерес. Приватний інтерес здебільшого носив декларативний характер, а питання балансу державного та приватного інтересу радянські вчені здебільшого уникали в своїх дослідженнях. Як вірно зазначає Л. Золотухіна «із проголошенням незалежності України починається формування нового, гуманістичного підходу до праворозуміння і зміщення

орієнтирів у бік реалізації та захисту приватних інтересів – відбувається лібералізація політичних та економічних відносин, створюється правова основа для розвитку підприємництва та ринкової економіки в цілому» [309]. Проте ще довгі роки в публічних галузях права продовжують переважати державні інтереси, які захищалися репресивними заходами примусу, жорсткими засобами юридичної відповідальності, що були відголосками тоталітарної правової системи [309]. Безумовно, як свідчить практика Європейського суду з прав людини у справах проти України, такі підходи мають місце і при застосуванні різного кола засобів забезпечення виконання таких конституційних обов'язків як сплата податків, військовий обов'язок тощо.

Ми однастайні в думці з П. Рабіновичем, що такий особливий соціальний феномен як верховенство права покликаний взаємоузгоджувати реалізацію обов'язків людини, людських спільнот, об'єднань, усього суспільства [310, с. 22]. Думка вченого В. Шилінгова, який стверджує, що «принцип верховенства права полягає в забезпеченні балансу інтересів у відносинах індивідів, індивіда з суспільством, громадянина з державою на підставі правових норм» [311, с. 29] вбачається дискусійною оскільки має бути забезпечено баланс інтересів не лише громадянина з державою, а більш широкого кола носіїв конституційних обов'язків – іноземців, осіб без громадянства тощо. Зокрема, при забезпеченні виконання таких конституційних обов'язків як сплата податків, отримання початкової освіти та ін. має бути дотримано баланс інтересів у відносинах особи та держави, незалежно від наявності у неї громадянства/підданства даної держави. Свідченням цього є і практика Європейського суду з прав людини, яка проаналізована в цьому підрозділі дисертації.

Також дискусійним вбачається твердження В. Шилінгова, що «...переважною сферою використання балансу інтересів є рівновага між інтересами людини і суспільства» [311, с. 17]. Бачиться, що рівновага між інтересами людини і

суспільства - це не сфера використання балансу інтересів, а задача для досягнення мети – реалізації принципу верховенства права.

Не можна погодитись і з точкою зору Ю. Мельника, який зазначає, що «у випадку, коли між суб'єктами приватноправових відносин виникають конфлікти і існує необхідність застосування принципу верховенства права, то суди мають зважати як задоволення інтересу того чи іншого суб'єкта вплине на загальний інтерес, керуючись при цьому виключно мотивами добра та справедливості» [312]. Бачиться, що принцип верховенства права і є втіленням добра і справедливості, а підхід, який пропонує вчений не свідчить про пошук балансу інтересів сторін конфлікту, а демонструє свавільне втручання суду в права цих сторін з мотивів нібито забезпечення загального інтересу. Крім того, пошук балансу має відбуватись між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретного суб'єкта, а не між інтересом суспільства та інтересом суб'єкта. Конституційний Суд України в своєму рішенні хоча і зазначає, що конфлікт інтересів притаманний конгломерату власне законних, охоронюваних законом і правом інтересів [313], але йдеться про виключно легітимні, але конкуруючі інтереси покупця і продавця, боржника і кредитора, наймача і наймодавця, споживача і товаровиробника, прокурора і адвоката, слідчого і підозрюваного тощо [313].

О. Піменова вірно підкреслює, що «...саме дотримання балансу інтересів представляється нам основним критерієм справедливості процедури розгляду ... справи. Конкретизація балансу приватних інтересів, знаходить прояв у концепції «рівності можливостей», потужно розвинутій в практиці Європейського суду» [314]. Саме на основі балансу інтересів ґрунтуються ідея заходів дисциплінування платників податків, забезпечення належної турботи батьків або осіб, які їх замінюють, про дітей тощо.

Вчений П. Рабінович наголошує, що «...властива феномену верховенства права «збалансованість» (прав, інтересів, потреб різних суб'єктів) є, власне, його оцінюваною властивістю і, відповідно, оціночною категорією, яка «приречена» неоднозначно, неуніфіковано витлумачуватись і застосовуватись до конкретних ситуацій різними суб'єктами [310, с. 23]. Бачиться, що цей підхід має бути розповсюджений і на обов'язки людини і громадянина адже вони є завершальною складовою конституційно-правового статусу людини і громадянина. В цьому підрозділі дисертації будуть проаналізовані рішення Європейського суду з прав людини, в якому ним здійснено пошук цього балансу для досягнення мети всієї Конвенції. Такий аналіз має і теоретичну цінність адже дозволяє вдосконалити існуючі в науці конституційного права підходи щодо вище зазначеного балансу інтересів, так і прикладний з огляду на те, що рішення Європейського суду з прав людини є джерелом права в Україні, а законодавство України та практика його застосування мають бути сумісні з Конвенцією.

На думку П. Рабіновича, яку ми поділяємо, «...рисом критерію балансу інтересів є вельми нестабільний характер. ... властива феномену верховенства права «збалансованість» ... є, власне, його оцінюваною властивістю і, відповідно, оціночною категорією, яка «приречена» неоднозначно, неуніфіковано витлумачуватись і застосовуватись до конкретних ситуацій різними суб'єктами» [310, с. 23]. Пошук цього балансу – мета всього національного законодавства. Загальновідомо: національні органи державної влади мають ретельно збалансовувати відповідні конкуруючі інтереси людини та суспільства при визначенні правових засобів забезпечення виконання конституційних обов'язків. Судді Європейського суду з прав людини Біндшедлер-Роберт, Гьольчюкль, Матчера, Петтіті, Руссо та Шпільманна зазначають, що закон має забезпечувати справедливу рівновагу між інтересами суспільства і тим, чим вимушені жертвувати заради них приватні особи [315]. Балансування

конкуруючих інтересів органами державної влади має в достатньому ступені гуртуватися на критеріях, визначених усталеною практикою Європейського суду з прав людини.

Також ми одностайні з П. Рабіновичем в думці, що «...для сучасної держави важливий постійний, безперервний пошук балансу інтересів. Черговий етап пошуку нового балансу має місце зараз під впливом світової фінансової та економічної кризи» [310]. Безумовно, практика Європейського суду в цьому контексті є ключовою. Такої ж точки зору дотримується і О. Дем'янова. Так, досліджуючи питання балансу інтересів, вчена слушно наголошує на необхідності проведення саме аналізу судової діяльності [308].

В державах-учасниках ЄС та в Україні проводиться ряд реформ – податкових, реформ у військовій сфері, освіти та ін., які безпосередньо стосуються конституційних обов'язків людини і громадянина: і права власності, яке зобов'язує, і обов'язку сплачувати податки і збори, і обов'язку отримати шкільну освіту, і обов'язку захищати Вітчизну тощо. Якнайкраще результат цих реформ ілюструє практика Європейського суду з прав людини, адже в своїх рішеннях Європейський суд з прав людини дає оцінку якості національного законодавства та ефективності практики його застосування з огляду на їх відповідність Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Реформи, які проводяться в державі не відповідають суспільним інтересам, якщо закон, що регулює суспільні відносини в фінансовій сфері, порушує угоди, які носії конституційних обов'язків уклали на власний розсуд ще до того, як цей закон набрав чинності; розвіяв очікування, з якими заявники укладали ці угоди, та порушив умови, на яких вони ґрунтувалися; примусив заявників, супроти їхньої волі, продати свою нерухомість приватним особам з вигодою для цих осіб; позбавив заявників власності, яка в усіх випадках була продана за ціною, нижчою за ринкову ціну, а часто - набагато нижчою за таку ціну; не передбачив

порядку, згідно з яким носії конституційних обов'язків людини і громадянина могли б оскаржити законність чи підстави для такого позбавлення їхнього права, або принципів, покладених в основу розрахунку компенсації тощо [316].

Практика Європейського суду з прав людини свідчить, що у держав-учасниць Ради Європи немає одностайності в визначенні змістовного поняття «суспільний інтерес», «інтерес суспільства», «публічний інтерес», наслідком чого є таке балансування між конкуруючими інтересами, яке не відповідає усталеній практиці Європейського суду з прав людини. Нижче ця практика буде проаналізована.

Аналізуючи досвід країн Європейського Союзу вчені зауважують, що відповідно до положень адміністративного права Федеративної Республіки Німеччина та Республіки Польща встановлено підхід до розуміння публічного інтересу як «генеральної клаузули» – норми, яка має вираз у досить узагальненому формулюванні та припускає наявність адміністративного розсуду під час прийняття рішень, що пояснюється самою природою цієї адміністративно-правової категорії та наявністю в ході її визначення можливого конфлікту різних приватних інтересів. У такому разі з'ясування сутності публічного інтересу в конкретній ситуації визначатиметься виключно наявними обставинами, що зумовлює такі пріоритетні характеристики цього явища, як ситуативність його формування та необхідність задоволення, що дає змогу застосовувати адміністративний розсуд у вирішенні спірних питань правового регулювання суспільних відносин [255, с.26].

В законодавстві України визначення загального поняття «інтерес» відсутнє, хоча сам термін і застосовується в Конституції України, законах та підзаконних нормативно-правових актах, які положення Конституції України розвивають. Так, в Конституції України йдеться, що: «...Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів» [2] (ст. 18

Конституції України), «...Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [2] (ч. 2 ст. 32 Конституції України), «...Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [2] (ч. 3 ст. 34 Конституції України), «...Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей» [2] (ч. 2 ст. 35 Конституції України), «...громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [2] (ч. 1 ст. 36 Конституції України), «Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності» [2] (ч. 3 ст. 36 Конституції України) тощо.

При цьому в доктрині конституційного права загальний підхід до розуміння сутності категорії інтерес відсутній. Немає однастайності в розумінні цієї категорії і серед вчених-цивілістів, вчених-адміністративістів, а також вчених, що досліджують питання інтересу в європейському праві. Є. Харитонов в

монографічному дослідженні зазначає, що непоодиноким вченими поняття «інтерес» розглядається як синонім понять «бажанням законного очікування» [317, с. 11-12]. Така точка зору є дискусійною адже правомірне очікування може виникнути лише в тому випадку, коли через заяви та/або обіцянки від імені органу публічної влади, чи внаслідок усталеної практики органу публічної влади у особи сформувалося розумне сподівання, що за певних обставин стосовно до неї цей орган публічної влади буде діяти саме так, а не якось інакше.

Вчена І. Спасио-Фатєєва розглядає як тотожні поняття інтерес та законні очікування, правомірні очікування і наголошує, що саме так має перекладатись українською термін *Legitimate expectation* [318]. Така точка зору вбачається дискусійною адже під законними очікуваннями розуміють ті очікування, які відповідають закону. Підхід же до визначення поняття «закон держави» в країнах-учасницях ЄС застосовується широкий - під «законом держави» розуміються як закони, прийняті парламентом держави, так і підзаконні акти. Тобто фактично як епітет слова «законний» застосовується слово «формальний». Такого ж підходу дотримується і Європейський суд з прав людини. Таким чином поняття «законні очікування» не є тотожним «правомірним очікуванням», а тим більше поняттю «інтерес».

Є. Харитонов дотримується точки зору, що «...розуміння інтересу як «очікування» завдячує своєю появою цивілістичній традиції, котра веде свій початок від часів римського права, де терміном «інтерес» позначалася різниця між бажаним і реальним (тим, що вже є): «Інтерес — це те, чого мені бракує, і те, що я міг набути» [317, с. 14]. Поділяючи цю точку зору І. Вінник зазначає, що «...у такому сенсі поняття «інтерес» виступає, очевидно, категорією об'єктивною. Відлуння зазначеного підходу зберігається до цього часу не лише у практиці ЄСПЛ, але й у вітчизняних правових доктринах: дещо меншою мірою — у приватно-правовій, більшою — у публічно-правовій» [319].

У законодавстві України закріплено визначення поняття “національний інтерес”, яке розглядається як життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. Як передбачено ст.6 Закону України «Про основи національної безпеки України» пріоритетами національних інтересів України є зокрема: гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів; захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві; забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України; створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення; збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку; забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів; розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення; інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України [323, с.117]. Як бачимо, у законодавстві поняття «національний інтерес» визначено доволі широко, і

складові, які його становлять, не обмежуються тільки інтересом держави, вони охоплюють також суспільний, і, навіть приватний інтерес. Тому, не завжди між приватним та публічним інтересом наявні антагоністичні протиріччя. У багатьох моментах такі інтереси можуть співпадати, а в багатьох – розходитися, і це закономірно. Саме у ситуації, коли державний, суспільний та приватний інтереси не співпадають, важливо забезпечити їх справедливий баланс.

А. Роздайбіда у своїй науковій праці зауважує, що саме через застосування публічного примусу гарантується реалізація публічних інтересів. Останні передбачають певну системну конструкцію і охоплюють єдино спрямовані, але в той же час різні за рівнем забезпечення, метою і т.д. інтереси. До системи публічних інтересів можна віднести інтереси держави, територіальних громад та державних органів, які представляють державу та територіальні громади [254, с.13]. Такий підхід ми розглядаємо як доволі звужений, адже публічний інтерес забезпечується не виключно примусом, а й іншими засобами.

Інші науковці слушно звертають увагу на те, що публічні інтереси мають охоплювати ті потреби, від яких залежить існування та розвиток суспільства загалом, де приватні інтереси визнаються та гарантуються державою. Необхідний є їхній розумний баланс у тому сенсі, щоб приватні інтереси повністю не поглинулися публічними, перевага будь-якого з цих інтересів буде негативно впливати на розвиток демократичної держави. Для досягнення балансу інтересів вимагається їхнє узгодження (активна взаємодія суб'єктів на основі формальної рівності), що передбачає їхній паритет, який гарантує рівність можливостей щодо вираження та захисту своїх інтересів. Завдяки цьому забезпечується не лише передбачуваність та гарантованість реалізації необхідних взаємоузгоджувальних процедур, але і оптимальність та збалансованість виробленого рішення. Так формується система визначених правових

можливостей, що проявляється у консолідованому акті сторін, у якому відображено баланс інтересів [300, с.9-10].

Л. Золотухіна під публічним інтересом розуміє сукупність потреб, прагнень і цілей, які визнаються державою, їх реалізація гарантується засобами публічного управління та сприяє забезпеченню прав і свобод людини. Підкреслено, що належне забезпечення реалізації публічного інтересу визначає рівень ефективності функціонування органів державної влади й місцевого самоврядування, характеризує рівень розвитку суспільства. При цьому авторка стверджує, що задоволення публічного інтересу є функціональною та змістовою характеристикою діяльності суб'єктів владних повноважень. При цьому дослідниця вважає, за своєю сутністю публічний інтерес має відображати баланс між державними, суспільними та приватними інтересами стосовно актуального стану й напрямів розвитку головних сфер соціального життя (економіки, політики, культури, міжнародних відносин та внутрішньої політики тощо). Визначено, що в сучасному адміністративному праві публічний інтерес являє собою оціночну категорію, яка не має чітких дефінітивних меж і критеріїв визначення; відповідно, під час вирішення конкретних практичних проблем щодо реалізації та захисту публічного інтересу залишається досить широкий простір для адміністративного розсуду. [255, с.25].

Твердження про широкий спектр адміністративного розсуду (іншими словами - дискрецію) є доволі дискусійним. Відомо, що відповідно до ч.2 ст.19 Конституції України Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Як правило, законодавство чітко визначає межі повноважень органу державної влади. Під дискреційним повноваженням слід розуміти компетенцію суб'єкта владних повноважень на прийняття самостійного рішення в межах, визначених законодавством, та з

урахуванням принципу верховенства права. Повноваження не є дискреційними, коли існує лише один правомірний та законно обґрунтований варіант поведінки суб'єкта владних повноважень. Таке розуміння важливе з огляду на наявність численних судових спорів щодо оскарження дій, рішень, а особливо бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Тривалий час ефективний судовий захист порушених прав був неможливий з огляду саме на необґрунтовано розширене тлумачення адміністративного розсуду. При такому підході суди воліли не зобов'язувати державний орган вчинити конкретну дію, необхідну для реалізації чи захисту права особи, а тільки зобов'язати повторно розглянути це питання, що часто призводило до необхідності повторного звернення до суду. Це, безумовно, не могло розглядатися як ефективний захист порушених прав. В останні час практика Верховного Суду змінилася, зокрема у постановках у постановках від 23 січня 2018 року у справі № 208/8402/14-а та від 29 березня 2018 року у справі № 816/303/16 та в багатьох інших суд прийшов до висновку, що у разі існування певних чітко визначених законодавством умов, суб'єкт владних повноважень зобов'язаний вчинити конкретні дії, а в разі, якщо він їх не вчиняє, його можна зобов'язати до цього в судовому порядку.

З огляду на наведені вище аспекти змісту поняття «інтерес» постає питання: чи має такий феномен, як «інтерес» подвійну сутність: об'єктивну та суб'єктивну? Чи є баланс інтересів нерухомою рівновагою? Проаналізуємо рішення Європейського суду з прав людини, в яких формується підхід до розуміння цих понять і з якими має бути сумісне національне законодавство держав-членів Ради Європи.

Так, в справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» перше твердження заявників полягало в тому, що «критерій відповідності "суспільним інтересам" у нормі стосовно позбавлення права задовольняється лише тоді, коли майно забирають в загальних інтересах на благо суспільства загалом, і що, як наслідок, передання права власності на майно від однієї особи до іншої лише для

особистої вигоди останньої ніколи не може бути заходом, здійсненим "в інтересах суспільства". У своєму поданні вони стверджували, що зазначене законодавство не задовольняє цієї вимоги» [315]. Комісія та Уряд погодилися з висновком, що примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої можна в принципі розглядати як захід, який здійснюється "в інтересах суспільства", якщо це робиться з метою виконання законної соціальної політики (п. 38 рішення Європейського суду з прав людини в справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства») [315].

Європейський суд з прав людини погодився із заявниками, що позбавлення права власності на майно, здійснене лише з метою надання особистої вигоди приватній стороні, не може бути таким, що відповідає «суспільним інтересам» (п.40 рішення Європейського суду з прав людини в справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства») [315]. «Однак примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої може, залежно від обставин, становити законний засіб забезпечення суспільних інтересів. У цьому зв'язку, навіть на підставі тих текстів чинних конституцій, законів та прецедентних рішень Договірних держав, у яких використані словосполучення, адекватні значенню "в інтересах суспільства", не можна побачити жодного загального принципу, який би виправдовував розуміння поняття суспільних інтересів як таке, що виключає примусове передання права власності від однієї до іншої приватної сторони. Те саме можна сказати про деякі інші демократичні країни; так, у своїх поданнях заявники та Уряд посилалися на рішення Верховного суду Сполучених Штатів Америки, яке стосувалося державного закону на Гаваях, згідно з яким право на нерухомість у примусовому порядку передавалося від орендодавців до орендарів з метою зменшення концентрації земельної власності», зазначив Європейський суд з прав людини [315].

Таким чином, критерій відповідності "суспільним інтересам" має бути задоволено у національному законодавстві. Критерій відповідності "суспільним інтересам" у нормі закону стосовно вжиття державою певних заходів для забезпечення виконання особою конституційного обов'язку задовольняється лише тоді, коли мета вжиття заходів, передбачених нею, полягає в загальних інтересах на благо суспільства загалом. Якщо мета полягає в виконанні законної соціальної політики, то це здійснюється «в інтересах суспільства». Залежно від обставин примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої може становити законний засіб забезпечення суспільних інтересів.

В п. 41 рішення Європейського суду з прав людини в справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» йдеться, що «...Так само англійську фразу "в інтересах суспільства" не можна розуміти як таку, що вимагає використання переданого майна в інтересах широкого загалу чи отримання суспільством взагалі прямої вигоди від такого передання. Передання права власності на майно з метою виконання політики, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості в суспільстві, можна правомірно вважати заходом, здійсненим "в інтересах суспільства". Зокрема, справедливість системи права, яка регулює право договорів чи майнові права приватних сторін, становить суспільно значуще питання, і тому законодавчі заходи, спрямовані на забезпечення такої справедливості, можуть відповідати "інтересам суспільства", навіть якщо вони передбачають примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої» [315].

«Вираз *«pour cause publique»* («в інтересах суспільства»), використаний у французькому тексті статті 1 Протоколу N 1, фактично можна тлумачити як такий, що має вузький зміст, на який посилаються заявники, про що свідчить національне право деяких, але не всіх Договірних держав, у яких цей вираз або його еквівалент вживається в контексті експропріації майна. Однак цей факт не вирішальний,

оскільки Суд уже визнав у своїй практиці, що чимало конвенційних концепцій мають "автономне" значення. Крім того, слова "publique" ("інтереси суспільства") також можуть мати ширше значення і означати заходи з експропріації, вжиті на виконання політики, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості», виосновує Європейський суд з прав людини [315]. Крім того, Європейський суд з прав людини, як і Комісія, вважає, що таке тлумачення найкраще передає зміст цих формулювань в англійському та французькому текстах, якщо зважати на предмет і мету статті 1 Протоколу N 1, які передусім полягають у виключенні можливості необґрунтованої конфіскації майна [315].

Отже, англійську фразу «в інтересах суспільства» не можна розуміти як таку, що вимагає застосування державою заходів з забезпечення виконання людиною і громадянином конституційних обов'язків в інтересах широкого загалу чи отримання суспільством взагалі прямої вигоди від такого передання. Заходом, здійсненим «в інтересах суспільства» є виконання політики, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості в суспільстві.

При цьому, заявники стверджували, що «вживання в одному й тому самому контексті різних словосполучень - «public interest» ("інтереси суспільства") в частині першій статті 1 Протоколу N 1 та «general interest» ("загальні інтереси") в частині другій - має, відповідно до загальновизнаного принципу тлумачення договорів, свідчити про посилення на різні поняття. За їхніми словами, ця стаття надає державі більшу свободу не в позбавленні особи її права власності, а в регулюванні використання власності цією особою» [315]. Але на думку Європейського суду з прав людини «навіть якби в цій статті були якісь розбіжності між поняттям "інтереси суспільства" і поняттям "загальні інтереси", таку докорінну розбіжність між цими поняттями, яку мають на увазі заявники при розгляді даного питання, встановити неможливо» [315]. Отже, поняття "інтереси суспільства" та поняття "загальні інтереси" є синонімами.

Що стосується питання заходів, спрямованих на забезпечення справедливого розподілу економічної вигоди, наприклад, шляхом оподаткування, з погляду статті 1 Протоколу N 1, то вони є правомірними.

З огляду на ці міркування, «Суд дійшов до такого самого висновку, що й Комісія: заволодіння майном, здійснене з метою впровадження соціальної, економічної чи іншої політики, яку передбачає закон, може відповідати "суспільним інтересам", навіть якщо суспільство в цілому безпосередньо не користується і не володіє цим майном. Отже, дане законодавство про орендну реформу не є, з огляду на такі факти, порушенням статті 1 Протоколу N 1. Тому необхідно з'ясувати, чи задовольняє в інших відношеннях це законодавство критерій відповідності "інтересам суспільства" ...» [315]

Таким чином, правомірним з огляду на ст. 1 Протоколу 1 Конвенції є заходи, які здійснює держава з метою впровадження соціальної, економічної чи іншої політики, яку передбачає закон і може відповідати "суспільним інтересам", навіть якщо суспільство в цілому безпосередньо не користується і не володіє цим майном.

В п. 46 рішення у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» Європейський суд прав людини зазначив, що «Завдяки безпосередньому знанню суспільства та його потреб національні органи влади мають у принципі кращі, ніж міжнародний суд, можливості для оцінки того, що відповідає "суспільним інтересам". Отже, створена Конвенцією система захисту покладає саме на національні органи влади обов'язок початкової оцінки як існування проблеми суспільного значення, яка виправдовує як заходи позбавлення права власності, так і проблеми необхідності заходів з усунення несправедливості ...Це означає, що в цій сфері, як і в інших сферах, на які поширюються гарантії Конвенції, національні органи влади мають певну свободу розсуду» [315].

Також Європейський суд з прав людини зазначив в п. 46 рішення у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства», що «поняття "інтересів

суспільства" необхідно розуміти широко. Зокрема, як зазначила Комісія, рішення з прийняття законів щодо експропріації майна, як правило, ухвалюється після розгляду політичних, економічних та соціальних питань, стосовно яких у демократичному суспільстві можуть існувати досить різні думки. Суд, визнавши природним, що свобода розсуду, якою користується законодавчий орган у здійсненні соціальної та економічної політики, має бути широкою, поважатиме рішення такого органу у визначенні того, що відповідає "інтересам суспільства", лише тоді, коли таке рішення має відповідне обґрунтування. іншими словами, хоча Суд не може підмінити оцінку національних органів своєю власною оцінкою, він зобов'язаний перевірити законність оскаржених заходів у світлі статті 1 Протоколу N 1 і при цьому проаналізувати факти, з посиланням на які діяли національні органи влади» [315].

Отже, обов'язок початкової оцінки як існування проблеми суспільного значення, яка виправдовує як заходи з забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку, так і проблеми необхідності заходів з усунення несправедливості лежить на національних органах влади. Поняття "інтересів суспільства" необхідно розуміти широко. Рішення з прийняття законів щодо вжиття заходів з забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку має ухвалюватись після розгляду політичних, економічних, соціальних питань, стосовно яких у демократичному суспільстві можуть існувати досить різні думки. Держава має навести аргументування, що вжиття нею заходів з забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку відповідає інтересам суспільства. При цьому що стосується інтересів суспільства, то засоби, вибрані для досягнення мети, мають пропорційно співвідноситись з поставленою метою.

Отже, захід, який вживає держава з забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку, має не лише ставити - як за

фактами, так і в принципі - законну мету "в інтересах суспільства", а й забезпечувати при цьому належне пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою.

Разом з тим, сутність публічного інтересу не може бути виражена як проста сукупність індивідуальних приватних інтересів. Визначено, що приватні інтереси можуть суперечити публічному інтересу, однак у такому разі пріоритетність у задоволенні повинна бути в останнього, адже належна реалізація публічного інтересу має своїм результатом досягнення високого рівня розвитку держави й суспільства. Задоволення публічного інтересу повинне розглядатися як необхідна передумова, гарантія розбудови громадського суспільства та правової держави, воно є базисом для подальшого задоволення окремих приватних інтересів [255, с.25-26].

Науковці в цьому контексті наголошують на необхідності забезпечення принципу пропорційності. Принцип пропорційності визначає, що заходи, передбачені у нормах права, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею. У Конституції України відсутнє пряме закріплення принципу пропорційності, хоча він і впливає з більш загального принципу верховенства права. У судовій практиці критерій пропорційності розглядається як еквівалент справедливій рівновазі між інтересами держави та інтересами особи [300, с.134].

В іншому рішенні Європейського суду з прав людини цю вимогу сформульовано іншими словами - через поняття "справедлива рівновага", яка має забезпечуватися між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини [315]. Необхідну рівновагу не буде забезпечено, якщо при цьому на дану особу покладається "особистий і надмірний тягар" [320]. Пошук цієї рівноваги ...відбиває структура статті 1 Протоколу N 1" у цілому [320].

Суд зазначив, що захід має бути як відповідним поставленій меті, так і пропорційним їй. При цьому, державою має бути забезпечено право на компенсацію.

Підхід Європейського суду з прав людини полягає в тому, що міркування щодо наявності та розміру компенсації мають суттєве значення; відчуження майна в суспільних інтересах, без виплати при цьому компенсації, може бути виправданим лише за наявності виняткових обставин; умови компенсації мають суттєве значення для оцінки того, чи забезпечує оспорюване законодавство справедливу рівновагу між різними залученими в справу інтересами, і особливо для з'ясування, чи не покладає це законодавство непропорційний тягар на заявників; статті 1 Протоколу N 1 не гарантує права на повну компенсацію за всіх обставин: законні цілі забезпечення "інтересів суспільства", які передбачаються заходами економічної реформи чи заходами, призначеними забезпечити більшу соціальну справедливість, можуть диктувати необхідність неповного відшкодування ринкової вартості такого майна, але вибір умов компенсації не має виходити за межі широкої свободи розсуду, яка надається державі у цій сфері; різні підходи до осіб не становлять дискримінації, якщо вони мають "об'єктивне і справедливе виправдання": можуть існувати досить вагомі підстави для встановлення відмінностей у компенсаційному законодавстві стосовно громадян та іноземців, здійснюваного в контексті соціальної реформи; можуть існувати законні підстави вимагати від громадян нести більший тягар у суспільних інтересах, ніж несуть іноземці.

Практика Європейського суду з прав людини у справах проти України непоодинокі свідчить, що держава не забезпечує балансу інтересів людини та суспільства при визначенні правових засобів забезпечення виконання конституційних обов'язків. Так, в справі Справа «East/West Alliance Limited» проти України» підприємство-заявник скаржилося за статтею 1 Першого протоколу про

стверджуване порушення органами державної влади його права власності на шість літаків Ан-28 та вісім Л-410 [320].

Підприємство-заявник посилалося на акт експертної комісії ДП «Антонов» від 8 жовтня 2011 року, згідно з яким власність, яка підлягала поверненню підприємству-заявнику - шість Ан-28, що були вилучені у нього у належному робочому стані, фактично складалася з окремих деталей та компонентів, які більше не могли вважатися літаками [320]. «Підприємство-заявник стверджувало, що держава припустилася низки незаконних дій та бездіяльності, що порушило його права власності, включаючи такі:

- (а) виїмка документації на літаки у січні 2001 року;
- (b) вилучення літаків Ан-28 та Л-410 30 березня 2001 року;
- (c) розпорядження Білоцерківської МДА від 16 вересня 2002 року про визнання шести Ан-28 безхазяйним майном та дозвіл на їх продаж на цій підставі;
- (d) продаж Ан-28 третім особам до закінчення судового провадження, розпочатого підприємством-заявником з метою оскарження рішення державних органів про визнання цих літаків безхазяйним майном, та в той час, коли зазначені літаки перебували під арештом згідно з розпорядженням суду;
- (e) продовжувана охорона літаків Ан-28 податковою міліцією, починаючи з липня 2002 року, навіть після кількох судових рішень, згідно з якими літаки мали бути повернуті підприємству-заявнику;
- (f) пошкодження шести літаків Ан-28 та трьох літаків Л-410 та нівечення їхнього обладнання, а також зникнення п'яти літаків Л-410 під час їхнього перебування на зберіганні державних органів;
- (g) рішення Черкаської міської ради від 24 липня 2008 року, яким муніципальному підприємству Аеропорт «Черкаси» було дозволено продати на відкритому аукціоні вісім літаків Л-410, що належали підприємству-заявнику (очевидно п'ять з них були зрештою продані); та

(h) невиконання судових рішень, які набули статусу остаточних, згідно з якими літаки мали бути повернуті підприємству-заявнику», а також наголошувало на тому, що щодо нього не було порушено кримінальної справи і що воно не мало податкової заборгованості [320].

Уряд також стверджував, що продовжувана охорона літаків податковою міліцією не становила втручання у права власності підприємства-заявника, а охорона не перешкождала правам підприємства-заявника володіти, користуватися та розпоряджатися літаками як своїм майном [320]. У підсумку Уряд стверджував, що навіть якщо деякі питання, порушені підприємством-заявником, становили втручання у його право власності, зазначене втручання було здійснено на відповідних законних підставах, переслідувало законну мету та було пропорційним зазначеній меті [320].

Як вже зазначалося в цьому підрозділі дисертаційного дослідження, будь-яке втручання державного органу повинно забезпечити «справедливий баланс» між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретної особи, а необхідного балансу не вдасться досягти, якщо на відповідну особу буде покладено індивідуальний та надмірний тягар - іншими словами, має існувати обґрунтоване пропорційне співвідношення між засобами, які застосовуються, та метою, яку прагнуть досягти [320].

В п. 173 рішення Європейського суду з прав людини в справі «East/West Alliance Limited» проти України» зазначається, що «Оскаржувані втручання у право власності підприємства-заявника, як стверджується, почались у січні 2001 року з виїмки податковою міліцією оригіналів документів, які засвідчували право власності на літаки ...» [320]. Європейський суд з прав людини погодився з тим, що вилучення документів на право власності було засобом контролю за користуванням майном [320] та зазначив про «відсутність в матеріалах справи докладних відомостей та документів, в яких наводилися б підстави для зазначеного вилучення

та його необхідність» [320]. У той же час Європейський суд з прав людини зауважив, що «хоча державні органи не заперечували вилучення документів, які підтверджували право власності підприємства-заявника на літаки, вони ніколи не використовували їх в якості доказів у будь-якому кримінальному провадженні щодо ділових партнерів підприємства-заявника (щодо самого підприємства-заявника кримінальної справи порушено не було). Більш того, саме відсутність зазначеної документації спонукала державні органи дійти висновку про неможливість встановлення власника літаків ... На думку Суду, така поведінка податкових органів може тлумачитися як така, що виявляє ознаки недобросовісності та свавілля» [320].

В п. 192 рішення Європейського суду з прав людини в справі «East/West Alliance Limited» проти України» йдеться, що «Другий абзац статті 1 Першого протоколу однозначно закріплює за договірними державами право вводити в дію такі закони, які вони вважають за потрібне для забезпечення сплати податків. Те значення, яке укладачі Конвенції надавали цьому аспекту положення, може бути оцінене виходячи з того факту, що на стадії, коли запропонований текст ще не містив однозначного посилання на податки, він вже розумівся як такий, що надає державам повноваження вводити в дію будь-які фіскальні закони, які вони вважають за необхідне - завжди за умови, що заходи у цій сфері не становитимуть свавільної конфіскації. У даній справі Суд встановив відсутність належного обґрунтування підстав накладення арешту на майно заявника. Було констатовано, що податкові органи діяли в порушення чинного національного фіскального законодавства. Відповідно їхні дії згідно з пунктом 1 статті 1 Першого протоколу були незаконними» (п. 193-195 рішення Європейського суду з прав людини в справі «East/West Alliance Limited» проти України») [320]

Що стосується утримання державними органами літаків Л-410, то Європейський суд з прав людини вважає, що поведінка державних органів була свавільною та становила собою зловживання, наслідком чого було позбавлення

підприємства-заявника його майна у порушення усіх гарантій статті 1 Першого протоколу з огляду на таке: «...після вилучення літаків Л-410 30 березня 2001 року податкові органи утримували їх навіть після того, як прокуратура м. Києва 21 березня 2002 року дійшла висновку, що вищезазначене вилучення було незаконним ...вісім літаків Л-410 оголошувалися речовими доказами у кримінальній справі щодо посадових осіб компанії «АТІ» у період з 26 квітня 2002 року по 15 листопада 2004 року та з 2 січня по 26 травня 2003 року ...За відсутністю докладної інформації щодо вищезазначеного розслідування робити висновки щодо законності та необхідності зазначених вилучень видається складним. ...податкові органи продовжували утримувати літаки після того, як прокуратура, яка раніше оголосила їх речовими доказами, 25 травня 2003 року, а потім 15 листопада 2004 року наказала повернути їх підприємству-заявнику. Отже, утримання літаків здійснювалось без будь-яких законних підстав. ...Після марних спроб повернути своє майно у лютому 2006 року підприємство-заявник було змушене ініціювати у зв'язку з цим судове провадження. І хоча згодом врешті-решт 1 квітня 2008 року це провадження завершилось остаточним судовим рішенням на його користь, на практиці це ні на що не вплинуло, оскільки рішення не було виконано... до завершення вищезазначеного провадження у 2007 році вісім літаків Л-410 були оголошені активами комунального підприємства «Аеропорт Черкаси» та передані у власність міста. Згодом, хоча виконавча служба намагалась виконати ухвалу від 1 квітня 2008 року та опинилась перед лицем повного небажання співпрацювати з боку податкових органів та адміністрації аеропорту, 24 липня 2008 року Черкаська міська рада надала дозвіл продати літаки з відкритого аукціону. У результаті п'ять літаків були продані третім особам ... Що стосується решти трьох літаків, вони були пошкоджені настільки, що вже не могли вважатися літаками, що було встановлено висновками технічної експертизи у грудні 2010 року та серпні 2011

року ...» (п. 203-208, 213 рішення Європейського суду з прав людини в справі «East/West Alliance Limited» проти України») [320].

У світлі вищезазначеного Європейський суд з прав людини зазначив, що він «не може не дійти висновку, що підприємство-заявник було позбавлене належних йому шести літаків Ан-28 та восьми Л-410 у надзвичайно свавільний спосіб, всупереч принципів верховенства права. ...це втручання носило не короткостроковий характер, а такий, при якому підприємство-заявник було позбавлене доступу до свого майна на строк більше ніж десять років. І хоча підприємство-заявник доклало значних зусиль перед різними адміністративними, податковими, прокурорськими та судовими органами аби повернути своє майно (які виявилися марними незалежно від їхніх юридичних результатів), літаки були пошкоджені та понищені, або продані третім особам, або просто зникли і при цьому нікого не було притягнуто до відповідальності. ...Навіть якщо у короткі проміжки часу утримання державними органами літаків відповідало деяким принципам, закладеним у ст. 1 Першого протоколу, супутні свавільні дії та зловживання державних органів на практиці звели нанівець ефективність цих гарантій» [320].

Отже, держава має право вводити в дію такі закони, які вважає за потрібне для забезпечення сплати податків і зборів. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод надає державам повноваження вводити в дію будь-які фінансові закони, які вони вважають за необхідне - завжди за умови, що заходи у цій сфері не становитимуть свавільної конфіскації.

При цьому, свавільне втручання держави у право власності особи не може бути виправдано необхідністю досягнення балансу публічних і приватних інтересів адже як слушно зазначає О. Чепис «...баланс не означає повної гармонії, стабільності, відсутності протиріч. Це швидше стан певної стабілізації та стійкості, яка може мати тимчасовий характер» [321]. Вразі свавільності не може йти мова ні про повну чи часткову гармонію, спробу її досягти, ні про стабільність, ні про

стійкість. М. Шугуров вірно виосновує, що «...Цілком аксіоматично, що право, спрямоване на встановлення балансу в суспільстві, саме повинно бути збалансованим ... Баланс як рухома узгодженість охоплює своїм змістом таке: узгодженість публічного і приватного права, в основі якої баланс публічних і приватних інтересів; баланс форм (джерел) права; баланс між рівнями правосвідомості; узгодженість між елементами правової системи. У цьому контексті, наприклад, можна вказати на баланс усередині галузей права і баланс між галузями, а також на баланс між галузями законодавства і баланс у них самих. І, звичайно, важливим є уявлення про баланс між законодавчими положеннями і юридичною практикою [322, с. 90].

Особливо гостро стоїть проблема забезпечення балансу публічних та приватних інтересів у податкових правовідносинах. Як справедливо зазначають науковці, одним із основних завдань податкової політики держави є дотримання балансу публічних та приватних інтересів при сплаті податків. Гарантією забезпечення приватного інтересу є можливість платників податків визначати для себе оптимальну модель оподаткування шляхом використання правомірних засобів та інструментів, що реалізується через податкове планування. Прагнення платників податків обрати для себе найбільш зручну форму сплати податків, зменшити законним шляхом рівень податкових витрат є цілком природним і зрозумілим. За останній час інструменти податкового планування, зокрема й міжнародні, набули активного розвитку й суттєво удосконалилися. Хоча це має позитивний вплив і забезпечує значну економію для платників податків, інтереси держави при цьому враховуються не завжди, адже надходження до бюджету внаслідок податкового планування об'єктивно зменшуються. У зв'язку з цим державі важливо визначити чіткі, доступні та правильні механізми забезпечення справедливого балансу інтересів [185, с.22].

Виконання конституційного обов'язку щодо сплати податків є необхідною передумовою для забезпечення балансу інтересів держави та суспільства, адже завдяки податковим платежам держава мобілізує кошти, необхідні для забезпечення виконання її завдань і функцій, в ефективному здійсненні яких зацікавлений кожен член суспільства. Податки, які централізуються в бюджеті, повертаються платнику через надання суспільних благ та послуг. Сутність способів забезпечення виконання обов'язку зі сплати податків і зборів зумовлена владно-майновою природою податкових правовідносин. У разі порушення власних майнових інтересів при несплаті податків, держава, в особі уповноважених нею органів, використовує передбачені законодавством владні повноваження з метою імперативного забезпечення реалізації податкового обов'язку та відновлення порушеного суб'єктивного права [323, с.175]

Вчені наголошують на складності розуміння сутності публічного та приватного інтересу у сфері оподаткування. Так, М.Кармаліта визначаючи зміст приватного інтересу в оподаткуванні, обумовлює, що це охоронюваний правом інтерес, що належить фізичним та юридичним особам у процесі виконання ними свого податкового обов'язку. Його прояв у публічно-правових відносинах (а відносини у сфері оподаткування, без сумніву належать до публічно-правових) – складний, повний суперечностей, однак необхідний процес в умовах побудови демократичної, соціальної та правової держави. Визначити зміст та межі дії публічного інтересу в оподаткуванні, на думку вказаної авторки, досить складно. Це зумовлено тим, що виникають складнощі щодо його вираження із суто пізнавальної точки зору. Крім того, суперечності та динаміка розвитку економічної діяльності на сучасному етапі розвитку людства, мобільність суспільної поведінки та багатофакторність чинників впливу на неї ускладнюють з'ясування параметрів публічного інтересу в оподаткуванні. Зміна пріоритетних напрямів в економіці держави, шляхів досягнення цілей змушує переглядати засоби задоволення такого

інтересу. Щодо публічного інтересу в оподаткуванні, за визначенням дослідниці це охоронюваний правом інтерес, носієм якого є суспільство у процесі виконання податком своїх основних функцій, насамперед регулятивної. Крім того, коли йдеться про публічний інтерес, дослідники використовують це поняття у множині, оскільки у ньому вбачається певна сукупність інтересів учасників податкових правовідносин, що впливають із життєвих потреб організації суспільного та державного життя країни. [300. с.8-9].

Окремі науковці слушно звертають увагу на можливості виникнення суперечності між публічними та приватними інтересами, а й на певні протиріччя між різними суб'єктами публічного інтересу. Так, за твердженням А.Роздайбіди, носіями публічного інтересу є і держава, і територіальні громади. При цьому компетенція щодо обігу та формування їх централізованих коштів у багатьох випадках належить саме державі. Так, закріплено низку делегованих повноважень територіальним громадам щодо бюджетних та податкових відносин. Але через прийняття законів саме держава регулює ті чи інші тенденції та межі формування місцевих бюджетів, справляння місцевих податків та зборів. Виключно законом встановлюються загальнодержавні податки та збори, які формують левову частку надходжень до місцевих бюджетів. Навіть рішення місцевих рад щодо введення місцевих податків та зборів приймаються на підставі чітко встановлених Податковим кодексом України норм, а іноді і абсолютно їх дублюючи. Саме тому не можна виключати і конфлікту інтересів у межах самого публічного інтересу. Зрозуміло, що глобального конфлікту між державою та територіальними громадами при справлянні податкових відносин не може бути, але певні суперечності між двома різновидами публічного інтересу (держави та територіальних громад) можуть об'єктивно виникнути та потребувати розв'язання [254, с.15].

Важливу роль у розумінні забезпечення правильного балансу публічних і приватних інтересів у податковій сфері відіграє практика ЄСПЛ. У рішенні в справі «Булвес АД проти Болгарії» від 22.01.2009 року [270] у п. 66 Європейський суд з прав людини зазначив, щодо загальних інтересів спільноти, що «вважає, що у даній справі загальні інтереси спільноти полягали у підтриманні фінансової стабільності системи оподаткування ПДВ разом із її сукупністю нормам щодо нарахування ПДВ до сплати, податкових пільг, податкового кредиту та відшкодування ПДВ» [270]. Таким чином, правова позиція Європейського суду з прав людини щодо загальних інтересів спільноти полягає в тому, що однією з ознак таких інтересів є підтримання фінансової стабільності системи оподаткування. Це ціннісний орієнтир, а стан підтримання цієї фінансової стабільності системи оподаткування дозволяє зробити висновок про наявність чи відсутність балансу, а також про наявність чи відсутність прихованого протистояння між інтересами суспільства та платників ПДВ, тобто чи має місце конфлікт інтересів чи такий конфлікт відсутній.

В цьому ж рішенні Суд зазначив, що «основними елементами підтримання такої стабільності слід визнати повне і своєчасне виконання усіма платниками ПДВ своїх зобов'язань щодо декларування та сплати ПДВ та, в кінцевому результаті, запобігання будь-яких видів шахрайських зловживань у вказаній системі. Щодо цього Суд визнає, що необхідно покладати край спробам зловживання у сфері оподаткування і що з метою попередження таких зловживань може бути розумним передбачати у національному законодавстві вимоги особливої обачливості для платників ПДВ» [270]. Отже, для підтримання фінансової стабільності системи оподаткування з метою забезпечення загальних інтересів спільноти мають вживатись заходи не лише з боку держави, а й з боку суб'єктів господарювання. З цього випливає, що обидва ці суб'єкти мають проявляти активну позицію з запобігання шахрайству у цій системі, зокрема, і такому розповсюдженому

шахрайству, як шахрайство з ПДВ. Наявність правової ситуації, яка позначає протиріччя (зіткнення) між інтересами в приватному і публічному праві, за якої суб'єкт права (платник податку, посадова особа) і/чи суб'єкти права мають різні інтереси і, діючи в умовах протистояння, відстоюють свої інтереси, свідчить про конфлікт інтересів і або відсутність балансу інтересу, або свавільне втручання держави в здійснення обов'язку/обов'язків платника/платників податку, або вчинення правопорушення платником/платниками податку.

Що стосується зусиль для попередження обманних зловживань системою оподаткування ПДВ, Європейський суд з прав людини визнає, що «...коли Держави - члени Конвенції володіють інформацією про такі зловживання зі сторони певної фізичної чи юридичної особи, вони можуть вжити відповідних засобів щодо недопущення, зупинення чи покарання за такі зловживання. Однак, Суд вважає, що коли національна влада за відсутності будь-яких вказівок на пряму участь фізичної або юридичної особи у зловживаннях, пов'язаних зі сплатою ПДВ, що нараховується при низці операцій з поставок, або будь-яких вказівок на обізнаність про таке порушення, все-таки карає одержувача оподаткованої ПДВ поставки, який повністю виконав свої зобов'язання, за дії чи бездіяльність постачальника, який знаходився поза контролем одержувача і по відношенню до якого не було засобів відстеження і забезпечення його старанності, то влада виходить за розумні межі і порушує справедливий баланс, який повинен підтримуватися між вимогами загальних інтересів і вимогами захисту права власності» [270].

Отже, вимоги держави до суб'єкта господарювання нести відповідальність за наслідки невиконання постачальником його обов'язків щодо своєчасного декларування ПДВ і, як наслідок, сплачувати ПДВ повторно разом із пенєю, прирівнюються до надзвичайного обтяження для суб'єкта господарювання, що порушує справедливий баланс, який повинен підтримуватися між вимогами загальних інтересів та вимогами захисту права власності, якщо:

1) суб'єкт господарювання своєчасно і повно виконав свої обов'язки із декларування ПДВ;

2) неможливим є з боку суб'єкта господарювання забезпечити дотримання постачальником його обов'язків щодо декларування ПДВ;

3) відсутній факт шахрайства стосовно системи оподаткування, про яке суб'єкт господарювання знав чи міг знати.

Також з огляду на практику Європейського суду і практику застосування законодавства України, яка аналізувалась в попередніх підрозділах цього дисертаційного дослідження, бачиться за доцільне аби держава в особі органів державної влади в своєму національному законодавстві передбачила вимоги особливої обачливості для платників ПДВ. Бачиться, що це має стати одним з напрямів вдосконалення чинного законодавства України. Також потребує посилення відповідальність за зловживання платником ПДВ у сфері оподаткування.

Однак, тут слід погодитися із точкою зору науковців, які стверджують, що норми чинного законодавства не передбачають відповідний обов'язок платника податків щодо будь-якої додаткової перевірки податкової доброчесності своїх контрагентів. Встановлення такого обов'язку судами під час розгляду податкових спорів без відповідного нормативного закріплення не узгоджується із визначенням частиною 1 статті 19 Конституції України правовим порядком і примушує платника податків робити те, що в законі не передбачено. Не відкидаючи наявності сенсу у використанні доктрини «розумної обачності» для захисту інтересів держави, вчені слушно пропонують, що слід у законодавстві врегулювати, які саме дії платник податків зобов'язаний зробити для того, щоб підтвердити належну обачність своєї поведінки. Такі обов'язки не мають бути надмірно обтяжливими, повинні передбачати здійснення доступних для платника заходів, які не передбачають надмірних зусиль та витрат [185, с.403-404].

Також, з огляду на те, що мав місце факт конкуруючих інтересів, держава покликана при запровадженні тих чи інших засобів забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина забезпечити справедливий баланс між конкуруючими інтересами. З рішення Європейського суду з прав людини у справі «Булвес АД проти Болгарії» впливає, що критеріями дотримання справедливого балансу між конкуруючими інтересами є такі:

1) мета вжиття заходів зі сторони держави - підтримання фінансової стабільності системи оподаткування та викорінення шахрайських зловживань в даній системі;

2) заходи співмірні праву компанії-заявника на мирне користування своєю власністю.

Критеріями повного виконання носієм обов'язку зі сплати ПДВ є такі:

1) суб'єкт – носій обов'язку зі сплати ПДВ повністю виконав свої обов'язки із декларування ПДВ;

2) постачальник-контрагент в кінцевому результаті також виконав свої обов'язки із декларування ПДВ;

3) постачальник-контрагент в кінцевому результаті виконав свої обов'язки із декларування ПДВ з затримкою, але його контрагент:

а) або сплатив ПДВ до державного бюджету, або

б) відніс до складу податкового кредиту суму ПДВ, який він сплатив своїм власним постачальникам за придбані товари, а різницю перерахував до державного бюджету.

Отже, якщо ПДВ, що належало сплатити в низці поставок, зрештою був сплачений Державі - носій обов'язку зі сплати ПДВ повністю його виконав.

При цьому, наголосимо, що існування конкуруючих інтересів є природнім. Держава ж має знайти баланс між ними аби, як слушно зазначав І. Кант, прояви «постійного протиріччя», «розбрату», які виражаються в суперництві, конкуренції,

змаганні, не призвели до руйнівних проявів [324]. Також О. Чепис в цьому контексті вірно наголошує, що «...важливо враховувати той факт, що конфлікт інтересів притаманний не тільки правовим і неправовим інтересам, а й конгломерату власне законних, охоронюваних законом і правом інтересів.... Держава має всі необхідні засоби і відповідні можливості для створення оптимальних умов у процесі реалізації балансу приватних і публічних інтересів у соціальних правах і обов'язках особистості, адже саме держава може системно врахувати все, що відбувається у світі і державі, створити умови для більш раціонального й оперативного вирішення проблем, що виникають» [321].

Отже, держава не має обмежено тлумачити положення щодо податкового кредиту і на підставі цього відмовляти визнати право суб'єкта на податковий кредит, а також здійснювати це за відсутності будь-якої оцінки наслідків для державного бюджету у результаті несвоєчасного виконання постачальником своїх обов'язків зі сплати ПДВ.

У п. 69. Європейський суду з прав людини у справі «Булвес АД проти Болгарії» окремо зазначає, що «компанія-заявник не мала абсолютно ніяких повноважень відслідковувати, контролювати і забезпечувати виконання постачальником його обов'язків із складення та подання декларації з ПДВ, а також обов'язку зі сплати ПДВ. Отже, Суд вважає, що незважаючи на повне виконання своїх зобов'язань, компанія-заявник була поставлена у несприятливі умови, так як було незрозуміло чи може вона віднести до податкового кредиту суму ПДВ, сплачену постачальнику у складі придбаних товарів, оскільки визнання чи невизнання права на податковий кредит також залежало від висновків податкових органів, чи своєчасно виконав свої зобов'язання з подання звітності з ПДВ постачальник» [323]. З цього випливає, що в національному законодавстві доцільно передбачати механізм, який би дозволяв суб'єкту господарювання відслідковувати виконання постачальником його обов'язків із складення та подання декларації з

ПДВ та виконання постачальником обов'язку зі сплати ПДВ. Бачиться, що досягти цього можливо з використанням новітніх інформаційних технологій шляхом створення єдиної інформаційної системи, яка б акумулювала цю інформацію. Також це був би один з превентивних засобів попередження порушення державою права, яке гарантоване ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції.

У наукових дослідженнях вже зауважувалося, що сучасне законодавство та технічні можливості, запровадження електронних реєстрів, дають можливість податковим органам оперативно відслідковувати господарські операції платників на предмет їх відповідності вимогам закону, здійснювати порівняння та встановлювати розбіжності між сумами податкових зобов'язань та податкового кредиту контрагентів, своєчасно на них реагувати. Це дає змогу підвищувати рівень податкової дисципліни платників, боротися з незаконними схемами мінімізації податків. Однак важливо, щоб наданий інструментарій податкові органи використовували виключно в порядку і у спосіб, встановлений законом, без порушення прав та інтересів, що охороняються законом, платників податків, які і так потерпають від недосконалості українського податкового законодавства [264, с.66]. У зв'язку з цим науковці, зокрема, пропонують передбачити на рівні закону формування податковими органами реєстру «ненадійних» контрагентів, із введенням до нього за відповідними критеріями тих суб'єктів, здійснення операцій з якими містить високі ризики порушення податкового законодавства. Такими критеріями можуть бути, зокрема, притягнення платників податків чи їх посадових осіб до кримінальної відповідальності за податкові злочини, анулювання реєстрації платником ПДВ за певних обставин чи сукупність встановлених судом додаткових факторів: відсутність за місцезнаходженням, відсутність найманих працівників, основних засобів, необхідних для здійснення господарської діяльності та участь при цьому в схемах протиправної податкової мінімізації [185, с.404].

Отже, для попередження недобросовісних зловживань системою оподаткування ПДВ держава/держави-члени ЄС можуть вжити відповідних засобів щодо недопущення, зупинення чи покарання за такі зловживання за умови, що держава/держави-члени ЄС володіють інформацією про такі зловживання з боку певної фізичної чи юридичної особи.

Держава виходить за розумні межі і порушує справедливий баланс, що має підтримуватися між вимогами загальних інтересів і вимогами захисту права власності, якщо національна влада – за відсутності 1) будь-яких вказівок на пряму участь фізичної чи юридичної особи у зловживаннях, пов'язаних зі сплатою ПДВ, що нараховується при низці операцій з поставок, або 2) будь-яких вказівок на обізнаність про таке порушення, – все-таки карає одержувача оподатковуваної ПДВ поставки, який повністю виконав свої зобов'язання, за дії чи бездіяльність постачальника, який знаходився поза контролем одержувача та щодо якого не було засобів відстеження і забезпечення його старанності.

Критерій відповідності «суспільним інтересам» у нормі закону стосовно вжиття державою певних заходів для забезпечення виконання особою конституційного обов'язку задовольняється лише тоді, коли мета вжиття заходів, передбачених нею, полягає в загальних інтересах на благо суспільства загалом. Якщо мета полягає в виконанні законної соціальної політики, то це здійснюється "в інтересах суспільства". Залежно від обставин примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої може становити законний засіб забезпечення суспільних інтересів.

По-друге, вище проведений аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить, що правомірним з огляду на ст. 1 Протоколу 1 Конвенції є заходи, які здійснює держава з метою впровадження соціальної, економічної чи іншої політики, яку передбачає закон і може відповідати «суспільним інтересам», навіть якщо суспільство в цілому безпосередньо не користується і не володіє цим майном.

Обов'язок початкової оцінки як існування проблеми суспільного значення, яка виправдовує як заходи з забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку, так і проблеми необхідності заходів з усунення несправедливості, лежить на національних органах влади.

Рішення з прийняття законів щодо вжиття заходів з забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку має ухвалюватись після розгляду політичних, економічних, соціальних питань, стосовно яких у демократичному суспільстві можуть існувати досить різні думки. Держава має навести аргументи, що вжиття нею заходів з забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку відповідає інтересам суспільства.

Захід, який вживає держава для забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку, має не лише ставити – як за фактами, так і в принципі – законну мету «в інтересах суспільства», а й забезпечувати при цьому належне пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою.

По-третє, «справедлива рівновага» - це забезпечення державою балансу між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Необхідну рівновагу є не забезпеченою, якщо на особу покладається «особистий і надмірний тягар».

Підхід Європейського суду з прав людини полягає в тому, що:

- в питанні справедливої рівноваги міркування щодо наявності та розміру компенсації мають суттєве значення;
- відчуження майна в суспільних інтересах, без виплати при цьому компенсації, може бути виправданим лише за наявності виняткових обставин;
- умови компенсації мають суттєве значення для оцінки того, потребує оцінки чи забезпечує оспорюване законодавство справедливу рівновагу між різними

залученими в справу інтересами, і особливо для з'ясування, чи не покладе це законодавство непропорційний тягар на заявників;

- стаття 1 Протоколу N 1 не гарантує права на повну компенсацію за всіх обставин: законні цілі забезпечення «інтересів суспільства», які передбачаються заходами економічної реформи чи заходами, призначеними забезпечити більшу соціальну справедливість, можуть диктувати необхідність неповного відшкодування ринкової вартості такого майна, але вибір умов компенсації не має виходити за межі широкої свободи розсуду, яка надається державі у цій сфері;

- різні підходи до осіб не становлять дискримінації, якщо вони мають "об'єктивне і справедливе виправдання": можуть існувати досить вагомі підстави для встановлення відмінностей у компенсаційному законодавстві стосовно громадян та іноземців, здійснюваного в контексті соціальної реформи;

- можуть існувати законні підстави вимагати від громадян нести більший тягар у суспільних інтересах, ніж несуть іноземці.

По-четверте, держава має право вводити в дію такі закони, які вважає за потрібне для забезпечення сплати податків і зборів. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод надає державам повноваження вводити в дію будь-які фіскальні закони, які вони вважають за необхідне - завжди за умови, що заходи у цій сфері не становитимуть свавільної конфіскації.

Держава виходить за розумні межі і порушує справедливий баланс, що має підтримуватися між вимогами загальних інтересів і вимогами захисту права власності, якщо національна влада – за відсутності:

- 1) будь-яких вказівок на пряму участь фізичної чи юридичної особи у зловживаннях, пов'язаних зі сплатою ПДВ, що нараховується при низці операцій з поставок, або

- 2) будь-яких вказівок на обізнаність про таке порушення, – все-таки карає одержувача оподаткованої ПДВ поставки, який повністю виконав свої

зобов'язання, за дії чи бездіяльність постачальника, який знаходився поза контролем одержувача та щодо якого не було засобів відстеження і забезпечення його старанності.

Не менш актуальним є і питання балансу інтересів при виконанні особою обов'язку здобути шкільну освіту, а батьків – виконати їх обов'язки щодо дитини в цьому контексті. Так, в рішенні, ухваленому 13 грудня 2005 року у справі „Тімішев проти Росії”, заявник скаржився, що «всупереч ст. 14 Конвенції та ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції йому не дозволили проїхати на територію Кабардіно-Балкарії через те, що він був чеченцем за національністю, а також на те, що всупереч ст.14 Конвенції та ст. 2 Першого протоколу до Конвенції його дітей не допускали до школи» [325].

Європейський суд з прав людини відзначив, що «версія подій, яку виклав заявник, підтверджувалася висновками незалежних розслідувань, проведених органами прокуратури та міліції. Суд встановив, що працівники автоінспекції перешкодили заявнику, який прямував з Інгушетії, проїхати на територію Кабардіно-Балкарії на контрольно-пропускному пункті у м. Урух (пункт, що розділяє межі двох зазначених регіонів Росії). У такий спосіб в межах території Росії було обмежено свободу пересування заявника у сенсі ч. 1 ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції. ...за наслідками розслідування, проведеного федеральними органами прокуратури та органами внутрішніх справ Кабардіно-Балкарії, було встановлено, що згадане обмеження застосували до заявника на підставі усного наказу заступника голови автоінспекції міністерства внутрішніх справ Кабардіно-Балкарії. Відповідний наказ не був жодним чином оформлений. Відтак, було не можливо з'ясувати його зміст, обсяг та юридичну підставу. У будь-якому разі, відповідний наказ був оцінений органами прокуратури як такий, що суперечить праву на свободу пересування, закріпленому ст. 27 Конституції РФ» [325]. З вище викладеного випливає, що застосування заходів забезпечення виконання обов'язків

людини на підставі усних наказів/розпоряджень органів державної влади є несумісним з Конвенцією.

Розглядаючи скаргу заявника на порушення ст. 14 Конвенції, Європейський суд з прав людини «...передусім звернув увагу на такий факт: автоінспектори, які не дозволили заявнику проїхати, отримали від свого безпосереднього начальника пряму вказівку не пропускати “чеченців”. У зв’язку з цим Суд зауважив, що оскільки внутрішні документи, які посвідчують особу, не передбачають внесення даних про національність, то, найімовірніше, перешкод у проїзді зазнавали не тільки чеченці, але й представники інших етнічних груп, яких могли вважати представниками чеченської національності. Проте Суду не стало відомо про такі конкретні випадки. Отож, Суд дійшов висновку, що відповідні дії з боку влади продемонстрували вочевидь нерівне ставлення за етнічною ознакою стосовно можливості здійснення людиною свободи пересування» [325]. З вище викладеного випливає, що вочевидь нерівне ставлення держави стосовно можливості здійснення людиною своїх обов’язків за етнічною ознакою є несумісним з Конвенцією.

Також наголосимо, що основна роль держави полягає саме в забезпеченні ефективного захисту інтересів всіх осіб, які перебувають під її юрисдикцією, за допомогою публічно-правового втручання, в тому числі - в приватноправові відносини, а також проведення політики патерналізму з метою не ущемлення прав людини за певними ознаками, а відтак, забезпечення балансу між інтересами людини і суспільства вимагає посилення правового захисту свободи від дискримінації. Держави-учасниці ЄС розробляють національні механізми для врахування інтересів усіх зацікавлених сторін: держави, носіїв прав та обов’язків, суспільства.

Усталеним є підхід Європейського суду з прав людини, відповідно до якого «...різне ставлення до осіб, які перебувають у однакових ситуаціях, без достатніх, розумних причин є дискримінацією. Дискримінація за ознакою належності людини

до певної етнічної групи є формою расової дискримінації. Расова дискримінація, з огляду на її загрозливі негативні наслідки, є одним з особливо брутальних видів дискримінації і тому вимагає від влади виняткової пильності та негайної реакції. Держава повинна вживати всіх доступних засобів для боротьби з расизмом, аби відновлювати у суспільстві такий демократичний стан, за якого „інакшість” одних людей вважається джерелом духовного збагачення для інших, а не загрозою для останніх» [325]. В даному випадку мова не йде про конфлікт інтересів. Мова йде про те, що дії держави створюють перепони в виконанні особою її конституційних обов'язків, що негативно може вплинути/впливає на інтереси цієї особи та суспільства.

Європейський суд з прав людини також зауважив, що «...після того, як заявник виклав факти, які демонстрували, що компетентні органи повелися з ним не так, як з іншими особами, завдання Уряду полягало в тому, аби пояснити Суду, чому таке ставлення було виправданим. Однак Уряд виявився неспроможним навести будь-які аргументи, які б виправдовували особливе ставлення до осіб чеченської національності порівняно з представниками інших етнічних груп стосовно здійснення ними свободи пересування. У будь-якому разі Суд констатував, що неоднакове ставлення, яке обумовлене винятково чи головним чином різним етнічним походженням людей, насправді не може мати об'єктивних виправдань у сучасному демократичному суспільстві, в основі якого лежать, зокрема, принципи плюралізму та поваги до різних культур. Тому Суд дійшов висновку, що оскільки ставлення до заявника було обумовлено винятково його етнічним походженням, таке ставлення слід вважати проявом расової дискримінації у сенсі ст. 14 Конвенції. Тому Суд постановив, що мало місце порушення ст. 14 Конвенції, взятої у поєднанні зі ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції» [325]. Отже, особливе ставлення до осіб певної національності порівняно з представниками інших етнічних груп стосовно здійснення ними своїх

конституційних обов'язків потребує наведення розумної аргументації державою. В разі відсутності такої аргументації – має місце свавільне втручання в права/свободи/обов'язки особи.

Вище викладене дозволяє стверджувати, що з метою запобігання проявам расової дискримінації при забезпеченні виконання конституційних обов'язків людини і громадянина, доцільно при підвищенні кваліфікації державних службовців в програмах підвищення такої кваліфікації передбачати окремий блок, присвячений саме питанню проявів расової дискримінації у сенсі ст. 14 Конвенції та несумісності расової дискримінації з Конвенцією.

В рішенні у справі „Тімішев проти Росії” стосовно скарги заявника на порушення ст. 2 Першого протоколу до Конвенції Європейський суд з прав людини звернув увагу на той факт, що дітей заявника не допустили до школи після того, як вони вже два роки її відвідували [325]. Урядом не було спростовано обставину, що «справжньою причиною описаної ситуації була неспроможність заявника пред'явити посвідчення переселенця, яке надавало йому офіційного статусу на території Кабардіно-Балкарії і якого він позбувся після отримання компенсації втраченої власності. До того ж Уряд підтвердив, що внутрішнє законодавство забороняло встановлювати обмеження у праві дітей на освіту залежно від факту реєстрації місця проживання їхніх батьків. Отож діти заявника зазнали незаконного обмеження свого права на освіту. Тому Суд постановив, що мало місце порушення ст. 2 Першого протоколу до Конвенції» [325]. Відповідно, діти не могли виконувати свій обов'язок зі здобуття шкільної освіти, а батьки не могли виконувати свої обов'язки щодо дітей в цьому контексті з вини держави, яка вживала заходи, які унеможливлювали виконання цих обов'язків. Таким чином, незалежно від наявності чи відсутності офіційних документів, які надають батькам та дітям офіційного статусу переселенця/переселенців, держава має вжити комплекс заходів для забезпечення виконання дітьми обов'язку зі здобуття шкільної освіти. Більше

того, держави, частина території яких окупована, мають посилити заходи з протидії неможливості виконання дітьми-переселенцями їх обов'язку зі здобуття шкільної освіти. Цього вимагає і суспільний інтерес, і інтерес дітей та їх батьків. Свавільне втручання держави, в тому числі і держави, яка окупувала територію іншої держави, і права/свободи/обов'язки людини не може бути виправдане пошуком балансу між суспільним інтересом та інтересом вище зазначених осіб.

З огляду на гібридні війни, окупацію частин території європейських країн, які прагнуть набути повноправне членство в ЄС, Російською Федерацією, актуальним постає питання балансу інтересів при забезпеченні виконання людиною і громадянином обов'язку зі здобуття шкільної освіти на окупованих територіях.

Однією з ключових в даному контексті є справа «Катан та інші проти Молдови та Російської Федерації», яку розглянув Європейський суд з прав людини. Правові позиції, викладені у цій справі є актуальними і для України адже частина її території окупована Російською Федерацією.

У вказаній справі було встановлено, що владою невизнаної Придністровської Молдавської Республіки було ухвалено Закон ПМР «Про мови», яким було імперативно встановлено обов'язок використання виключно кириличної абетки у школах, у той час як використання латинської абетки визнавалось як порушення, за яке була передбачена адміністративна відповідальність. Це супроводжувалося закриттям шкіл, які у навчальному процесі використовували латинську абетку [326]. Таким чином, питання мови стало однією з перепон виконання обов'язку дітей зі здобуття шкільної освіти. Такий захід було вжито державою, яка здійснювала реальний контроль на території ПМР – Російською Федерацією. Зважаючи на те, що Російська Федерація вжиттям цього заходу створила перепону для виконання обов'язку дітей зі здобуття шкільної освіти, Європейський суд з прав людини мав оцінити, наскільки вжиття такого заходу Російською Федерацією сумісне з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Заявниками у цій справі стали 18 дітей та їх 13 батьків. Вони навчалися в школі “Евріка” в Рибниці під час періоду, що розглядається [326]. В п. 47-53 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Катан та інші проти Молдови та Російської Федерації» зазначається, що «...З 1997 року школа “Евріка” використовувала приміщення, розташоване на вулиці Гагаріна, яке було побудовано за державний кошт Молдови. Школа була зареєстрована в молдовському міністерстві освіти та використовувала латинську абетку і програму, яка затверджувалася цим міністерством (п. 47)....Після “рішення ПМР” від 21 травня 1999 року ... школа “Евріка” відмовилася реєструватися, оскільки така реєстрація вимагала б від неї використання кириличної абетки та програми, складеної режимом “ПМР”. 26 лютого 2004 року будівля, яка використовувалася школою, була передана владою “ПМР” “Рибницькому управлінню освіти”. У липні 2004 року, після закриття низки шкіл з латинською абеткою на території “ПМР”, учні, батьки та вчителі школи “Евріка” вирішили день і ніч охороняти школу. 29 липня 2004 року поліція Придністров’я увірвалася в школу та вигнала звідти жінок та дітей, які знаходилися всередині. Упродовж наступних кількох днів місцева поліція та службовці з “Рибницького управління освіти” відвідали батьків дітей, зареєстрованих у школі, і просили їх забрати своїх дітей із школи та віддати їх у школу, зареєстровану режимом “ПМР”. Батькам нібито сказали, що якщо вони цього не зроблять, то їх звільнять з роботи і навіть позбавлять їхніх батьківських прав» [326]. Викладені факти свідчать, що Російська Федерація, яка окупувала цю територію Молдови, не лише не намагалась балансувати суспільні та приватні інтереси, а вдавалась до свавільного втручання в права вище зазначених осіб та створювала перепони для здійснення дітьми свого обов’язку з отримання шкільної освіти, який закріплений в міжнародних договорах з прав людини, учасником яких є Російська Федерація, а також Російська Федерація вдавалась і до свавільного втручання в виконання обов’язків батьків цих дітей.

Внаслідок тиску фактично з боку Російської Федерації багато батьків забрали своїх дітей та перевели їх в іншу школу (п. 48), але двадцять дев'ятого вересня 2004 року, після втручання Місії ОБСЄ в Молдові, школа змогла зареєструватися в “Тираспільській реєстраційній палаті” в якості іноземної установи приватної освіти, але не змогла відновити свою роботу через відсутність приміщення [326]. Ці факти є ще одним підтвердженням того, що Російська Федерація створювала перепони для виконання дітьми обов’язку зі здобуття шкільної освіти, які не сумісні з Конвенцією.

2 жовтня 2004 р. режим “ПМР” дозволив цій школі знову відкритися, але в іншій будівлі – там, де раніше розміщувався дитячий садок. Ця будівля орендувалася на платній основі у “ПМР”. Крім того, саме Уряд Молдови сплатив за її ремонт. З цього випливає, що Уряд Молдови вживав заходи з забезпечення виконання дітьми їх обов’язку зі здобуття шкільної освіти, в той час як Російська Федерація, яка здійснювала реальну владу на цій окупованій території, створювала перепони для реалізації вище зазначеного обов’язку.

Також заявники зазначали, що їх численні та систематичні прохання отримати дозвіл школі на повернення до будинку, де вона була розташована до окупації Російською Федерацією частини території Молдови, були відхилені на тій підставі, що інша школа тепер використовувала цей будинок. Безумовно, це є свідченням того, що Російська Федерація і не намагалась знайти баланс інтересів між зацікавленими суб’єктами: школярами та їх батьками, суспільством, державою – Російською Федерацією. При цьому мова не йде про такий факт, як правовий дисбаланс, який є неминучим, а не випадковим явищем, щодо якого державою, яка здійснює реальну владу на певній території, має виробити систему гнучких інструментів реагування. Хибним був би і висновок про відсутність балансу та про наявність прихованого протистояння між інтересами різних груп суб’єктів

правовідносин, тобто фактично констатація конфлікту інтересів. В даному випадку мова йде про свідоме порушення Російською Федерацією норм Конвенції.

Заявники подавали низку звернень, скарг до органів влади Російської Федерації. При цьому Міністерство закордонних справ Російської Федерації відповіло, оприлюднивши загальні заяви щодо ескалації конфлікту навколо молдовських (румунських) шкіл у Придністров'ї, указуючи, що основною проблемою був поточний конфлікт між Молдовою та "ПМР", російське міністерство закордонних справ звернуло увагу Молдови та "ПМР" на той факт, що застосування сили для вирішення конфлікту могло поставити під загрозу безпеку в регіоні, та закликала їх використати різні типи переговорів для того, щоб розв'язати конфлікт [326]. З цього випливає, що здійснюючи реальну владу на окупованій території Молдови, Російська Федерація свідомо ухилялася від забезпечення виконання на цій території обов'язку з отримання шкільної освіти та свідомо порушувала права, гарантовані Конвенцією.

Заявники також скаржилися про свою ситуацію і молдовській владі (п. 50), розраховуючи, що вона розширюватиме спектр засобів з забезпечення виконання на цій території їх дітьми обов'язку з отримання шкільної освіти.

З аналогічних підстав до Європейського суду з прав людини звернулися учні інших шкіл на окупованій території та їхні батьки, адже навчальні заклади зазнавали аналогічних утисків.

При цьому наголосимо, що ці факти не можуть бути кваліфіковані як дисбаланс інтересів, хоча Російська Федерація і намагалась це зробити з огляду на ті заперечення, які подала до Європейського суду з прав людини.

Це не дисбаланс і не конфлікт інтересів тому, що хоча право (і законодавство) є системами, які розвиваються, відкритими, динамічними, в них чи спонтанно, чи свідомо можуть виникати ситуації неузгодженості, дисбалансу, які виявляються та усуваються тією чи іншою мірою, але їх не можна ототожнювати з усвідомленим

спланованим свавільним втручанням в права та обов'язки людини. «Правовий дисбаланс – це дифузне або багатоліке явище, яке проявляється на різних рівнях і в різних формах. Однією із форм прояву цього дисбалансу є дисбаланс прав, дисбаланс інтересів, а також дисбаланс прав і обов'язків», зазначає вчений М. Шугуров [322, с. 93]. Але мова в жодному разі не йде про свавільність втручання в забезпечення прав та обов'язків людини. Російською Федерацією, як впливає з рішення Європейського суду з прав людини у справі «Катан та інші проти Молдови та Російської Федерації» не «зважувалися» на терезах громадської безпеки, доцільності, суспільних інтересів бар'єри в виконанні громадянами Молдови їх конституційних обов'язків, а також обов'язків людини, які закріплені в міжнародних договорах з прав людини, однією зі сторін яких є Російська Федерація.

Вище викладене свідчить про те, що Російська Федерація свідомо ухилялася від забезпечення виконання на цій території обов'язку цих дітей з отримання шкільної освіти, свідомо порушувала їх права, гарантовані Конвенцією, провокувала конфлікти.

Європейський суд з прав людини проаналізував матеріали міжнародного права стосовно відповідальності держав за неправомірні діяння, зокрема:

1) Проект Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, ухвалений Комісією міжнародного права в серпні 2001 року. Ст. 6 та ст. 8 Глави II Проекту Статей передбачають таке: “Стаття 6: Поведінка органу, наданого в розпорядження держави іншою державою, розглядається як діяння першої держави за міжнародним правом, якщо цей орган діє на реалізацію елементів державної влади тієї держави, у розпорядження якої він наданий. Стаття 8: Поведінка особи чи групи осіб розглядається як діяння держави за міжнародним правом, якщо ця особа або група осіб фактично діє за вказівкою або під керівництвом чи контролем цієї держави під час здійснення такої поведінки” [326];

2) практику Міжнародного суду ООН, зокрема щодо впливу Південної Африки у Намібії, США в Нікарагуа та інші . Відповідно до практики цього Суду особи, групи осіб або утворення можуть, у цілях міжнародної відповідальності, бути прирівняні до державних органів, навіть якщо цей статус не впливає з національного законодавства, за умови, що такі особи, групи чи утворення дійсно діють у “повній залежності” від держави, простим знаряддям якої вони у підсумку є. У такому випадку доречно піти далі ніж просто юридичний статус з тим, щоб осягнути реалії відносин між особою, що вчиняє діяння, та державою, до якої вона настільки близька, що видається не більше ніж її представник: будь-який інший підхід дозволить державам уникати своєї міжнародної відповідальності шляхом вчинення діянь через осіб або утворення, чия удавана незалежність буде цілком фіктивною. ... Проте таке прирівняння осіб чи утворень до державних органів, коли вони не мають такого статусу за національним законодавством, повинно бути винятковим, оскільки це вимагає доказів особливо великого ступеня стосовно державного контролю над ними – зв’язок, який Суд у процитованому вище Рішенні ясно описав як ‘повна залежність’. ...”[326];

3) положення міжнародних договорів стосовно права на освіту:

- Загальна декларація прав людини: стаття 26 передбачає: “(1) Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов’язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного. (2) Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості і збільшення поваги до прав людини і основоположних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об’єднаних Націй щодо підтримання миру. (3) Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх дітей”[326];

- Конвенція проти дискримінації в галузі освіти 1960 р.: передбачає у статтях 1, 3 та 5: “Стаття 1. 1. У цілях цієї Конвенції термін “дискримінація” включає будь-яку відмінність, виключення, обмеження або перевагу за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, економічного стану або народження, яке має за мету або наслідком знищення або порушення рівності ставлення у сфері освіти, та, зокрема: (а) Закриття для будь-якої особи чи групи осіб доступу до освіти будь-якого типу чи рівня; (b) Обмеження освіти для будь-якої особи чи групи осіб освітою нижчої якості; (c) Створення чи збереження роздільних систем освіти або навчальних закладів для осіб чи груп осіб, крім випадків, передбачених положеннями статті 2 цієї Конвенції; або (d) Покладення на будь-яку особу чи групу осіб умов, які несумісні з гідністю людини. 2. У цілях цієї Конвенції термін “освіта” означає усі типи та рівні освіти і включає доступ до освіти, рівень та якість навчання, а також умови, за яких воно ведеться. Стаття 3. З метою ліквідації та запобігання дискримінації у розумінні цієї Конвенції, Держави-сторони зобов’язуються: (а) Скасувати будь-які законодавчі положення та адміністративні вказівки, а також припинити адміністративну практику, які мають дискримінаційний... Стаття 5. 1. Держави-сторони цієї Конвенції погоджуються, що: (а) Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості та на збільшення поваги до прав людини та основоположних свобод; вона повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості та дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами, а також сприяти діяльності Організації Об’єднаних Націй щодо підтримання миру; ...” [326];

- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.: стаття 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права передбачає: “1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту. Вони погоджуються, що освіта повинна спрямовуватись на

повний розвиток людської особистості та усвідомлення її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини і основоположних свобод. Вони, далі, погоджуються в тому, що освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними чи релігійними групами і сприяти роботі Організації Об'єднаних Націй щодо підтримання миру.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що для досягнення повного здійснення цього права:

- а) початкова освіта повинна бути обов'язкова і безоплатна для всіх;
- б) середня освіта в її різних формах, включаючи професійно-технічну середню освіту, повинна бути відкрита і зроблена доступною для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безоплатної освіти;
- с) вища освіта повинна бути зроблена однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безоплатної освіти;
- д) елементарна освіта повинна заохочуватися або інтенсифікуватися по можливості для тих, хто не проходив чи не закінчив повного курсу початкової освіти;
- е) має активно проводитися розвиток мережі шкіл усіх ступенів, повинна бути встановлена задовільна система стипендій і повинні постійно покращуватися матеріальні умови викладацького персоналу.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і, у відповідних випадках, законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки створені державною владою школи, але й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань.

4. Жодна частина цієї статті не повинна тлумачитись у розумінні втручання у свободу окремих осіб та установ створювати навчальні заклади і керувати ними при незмінній умові додержання принципів, викладених у пункті 1

цієї статті, і вимоги, щоб освіта, яка надається у таких закладах, відповідала тому мінімуму вимог, що його може бути встановлено державою” [326].

Отже, в міжнародних договорах з прав людини закладено підхід, відповідно до якого виконання людиною і громадянином обов’язку зі здобуття шкільної освіти спрямований на “повний розвиток людської особистості”. Більше того, є публічний інтерес з виконання людиною такого обов’язку. Носієм цього публічного інтересу виступає не лише суспільство вцілому, а й його окремі соціальні групи, члени, а також держава (в особі відповідних державних органів) та адміністративно-територіальна одиниця (в особі органів місцевого самоврядування).

Шкільна ж освіта є благом, предметом публічного інтересу. Саме це благо є необхідним для повноцінного функціонування і розвитку і суспільства, і окремих соціальних груп. Отже, є публічна потреба, яка має соціальний характер, що робить її саме публічним інтересом.

Також Європейський суд з прав людини проаналізував Міжнародну конвенцію про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 р. Так, стаття 5 цієї Конвенції передбачає (у відповідних частинах): “Відповідно до основоположних зобов’язань, викладених у статті 2 цієї Конвенції, Держави-учасниці зобов’язуються заборонити і ліквідувати расову дискримінацію в усіх її формах і забезпечити рівноправність кожної людини перед законом, без розрізнення раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, особливо щодо здійснення таких прав:...е) прав в економічній, соціальній і культурній галузях, зокрема:...(v) права на освіту і професійну підготовку” [326]. З цього випливає, що шкільна освіта є спільним узагальненням публічної потреби кожного суспільства, а також його і окремих соціальних груп і членів, держави, адміністративно-територіальних одиниць. Задоволення цієї потреби необхідне для повноцінного функціонування, розвитку кожного суспільства, вищезазначених груп та їх членів, держави, адміністративно-територіальних одиниць.

Європейський суд з прав людини акцентував увагу і на Конвенції про права дитини 1989 р., відповідно до якої: “ Держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема: а) вводять безоплатну й обов’язкову початкову освіту; б) сприяють розвиткові різних форм середньої освіти, як загальної, так і професійної, забезпечують її доступність для всіх дітей та вживають таких заходів, як введення безоплатної освіти та надання у випадку необхідності фінансової допомоги; с) забезпечують доступність вищої освіти для всіх на підставі здібностей кожного за допомогою всіх необхідних засобів; d) забезпечують доступність інформації і матеріалів у галузі освіти й професійної підготовки для всіх дітей; е) вживають заходів для сприяння регулярному відвіданню шкіл і зниженню кількості учнів, які залишили школу. 2. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів, щоб шкільна дисципліна була забезпечена методами, що ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини та відповідно до цієї Конвенції. 3. Держави-учасниці заохочують і розвивають міжнародне співробітництво з питань, що стосуються освіти, зокрема, з метою сприяння ліквідації невігластва і неписьменності в усьому світі та полегшення доступу до науково-технічних знань і сучасних методів навчання. В цьому зв’язку особлива увага має приділятися потребам країн, що розвиваються (ст. 28); Держави-учасниці погоджуються щодо того, що освіта дитини повинна бути спрямована на: а) розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі; б) виховання поваги до прав людини та основоположних свобод, а також до принципів, проголошених у Статуті Організації Об’єднаних Націй; с) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і цінностей, а також до національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної; d) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між

усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення; е) виховання поваги до навколишньої природи. 2. Жодна частина цієї статті або статті 28 не повинна тлумачитися як така, що обмежує свободу окремих осіб і органів створювати навчальні заклади та керувати ними за умови постійного додержання принципів, викладених у пункті 1 цієї статті, та виконання вимоги того, щоб освіта, яку одержують в таких учбових закладах, відповідала мінімальним нормам, що можуть бути встановлені державою (ст. 29)” [326].

Отже, в міжнародних договорах з прав людини закладено підхід, відповідно до якого таке благо, як шкільна освіта, є предметом публічного інтересу і в процесі задоволення публічних потреб державою має бути поєднано публічного інтересу та приватний інтерес. Реалізація публічного інтересу з отримання дітьми шкільної освіти є умовою реалізації приватних інтересів. При цьому, публічний інтерес з отримання дітьми шкільної освіти зумовлений і певними інтересами конкретних осіб – дітей, їх батьків, вчителів. Публічні потреби в освіті є ключовими для суспільства, держави, окремої людини.

Зважаючи на те, що додатковою метою такого блага, як освіта, є надання дітям можливості функціонувати, брати участь в суспільному житті як дітей, а в майбутньому - як дорослих, ключовим при співвідношенні публічних і приватних інтересів є захист цих інтересів, адже освіта має досягати вище зазначених цілей (їх не досягнення може перешкодити доступу дитини до різних можливостей в майбутньому, її здатності уникнути бідності, реалізувати інші права людини і основоположні свободи. Відповідно, використання мови сутнісно пов’язано з цими освітніми пріоритетами та безпосередньо пов’язано з виконанням обов’язку людини і громадянина здобути шкільну освіту. Тому, в питаннях захисту інтересу з отримання дитиною шкільної освіти, пріоритетною є діяльність держави: через уповноважені органи шляхом встановлення нормативних приписів, обмежень,

заборон, якими регламентується діяльність інших учасників освітніх правовідносин. Субсидіарною є діяльність міжнародної спільноти. Така діяльність має здійснюватися державою/державами та міжнародною спільнотою насамперед в інтересах суспільства, окремої людини, а реалізуватися - через механізм відповідальності адже саме інститут юридичної відповідальності покликаний запобігати порушенням законодавства, відновлювати баланс порушених публічних і/або приватних інтересів.

Функції держави (в особі її органів) та світової спільноти мають бути обумовлені інтересами, правами та обов'язками людини. Відтак, міжнародними актами з прав людини та національним законодавством має бути передбачено механізм захисту інтересів суспільства, держави в сфері освіти, а також гарантування прав людини в цій сфері.

Відмова Російської Федерації забезпечити освіту на окупованій нею території Молдови явно негативно впливала не лише на зміст права на освіту, а й на забезпечення державою виконання людиною і громадянином обов'язку здобути шкільну освіту, а також обов'язків батьків щодо своїх дітей. Ще раз наголосимо, що це є порушенням норм міжнародних договорів з прав людини, що закріплюють обов'язки людини, і стороною яких є Російська Федерація.

Також в рішенні, що аналізується, "ПМР" «...не намагалася задовольнити потреби етнічного молдовського населення, дозволивши вільний доступ до приватних шкіл, де діти навчалися б власною мовою. Заявники порівняли свою ситуацію з населенням грецького анклаву в справі *Surgus v. Turkey*.... Батьки заявників також скаржилися на втручання у їхнє право на повагу до їхніх світоглядних переконань у забезпеченні державою освіти, зокрема, їхнього переконання, що найкращі інтереси їхніх дітей полягали у навчанні молдовською мовою. ...Заявники стверджували, що Молдова мала позитивний обов'язок вжити усіх розумних та доречних заходів, необхідних для підтримки та захисту навчання

молдовською мовою на всій її території. Стосовно виконання Молдовою свого позитивного обов'язку заявники стверджували, що поводження із школами з латинською абеткою не було зроблено умовою для врегулювання конфлікту під час багатосторонніх переговорів і, як видається, не включалося у вимоги до влади “ПМР” і російського Уряду. Посадовим особам “ПМР” дозволялося вільно пересуватися територією Молдови, протилежно до дій ЄС, який заборонив керівним діячам органів влади “ПМР” в'їжджати на територію ЄС, зокрема, безпосередньо через ставлення до шкіл з латинською абеткою. Заявники також стверджували, що Уряд Молдови доклад недостатніх зусиль для того, щоб забезпечити поновлення дітей в адекватних навчальних закладах та захистити їх від переслідування....Заявники стверджували, що порушення у цій справі мали прямий і безперервний зв'язок із заснуванням Російською Федерацією та поточною підтримкою адміністрації “ПМР”. Не було ознак будь-яких заходів, які би вживалися Росією для запобігання порушенням або висловлення незгоди з ними. Натомість Росія підтримувала освітню політику “ПМР”, надаючи навчальні матеріали російськомовним школам у регіоні, визнаючи підготовку в російськомовних школах “ПМР” та відкриваючи російські заклади вищої освіти в Придністров'ї без узгодження з Урядом Молдови» [326]. З цього випливає, що Молдова вживала недостатні заходи для забезпечення балансу суспільних інтересів, приватних інтересів та державних інтересів у сфері освіти. Більше того, відкриття російськомовних шкіл Російською Федерацією на окупованій території Молдови свідчить про те, що мало місце реалізація державного інтересу саме Російської Федерації, який не балансував з індивідуальним інтересом вище зазначених школярів.

Вчений В. Кушик зазначає, що «Якщо приватний інтерес є суспільно ціннісним, моральним, духовним, таким, що спрямований на забезпечення гідного життя особи та суспільства, то він вже не просто приватний, а суспільний та

державний» [327]. При цьому, навіть якщо відкриття російськомовних шкіл Російською Федерацією на окупованій нею території і задовільняло приватний інтерес певного кола школярів, тим не менш було і інше коло школярів, приватний інтерес яких не був задоволений, а відтак в цілому приватний інтерес не був ані суспільно ціннісним, ані моральним, ані духовним, не був спрямований на забезпечення гідного життя дітей та суспільства. Відтак, не було такого приватного інтересу в сукупності, який би становив і суспільний, і державний інтерес. Діти, яким надавали можливість здобувати шкільну освіту або молдовсько-румунською мовою з кириличною абеткою, або російською, не мислило про державний інтерес як про свій власний, не ставилися до нього з солідарністю.

У вказаній справі Уряд Молдови стверджував, що він вжив усіх розумних кроків для покращення ситуації: щодо придністровського конфлікту загалом та стосовно своєї підтримки школам зокрема. Уряд заявив, що Молдова ніколи не надавала підтримку чи сприяння сепаратистському режиму Придністров'я. Єдиною метою молдовського Уряду було врегулювати конфлікт, здобути контроль над територією та встановити там верховенство права і повагу до прав людини (п. 132 рішення в справі «Катан та інші проти Молдови та Російської Федерації»). Щодо самих шкіл, то Уряд Молдови оплатив оренду та ремонт будівель, зарплату вчителів, навчальні матеріали, автобуси і комп'ютери. Відповідно до молдовського законодавства, ці заявники, як і усі випускники шкіл з Придністров'я, мали особливі переваги при вступі до молдовських університетів та закладів вищої освіти. Більше того, молдовський уряд піднімав питання шкіл у Придністров'ї на міжнародному рівні та намагався отримати міжнародну допомогу й посередництво, наприклад, на конференції, проведеній під егідою ЄС та ОБСЄ в Німеччині в 2011 році. Від Уряду Молдови не можна було очікувати більшого в частині виконання його позитивного обов'язку стосовно заявників з огляду на те, що він не мав реальної влади чи контролю на відповідній території (п.133). Кроки, які зробила Молдова для

покращення ситуації заявників, можуть розглядатися як непряме підтвердження того, що їхні права були порушені. Тому Уряд Молдови не стверджував, що в цій справі не було порушення права на освіту. Натомість Уряд просив Суд уважно оцінити належну відповідальність кожної з держав-відповідачів стосовно будь-якого такого порушення прав заявників (п. 134 рішення в справі «Катан та інші проти Молдови та Російської Федерації»)» [326]. В цьому контексті зазначимо, що Європейський суд з прав людини мав оцінити наскільки заходи, які вживав Уряд Молдови, свідчили про добросовісне виконання взятих Молдовою на себе міжнародних зобов'язань за Конвенцією в умовах, коли мала місце відсутність балансування людських цінностей та цінностей держави, що проявилось у заходах, які вживала Молдова щоб забезпечити виконання особами обов'язку зі здобуття шкільної освіти. Очевидним є факт відсутності балансування публічних і приватних інтересів, які перейшли у протиріччя між приватними особами, суспільством і державою – Молдовою.

Вище викладене є також підставою не погодитись з точкою зору науковців - Т. Коломієць, яка вважає, що публічний інтерес є не чим іншим, як тією чи іншою сукупністю приватних інтересів [328, с. 12], та Т. Раїмовим та А. Пасічником, на думку яких «...публічний інтерес включає в себе сукупність приватних інтересів...» [329] .

В. Кушик виокремлює декілька моделей, які дозволяють вирішити цю проблему. Перша модель припускає, що «цінність людини вища від цінності суспільства і держави... Друга модель – соціальний універсалізм, про який Платон писав, що якщо держава в цілому буде щасливою, то буде щаслива і кожна людина, відповідно, визнається первинність загального інтересу по відношенню до приватного. Третя – змішана модель соціальних відносин, яка пропагує рівнозначну цінність людини та суспільства, в якій завдання держави – підтримання рівноваги між особистими і суспільними інтересами» [327].

Бачиться, що саме через змішану модель побудови системи влади, в якій співзвучними є приватні та суспільні інтереси, державні інтереси може реалізуватися головний принцип людського співжиття, який полягає у всебічному розвитку особистості. Безумовна, така співзвучність стосується і конституційних обов'язків людини, і підґрунтям цього є таке благо як освіта. Саме застосування належних заходів для забезпечення реалізації обов'язку людини зі здобуття шкільної освіти дозволяє зберегти цілісність суспільства, досягти збалансованості державних, суспільних, індивідуальних інтересів, публічних і приватних інтересів.

Рішення Європейського суду з прав людини свідчать, що держави, які окуповують території інших держав не вживають належних заходів для досягнення балансу приватних, суспільних інтересів. В рішенні Європейського суду з прав людини, яке аналізувалося вище, держава – Російська Федерація, яка окупувала частину території Молдови, взагалі заперечувала будь-яку відповідальність за дії “ПМР”. Також Уряд Російської Федерації підкреслював, що Росія не може бути притягнена до відповідальності за дії поліції “ПМР” при штурмі будівель шкіл або дії місцевої влади “ПМР” з відключення постачання води та електроенергії; що Росія брала участь у шкільній кризі виключно в ролі посередника і що разом з посередниками з України та ОБСЄ, Уряд Росії намагався допомогти сторонам вирішити конфлікт, а з вересня-жовтня 2004 року, після міжнародної медіації на його думку проблеми були вирішені і діти в трьох школах змогли відновити навчання [326].

Безумовно, що подібною є ситуація і на частині Луганської та Донецької областей України, які окуповані Російською Федерацією, а також в окупованій Росією Автономній Республіці Крим. Тому ця справа є наріжною для ситуації на цих територіях і вирішення питання забезпечення обов'язку людини і громадянина зі здобуття шкільної освіти, а також балансування індивідуальних та суспільних

інтересів. Також ця справа є фундаментальною з позицій досвіду забезпечення балансу публічних і приватних інтересів, конкуруючих інтересів.

Європейський суд з прав людини при тлумаченні та застосуванні статті 2 Протоколу №1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зважає, що « її контекстом є договір, спрямований на ефективний захист індивідуальних прав людини, і що Конвенцію слід розглядати як єдине ціле і тлумачити таким чином, щоб сприяти внутрішній узгодженості та гармонії між її різними положеннями ... Тому два речення статті 2 Протоколу №1 слід розглядати не лише у світлі одне одного, але й, зокрема, у світлі статей 8, 9 та 10 Конвенції, які проголошують право кожного, у тому числі батьків та дітей, на “повагу до свого приватного і сімейного життя”, на “свободу думки, совісті і релігії” і на “свободу ... одержувати і передавати інформацію та ідеї” ... При тлумаченні та застосуванні цього положення слід також враховувати відповідні правила і принципи міжнародного права, які застосовуються у відносинах між Договірними Сторонами, а Конвенцію слід, наскільки це можливо, тлумачити у гармонії з іншими правилами міжнародного права, складовою якого вона є ... Тому положення стосовно права на освіту, викладені в Загальній декларації прав людини, Конвенції проти дискримінації в галузі освіти, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародній конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації та Конвенції про права дитини, є доречними ... Нарешті, Суд наголошує, що призначення і мета Конвенції, як інструменту захисту окремих людей, вимагають, щоб її положення тлумачилися та застосовувалися таким чином, щоб зробити її гарантії захисту практичними та дієвими ...» [326].

У п. 137 рішення в справі «Катан та інші проти Молдови та Російської Федерації» Європейський суд з прав людини зазначив, що «Узявши зобов'язання, у першому реченні статті 2 Протоколу №1, не “відмовляти в праві на освіту”, Договірні Сторони гарантують кожному в їхній юрисдикції право доступу до

навчальних закладів, які існують у відповідний момент ... Це право доступу становить лише частину права на освіту, викладеного в першому реченні. Для того, щоб це право було дієвим, необхідно також, серед іншого, щоб особа, яка користується цим правом (його бенефіціар), мала можливість отримувати користь від здобутої освіти, тобто право отримати, згідно з правилами, які діють у кожній країні, у тій чи іншій формі, офіційне визнання навчання, яке вона завершила ... Більше того, хоча текст статті 2 Протоколу №1 не визначає мову, якою повинно здійснюватися навчання, право на освіту було б безглуздом, якби воно не передбачало для своїх бенефіціарів право отримувати освіту державною мовою або однією з державних мов, залежно від ситуації ... Саме батьки відповідають в першу чергу за освіту та навчання своїх дітей і тому вони можуть вимагати від держави поважати їхні релігійні або світоглядні переконання» [326]. .

Отже, для виконання обов'язку людини і громадянина зі здобуття шкільної освіти держава має вжити такі заходи, які:

- 1) забезпечують можливість плюралізму в освіті;
- 2) піклуватися про те, щоб знання, які включені в програму, доносилися в об'єктивний, критичний та плюралістичний спосіб;
- 3) не переслідують мету ідеологічного виховання.

Цей підхід застосовується і до початкового, і до середнього, і до вищого рівнів освіти.

При цьому, в п. 140 рішення в справі «Катан та інші проти Молдови та Російської Федерації» Європейський суд з прав людини визнає, що, «...попри свою важливість, право на освіту не є абсолютним і може підлягати обмеженням. За умови, що не завдається шкода самій суті цього права, ці обмеження дозволяються непрямо, оскільки право на доступ до освіти “за самою своєю природою вимагає регулювання з боку держави” [326].

Однак, при вжитті заходів для забезпечення виконання людиною і громадянином конституційного обов'язку зі здобуття шкільної освіти, держава може вживати такі заходи, які є обмежувальними, але вони мають відповідати таким критеріям:

- 1) обмеження є передбачуваними для тих, кого вони стосуються;
- 2) обмеження переслідують правомірну мету;
- 3) існування розумного зв'язку пропорційності між використаними засобами та метою, на досягнення якої вони були спрямовані.

Держава має здійснювати ефективну діяльність із захисту публічного та приватних інтересів у правовідносинах і це здійснюється в інтересах суспільства, окремої людини/людей. Реалізується така діяльність через механізм відповідальності з метою запобігання порушенням прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конвенцією, та відновлення балансу порушених публічних і приватних інтересів. Таку діяльність має здійснювати держава і якщо вдається до екстериторіальної поведінки, зокрема, окупує частину території іншої держави.

З висновків Європейського суду з прав людини випливає, що не забезпеченням державою виконання конституційних обов'язків щодо дітей в контексті здобуття дітьми шкільної освіти є ситуації, коли:

- 1) батькам необхідно обирати: або направити своїх дітей у школи, де вони будуть змушені на шкоду собі проходити навчання впродовж усієї середньої школи з поєднанням мови та абетки, яке вони вважають штучним і яке не визнається більше ніде у світі, або наразити своїх дітей на тривалі подорожі та/або низькоякісні умови, переслідування та залякування;

- 2) батькам необхідно обирати: або направити своїх дітей у школи, в яких навчальні матеріали, підготовлені в радянські часи і використовуються, або направити своїх дітей у школи, де використовуються сучасні матеріали, але

подорож до яких (шкіл) є тривалою та/або має місце переслідування та залякування дітей, які обрали школи, де навчання здійснюється за сучасними матеріалами [326].

Розглядаючи справу «Катан та інші проти Молдови та Російської Федерації» Європейський суд з прав людини зазначив, що у нього «...немає доказів, які б вказували на те, що заходи, ужиті владою “ПМР” стосовно цих шкіл, переслідували правомірну мету. Насправді, як видається, мовна політика “ПМР”, як вона була застосована до цих шкіл, була спрямована на впровадження русифікації мови та культури молдовської громади, яка проживала в Придністров’ї, відповідно до загальних політичних цілей “ПМР” об’єднатися з Росією та відділитися від Молдови. Ураховуючи основоположне значення початкової та середньої освіти для особистого розвитку та майбутнього успіху кожної дитини, було недопустимо переривати шкільне навчання цих дітей і змушувати їх та їхніх батьків робити такий складний вибір з єдиною метою укорінення сепаратистської ідеології» [326]. Отже, заходи мовної політики, які вживають державою, є такими, що не забезпечують виконання людиною і громадянином обов’язку здобути шкільну освіту, якщо:

1) мовна політика спрямована на впровадження мови та культури певної громади відповідно до загальних політичних цілей об’єднатися з іншою державою, відділившись від суверенної держави;

2) мовна політика спрямована на укорінення сепаратистської ідеології.

З огляду на те, що частина Луганської та Донецької областей України, АРК окуповані Російською Федерацією, доцільним є з’ясування питання відповідальності держав.

Щодо забезпечення виконання людиною і громадянином обов’язку зі здобуття шкільної освіти в разі окупації частини території однією з держав-учасниць Ради Європи іншою державою-учасницею Ради Європи, то вважається, що держава, частина території якої окупована, вжила заходи на виконання цих обов’язків, якщо вони відповідають таким критеріям:

1) держава, частина території якої окупована, утримується від підтримки сепаратистського режиму;

2) держава, частина території якої окупована, діє, уживаючи всі політичні, правові та інші доступні їй заходи, для відновлення контролю над окупованою територією;

3) держава, частина території якої окупована, вживає усіх доступних їй заходів у ході переговорів з владою держави-агресора та місцевою владою на окупованих територіях;

4) уряд держави, частина території якої окупована, оплатив: оренду та ремонт нових шкільних приміщень; усе обладнання для шкіл; виплатив заробітну плату персоналу та транспортні витрати.

Що стосується держави, яка здійснила агресію щодо іншої держави і окупувала частину території, то у п. 149 рішення в справі «Катан та інші проти Молдови та Російської Федерації» Європейський суд з прав людини зазначив, що «...відсутні докази будь-якої безпосередньої участі представників російської держави у заходах, ужитих проти заявників. Так само відсутні докази російської участі або схвалення мовної політики “ПМР” у цілому. Дійсно, завдяки зусиллям російських посередників, які діяли разом з посередниками з України та ОБСЄ, влада “ПМР” дозволила школам знову відкритися в якості “іноземних закладів приватної освіти” ...Водночас Суд установив, що Росія здійснювала ефективний контроль над “ПМР” у період, який розглядається. У світлі цього висновку та відповідно до практики Суду, немає необхідності визначати, чи здійснювала Росія детальний контроль за політикою та діями підпорядкованої місцевої адміністрації ... Унаслідок своєї продовжуваної військової, економічної та політичної підтримки “ПМР”, яка не могла б зберегти своє існування без неї, на Росію покладається відповідальність за Конвенцією за порушення прав заявників на освіту. Отже, Суд

вирішує, що мало місце порушення статті 2 Протоколу №1 до Конвенції з боку Російської Федерації» [326].

Вище викладене дозволяє дійти висновків, що країна – окупант несе відповідальність за дії «маріонеткових» режимів, які залежні від неї і підтримуються нею. З огляду на таку практику можемо стверджувати, що Російська Федерація несе відповідальність за порушення прав і свобод людини на окупованих нею українських територіях, а саме в Автономній республіці Крим та на частині територій Донецької та Луганської областей.

Іншим конституційним обов'язком людини і громадянина, забезпечення якого підіймає питання балансу інтересів людини, суспільства та держава є захист Вітчизни.

Загальновідомо: людина має не лише права і свободи, але і несе обов'язки [330]. Низка з них закріплюється в міжнародних актах універсального та регіонального характеру [330]. В конституціях держав та законодавстві держав також закріплено обов'язки людини і громадянина. На державу покладається обов'язок створити ефективний механізм їх забезпечення [330]. Ключову роль в такому механізмі відіграють конституційні суди держав. Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України [331]. Рішення Конституційного Суду України здійснюють безпосередній вплив на нормативно-правовий та організаційно-правовий механізми забезпечення виконання конституційних обов'язків людиною і громадянином. Відтак, дослідження рішень Конституційного Суду України з цього питання є актуальним та практично назрілим.

В науці конституційного права питання конституційних обов'язків людини і громадянина досліджувалось науковцями іншими науковцями при аналізі питань конституційних прав і свобод людини і громадянина. Водночас, рішення Конституційного Суду України щодо забезпечення виконання конституційних обов'язків не аналізувались. Це свідчить про актуальність проведення такого дослідження для науки конституційного права.

Виявимо підходи, що містяться в рішеннях Конституційного Суду України, щодо забезпечення балансу інтересів людини, суспільства та держави при виконанні конституційних обов'язків людини і громадянина.

Конституція України закріплює такі обов'язки людини і громадянина: неухильно додержуватися Конституції України та законів України; не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей; обов'язки у шлюбі та сім'ї; батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття; повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків; здобути повну загальну середню освіту; не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині; відшкодовувати завдані збитки; сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом, захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; шанування державних символів України [2].

Конституційний Суд України в рішенні у справі за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобири Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи“ від 25 квітня 2019 р. №1-р(П)/2019 [332] зазначає, що « зі змісту статей 17, 65 Конституції України вбачається, що захист держави, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями всього Українського народу. Військова служба – це конституційний обов'язок громадян України, який полягає у забезпеченні оборони України, захисті її суверенітету, територіальної цілісності та

недоторканності. До військовослужбовців належать особи, які проходять таку службу, зокрема у Збройних Силах України. Військовій службі передую необхідність виконання конституційного військового обов'язку, що передбачає проходження громадянами України військової служби (добровільно чи за призовом). З огляду на специфіку військової служби, яка полягає, зокрема, у виконанні військовослужбовцями спеціальних завдань, наявності ризиків для їх життя та здоров'я тощо, будь-яка форма проходження військової служби є обов'язком громадян України щодо захисту держави. Отже, закріплений у Конституції України обов'язок громадян України потребує поваги, а статус військовослужбовців будь-яких категорій обумовлюється військовою службою, інститут якої надає їм спеціальний статус (абзаци дев'ятий, десятий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини)» [332].

Таким чином, суб'єктом, функцією якого є обов'язок з захисту держави, забезпечення її безпеки є весь Український народ. Сама ж військова служба є не функцією, а конституційним обов'язком такого кола суб'єктів, як громадяни України. Цей конституційний обов'язок полягає в:

- 1) забезпеченні оборони України;
- 2) захисті суверенітету України;
- 3) захисті територіальної цілісності України;
- 4) захисті недоторканності України.

Виконання цього обов'язку передбачає проходження добровільно чи за призовом військової служби. Військовий обов'язок та військова служба є хоч і взаємопов'язаними, але не тотожними поняттями. Проходження військової служби є формою виконання обов'язку громадянина України. В законодавстві України має бути закріплено спеціальний статус військовослужбовців, а також унормовано порядок проходження військової служби громадянами України.

В Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Податкового кодексу України від 12 червня 2012 р. № 13-рп/2012 Конституційний Суд України зазначає, що «...закріплені в підпункті 16.1.13 пункту 16.1 статті 16, підпункті 20.1.11 пункту 20.1 статті 20 Кодексу компетенція контролюючих органів та обов'язок платників податків є необхідними умовами для забезпечення виконання приписів частини першої статті 67 Конституції України, згідно з якою кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» [333]. Отже, приписи ст. 67 Конституції України мають бути розвинути в законодавстві України, тобто має бути створено відповідний нормативно-правовий механізм забезпечення виконання кожним обов'язку сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. При цьому, компетенція контролюючих органів має бути визначена в законодавстві, яке є якісним.

В рішенні Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України „Про звернення громадян“ (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018 йдеться про такий обов'язок людини і громадянина як додержання Конституції України та законів України. Зокрема, Конституційний Суд України зазначає, що «визначення у Конституції України людини як найвищої соціальної цінності в Україні покладає обов'язок як на державу, так і на її громадян виявляти необхідну повагу до кожної людини. Частиною першою статті 68 Основного Закону України передбачено, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» [334]. Таким чином, в

законодавстві України мають бути закріплені критерії не поваги до людини, а також відповідальність за виявлення неповаги до людини з боку таких суб'єктів як держава та її громадяни.

Отже, Конституційним Судом України було ухвалено рішення щодо таких конституційних обов'язків, як: захист Вітчизни, сплата податків і зборів, додержання Конституції України та законів України. В рішеннях Конституційного Суду України, щодо забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина містяться такі підходи:

1) щодо обов'язку захищати Вітчизну встановлено, що суб'єктом, функцією якого є обов'язок з захисту держави, забезпечення її безпеки є весь Український народ; військова служба є не функцією, а конституційним обов'язком такого кола суб'єктів, як громадяни України; цей конституційний обов'язок полягає в: 1) забезпеченні оборони України; 2) захисті суверенітету України; 3) захисті територіальної цілісності України; 4) захисті недоторканності України; виконання цього обов'язку передбачає проходження добровільно чи за призовом військової служби; проходження військової служби є формою виконання обов'язку громадянина України; в законодавстві України має бути закріплено спеціальний статус військовослужбовців, а також унормовано порядок проходження військової служби громадянами України;

2) щодо обов'язку сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом встановлено, що приписи ст. 67 Конституції України мають бути розвинуті в законодавстві України; компетенція контролюючих органів має бути визначена в законодавстві і це законодавство має бути якісним; в законодавстві України та на практиці мають бути розмежовані такі поняття – податковий бог фізичної особи та податковий борг платника податків, а також поняття заборони виїжджати за кордон і обмеження права виїжджати за кордон; практика застосування законодавства має йти таким шляхом, щоб запобігати

порушенням права особи на недоторканість житла з одного боку, і забезпечувати виконання обов'язків особи зі сплати податків; в законодавстві України мають бути чітко зазначені підстави застосування адміністративного арешту майна платника податків, а також коло тих заходів, які можуть вживатися державою для забезпечення виконання платником податків своїх обов'язків;

3) щодо обов'язку неухильно додержуватися Конституції України та законів України встановлено, що в законодавстві України мають бути закріплена відповідальність за виявлення неповаги до людини з боку таких суб'єктів як держава та її громадяни.

Для держав-учасниць ЄС та України, стратегічним зовнішньополітичним курсом якої є набуття повноправного членства в ЄС, питання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни є нагальним. Це зумовлено і загостренням проблем міжнародної та національної безпеки у зв'язку з окупацією частини території України та Молдови Російською Федерацією, і зростанням загрози застосування саме силових методів при розв'язанні наявних між державами суперечностей, і ескалацією біотероризму тощо. Крім того, в умовах коронавірусу SARS-CoV-2 на території багатьох країн відбулось загострення суспільно-політичних та соціально-економічних проблем, які потенційно в результаті екстериторіальної поведінки інших держав можуть трансформуватися, в тому числі, і у збройні конфлікти. Їх ескалація актуалізує питання конституційно-правового регулювання обов'язку захищати Вітчизну в країнах-учасниках ЄС.

Досвід конституційно-правового регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Австрії є актуальним для України зважаючи на євроінтеграційні прагнення України, а також прагнення України як держави-засновниці ООН до нейтралітету.

Побічно питання обов'язку захищати Вітчизну було досліджено в наукових працях з проблем національної безпеки Ю. Бисаги [335], Л. Дешко [336], Г. Нечипорук [337], О. Совгирі [338] та ін., а в працях Ю. Кириченко [339]

акцентується увага на питанні конституційної практики нормативного регулювання вище зазначеного обов'язку в конституціях держав континентальної Європи. Водночас, питання конституційно-правове регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Австрії комплексно в науці конституційного права не досліджувалося. Більше того, не було здійснено порівняльно-правового аналізу Федерального конституційного закону Австрії та Конституції України з цього питання.

Відповідно до п. 1 статті 9а Федерального конституційного закону Австрії «Австрія визнає свою відповідальність за всебічну оборону країни. Оборона спрямована на забезпечення зовнішньої незалежності, а також недоторканності і цілісності території Федерації, зокрема, - на підтримку і захист постійного нейтралітету. Виходячи з цього, повинні бути забезпечені охорона і захист конституційних установ та їх діяльності, а також демократичних свобод громадян від насильницьких посягань ззовні» [340]. Таким чином, в ч. 1 ст. 9а Федерального конституційного закону Австрії закріплено обов'язок держави вести всебічну оборону Австрії. З цієї ж частини статті випливає, що за неналежне виконання цього обов'язку передбачено відповідальність держави.

На відміну від Австрії, в Конституції України такий обов'язок держави не закріплено. В ч. 1 ст. 17 йдеться про функції держави: «...найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу є захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки» [2]. Загальновідомо, що функції держави і обов'язки держави не тотожні [341; 342].

Про завчасно підготовлену та всебічно забезпечену всеохоплюючу оборону України на засадах стримування, стійкості та взаємодії, що забезпечує воєнну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність держави відповідно до Конституції України та в межах державного кордону України, сприяє інтеграції України в євроатлантичний безпековий простір та набуттю членства в НАТО, передбачає

активну участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки йдеться в Стратегії воєнної безпеки України [343].

В ч. 2 ст. 17 Конституції України йдеться, що «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України» [2]. Більше того, в Конституції України на відміну від Федерального конституційного закону Австрії не йдеться про визнання державою відповідальності за її «всебічну оборону». Суб'єктом, який здійснює оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності згідно з Конституцією України визначено не саму державу, а такий суб'єкт як збройні сили. Не заперечуючи проти конкретизації в положеннях Конституції України такого суб'єкта як збройні сили, все ж таки бачиться за доцільне аби в Конституції України був зазначений і такий суб'єкт як держава. Це сприятиме посиленню ролі і відповідальності держави за всебічну оборону країни особливо в умовах гібридної війни з Російською Федерацією.

В Конституції України нейтралітет держави не закріплюється. «На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом. На території України не допускається розташування іноземних військових баз», - йдеться у ч. 6 та ч. 7 ст. 17 Конституції України. Зважаючи на те, що Україна є однією з країн-засновниць ООН, членом Ради Безпеки ООН, віддана принципу мирного розв'язання спорів, а також зважаючи на те, що держава сама зазнає агресії з боку Російської Федерації, бачиться за доцільне закріпити в Конституції України постійний нейтралітет України, а також положення, відповідно до якого обов'язком держави є його підтримка та захист.

Також в Федеральному конституційному законі Австрії йдеться і про нейтралітет держави та про те, що всебічна оборона країни, за яку відповідає держава, здійснюється не лише з метою підтримання постійного нейтралітету

Австрії, а й з метою його захисту. На відміну від Федерального конституційного закону Австрії в Конституції України відсутнє положення, в якому була б закріплена і така мета оборони як захист постійного нейтралітету та те, що держава визнає свою відповідальність за захист постійного нейтралітету.

Відповідно до ч. 2 ст. 9а Федерального конституційного закону Австрії «всебічна оборона країни включає в себе військову, ідеологічну, громадянську і господарську оборону країни» [340]. В Конституції України не лише не вживається термін «всебічна оборона країни», але і не визначаються складові елементи оборони країни.

Таким чином, в Стратегії йдеться про «всеохоплюючу оборону», а не про «всебічну оборону». На відміну від ч. 2 ст. 9а Федерального конституційного закону Австрії складовим всеохоплюючої оборони в Стратегії визначено не лише такі елементи, як військова, ідеологічна, громадянська і господарська оборону, а більш широке коло.

Таким чином, бачиться за доцільне в Конституції України закріпити положення, які б були присвячені всеохоплюючій обороні України.

Згідно з ч. 3 ст. 9а Федерального конституційного закону Австрії «кожен австрійський громадянин чоловічої статі є військовозобов'язаним. Кожен, хто відмовляється і звільняється від виконання військового обов'язку з релігійних мотивів, повинен нести службу, яка замінює військову. Більш докладні приписи визначаються законами» [340]. Отже, по-перше, Федеральний конституційний закон Австрії закріплює військовий обов'язок. По-друге, коло суб'єктів, на яких покладено цей обов'язок становлять громадяни Австрії. По-третє, військовозобов'язаними є лише австрійські громадяни чоловічої, а не жіночої статі.

На відміну від Федерального конституційного закону Австрії згідно зі ст. 65 Конституції України «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону» [2]. Тобто, в Конституції України коло військовозобов'язаних суб'єктів не звужено лише до громадян України чоловічої статі.

Відповідно до п. 1 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України» [344]. Згідно з п. 12 ст. 1 цього закону «Жінки, які перебувають на військовому обліку, можуть бути призвані на військову службу чи залучені для виконання робіт із забезпечення оборони держави у воєнний час. У мирний час жінки можуть бути прийняті на військову службу та службу у військовому резерві тільки в добровільному порядку (за контрактом). Жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі), що включає прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу, проходження військової служби, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та дотримання правил військового обліку» [344]. Отже, на відміну від Федерального конституційного закону Австрії згідно з законодавством України військовозобов'язаними є не лише громадяни України чоловічої статі, а й жіночої.

Згідно з ч. 4 ст. 9а Федерального конституційного закону Австрії «Австрійські громадянки добровільно можуть нести службу в федеральних збройних силах і мають право залишити її». В ст. 65 Конституції України, як зазначалося вище, йдеться, що «...громадяни відбувають військову службу відповідно до закону». В Конституції України на відміну від Федерального конституційного закону Австрії відсутні окремі положення, присвячені службі громадян України жіночої статі в збройних силах.

З врахуванням досвіду конституційно-правового регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Австрії – державі-члені ЄС, яка підтримує і захищає свій постійний нейтралітет, аргументовано, такий підхід до конституційно-правового регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Україні, який міг би бути використаним при внесенні змін до ст. 65 Конституції України: закріпити обов'язок держави вести всебічну оборону України, а також положення, відповідно до якого за неналежне виконання цього обов'язку передбачено відповідальність держави; до кола суб'єктів, на яких покладається оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності визначити не лише Збройні Сили України, а й такий суб'єкт як держава; закріпити нейтралітет України, а також що він підтримується і захищається державою; закріпити положення, які б були присвячені всеохоплюючій обороні України.

Обґрунтовано, що для формування засад створення інституту конституційних обов'язків громадян України необхідним є створення певної ієрархічної системи норм права. В основі такої системи мали б бути норми-принципи, які б втілювали основні засади її функціонування. Ці норми-принципи були б спеціальними для інституту конституційних обов'язків громадян України.

Окрему увагу необхідно зупинити на питанні забезпечення балансу інтересів при виконанні конституційного обов'язку не заподіювати шкоду природі. Цей обов'язок, визначений нормою ст.66 Конституції України, безпосередньо кореспондується із визначенням ст.50 Основного закону правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля [2].

Як зазначає І. Боровська, особливим об'єктом права на безпечне для життя і здоров'я довкілля є довкілля як комплекс природних та інших факторів середовища життєдіяльності фізичної особи, які впливають на її фізичний і психічний стан та мають таку якість (визначену юридично значимими

критеріями), за якої відсутня небезпека шкідливого впливу на організм фізичної особи. До таких факторів слід віднести: безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, достовірну інформацію про стан навколишнього природного середовища, про якість харчових продуктів і предметів побуту, безпечні продукти споживання, належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо. При цьому комплексний характер правового регулювання права на безпечне для життя і здоров'я довкілля полягає у тому, що незважаючи на цивільно-правову природу, правове регулювання права на безпечне для життя і здоров'я довкілля здійснюється правовими нормами інших основних та комплексних галузей права, таких як: конституційне право, екологічне право, трудове право тощо [351, с.188].

Особливо проблемним є співвідношення вказаних вище прав та обов'язків (їх ми схильні розглядати у системному взаємозв'язку) із правом на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, яке закріплено у ст.42 Конституції України. З одного боку, держава та суспільство зацікавлені у розвитку підприємницької діяльності, збільшенні інвестицій, створенні нових робочих місць, збільшенні надходжень до бюджету від сплати податків, однак, з іншого боку – розвиток промисловості і виробництва об'єктивно впливає на навколишнє природне середовище і дуже часто може завдати йому суттєвої шкоди. На теренах Закарпатської області вже тривалий час триває активна і гостра дискусія щодо реалізації інвестиційних проектів щодо будівництва вітряків на Боржавських полонинах та масштабного туристично-рекреаційного комплексу в урочищі «Свидовець». Слід наголосити, що вказані природні об'єкти є унікальними з огляду на їх екологічну, біологічну та природоохоронну цінність. Питання забезпечення балансу економічних та екологічних інтересів було неодноразово предметом розгляду в судах, які тривають і досі.

При аналізі спірної ситуації слід виходити із положень законодавства. Статтею 50 Конституції України передбачено, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [2].

Згідно ч. 1 ст. 270 Цивільного кодексу України, відповідно до Конституції України фізична особа має право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на повагу до гідності та честі, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність житла, право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості [346].

Відповідно до ч. 1 ст. 293 Цивільного кодексу України, фізична особа має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення [346].

Відповідно до ч. 2 ст. 293 Цивільного кодексу України, діяльність фізичної та юридичної особи, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною. Кожен має право вимагати припинення такої діяльності. Діяльність фізичної та юридичної особи, яка завдає шкоди довкіллю, може бути припинена за рішенням суду [346].

Згідно із ст. 5 Закону України "Про основи містобудування", при здійсненні містобудівної діяльності повинні бути забезпечені зокрема урахування державних та громадських інтересів при плануванні та забудові території, інформування через засоби масової інформації громадян про плани

перспективного розвитку територій і населених пунктів, розміщення важливих містобудівних об'єктів, участь громадян, об'єднань громадян в обговоренні містобудівної документації, проектів об'єктів і внесення відповідних пропозицій до державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, захист прав громадян та громадських організацій згідно із законодавством [347].

Як зазначено в ч. 2 ст.6 Оргуської конвенції, яка ратифікована Законом України N 832-XIV ('832-14'), від 06.07.1999 та набрала чинності в Україні 30.10.2001, зацікавлена громадськість адекватно, своєчасно та ефективно одержує інформацію залежно від обставин шляхом публічного повідомлення або в індивідуальному порядку на початковому етапі процедури прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища, серед іншого, про: а) запропонований вид діяльності та заявку, за якою буде прийматися рішення; б) характер можливих рішень або проект рішення; в) державний орган, відповідальний за прийняття рішення; г) передбачувану процедуру, включаючи те, яким чином і коли така інформація може бути надана: про початок виконання процедури; про можливості для участі громадськості; про час і місце будь-якого запланованого громадського слухання; про наявність державного органу, в якому можна отримати відповідну інформацію, та про те, куди відповідну інформацію було передано на розгляд громадськості; про наявність відповідного державного органу або будь-якого іншого офіційного органу до якого можуть надсилатися зауваження чи запитання, та про строки подання зауважень і запитань; про те, яка екологічна інформація, що стосується запропонованого виду діяльності, є в наявності; і з охоплення даного виду діяльності національною або транскордонною процедурою оцінки впливу на навколишнє середовище [348].

Таким чином, з аналізу вказаних нормативно-правових актів випливає, що ними встановлено гарантії права особи на безпечне довкілля, заборону на

здійснення діяльності, яка завдає шкоди навколишньому природному середовищу, передбачено ряд правових засобів участі громадськості, заінтересованих осіб у обговоренні питань, які стосуються забезпечення їх прав та інтересів, зокрема при здійсненні містобудівної діяльності. Вказані обставини необхідно врахувати при співвідношенні обов'язку не заподіювати шкоду природі та правам на безпечне довкілля та на здійснення підприємницької діяльності.

Аналогічний підхід слід застосувати при вирішенні проблемних питань у сфері поводження з відходами, яка безпосередньо пов'язана із проблемами захисту навколишнього середовища. У всіх регіонах України, зокрема у Закарпатській області, існує гостра проблема з утилізацією твердих побутових відходів, потреба у будівництві нових, сучасних та екологічно безпечних сміттєпереробних заводів. Разом з тим, подекуди при вирішенні вказаної проблеми не враховуються фундаментальні права людей на безпечне довкілля, не виконується обов'язок не заподіювати шкоду природі. Так само ігнорується право громадян на прийнятті участі в обговоренні відповідної містобудівної документації, грубо порушується процедура громадських слухань тощо. Характерним прикладом цього є справа №0740/885/18, в межах якої жителі оскаржували рішення органу місцевого самоврядування про затвердження змін до детального плану. В підсумку справа була вирішена на користь позивачів [350]

При розгляді вказаних проблемних питань важливим є аналіз зарубіжного досвіду забезпечення балансу при виконанні обов'язку не заподіювати шкоду природі, адже світовий досвід у цьому аспекті є прогресивнішим і ефективнішим, ніж вітчизняний.

М.Шиленко, проводячи дослідження адміністративно-правової охорони природних ресурсів слушно відмітив, що глобальна екологічна криза вимагає активних дій для охорони навколишнього природного середовища загалом та

природних ресурсів зокрема. При аналізі законодавства зарубіжних країн було зауважено, що певні країни або групи країн розробляють та приймають спеціальні програми, які стосуються охорони навколишнього природного середовища загалом та охорони природних ресурсів зокрема. У їх основу становлять принципи сталого екологічного розвитку на основі виваженого поєднання інтересів екологічних та економічних цілей розвитку людства. Сучасні тенденції розвитку суспільства засвідчують низьку ефективність забезпечення державного механізму охорони природних ресурсів. Це пояснюється невідповідністю між нагальними потребами екологічного розвитку країни і недосконалістю сучасних інструментів, методів і форм здійснення управління охороною природними ресурсами та відсутністю дієвих економічних стимулів до раціонального природокористування та не нанесення шкоди самим природним ресурсам [345, с.143].

Зарубіжна практика свідчить, що основою всієї системи охорони природних ресурсів в економічно розвинутих країнах є активний вплив державного регулювання, де значні пріоритети надаються економічному стимулюванню та підтримці підприємництва, що розвивається в напрямі екологізації суспільного виробництва. Практика підприємницької діяльності та світовий досвід підтверджують можливість реалізації еколого-економічних цілей з використанням таких регулятивних механізмів, як: 1) пряме державне регулювання (нормативно-правові, адміністративно-контролюючі і заохочувальні заходи, пряме регламентування та ін.); 2) економічне стимулювання через застосування ринкових механізмів; 3) змішані механізми, які поєднують вищезазначені підходи. Поряд з цим діє чіткий механізм фінансового забезпечення такого регулювання (внутрішні нагромадження, кошти бюджетних фондів, вітчизняні й зарубіжні екоінвестиції, кредити, цільові

гаранти та ін.). Велике значення надається також діям громадських екологічних організацій, екологічній культурі, освіті, вихованню і просвітництву [345, с.144].

М.Хвесик стверджує, що у країнах Західної Європи, починаючи ще з 1973 р., розроблено спеціальні програми охорони природи, у яких загальне визнання здобула ідея сталого розвитку, відповідно до якої екологічні та економічні цілі в динаміці збігаються, а на рівні Європейського Союзу його країни-члени розробили принципи та загальні заходи для законодавчих актів у сфері охорони природи [352, с.178]. Разом з тим, варто визнати, що повне співпадіння економічних та екологічних цілей залишається недосяжним.

Як доречно зауважує А.Оскірко, важливою тенденцією розвитку законодавства у сфері поводження з відходами є його гармонізація із європейським законодавством. Відповідно до ст. 63 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р., ратифікованою Законом України від 10 листопада 1994 р., співробітництво здійснюється з метою боротьби з погіршенням стану навколишнього середовища і, зокрема, охоплює такі питання, як:

- ефективний моніторинг рівнів забруднення та оцінка стану навколишнього середовища;
- система інформації про стан навколишнього середовища;
- боротьба з локальним, регіональним та транскордонним забрудненням атмосферного повітря та води;
- відновлення природного стану навколишнього середовища;
- зменшення обсягів, утилізація і безпечне знищення відходів, а також виконання положень Базельської конвенції;
- вплив, який здійснює на навколишнє середовище хімічне забруднення тощо [349, с.50-51].

Безумовно, проблема забезпечення балансу інтересів при виконанні обов'язку не завдавати шкоду довкіллю є цікавою, багатогранною, але її повне розкриття потребує окремого наукового дослідження. Однак на основі проведеного аналізу ми можемо прийти до висновку, що при співвідношенні обов'язку не завдавати шкоду природі, який кореспондується із правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля, з іншими правами та обов'язками, зокрема правом на здійснення підприємницької діяльності, пріоритетним завжди повинно залишатися критерій непорушності права на безпечне довкілля, адже відповідно до ч.1 ст.3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Реалізація публічних інтересів щодо розвитку економіки, розширення інфраструктури, залучення інвестицій, а також приватних інтересів, зокрема щодо здійснення будівництва можлива виключно за умови, що при цьому не буде заподіяно шкоди життю і здоров'ю людини, а також буде дотримано обов'язок не заподіювати шкоду природі. В цьому контексті потребує суттєвого удосконалення процес оцінки впливу на довкілля проектів будівництва, така оцінка має відбуватися не формально чи з огляду на корупційні чинники, вона має здійснюватися із залученням наукових, експертних і суспільних кіл, авторитет і фаховість яких ні у кого не викликали б сумнів. Необхідно забезпечити безумовне право громадськості на участь у обговоренні відповідних проектів, людям має бути забезпечено доступ до необхідної інформації. Для удосконалення правового регулювання цих правовідносин доцільно використати передовий досвід країн ЄС.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Заходи, які вживає держава для забезпечення виконання конституційного обов'язку людини і громадянина, мають бути передбачені національним законодавством. Сам же закон, який такі заходи містить має відповідати таким критеріям якості:

- 1) бути доступним для зацікавлених осіб;
- 2) бути чітким;
- 3) бути передбачуваним у своєму застосуванні.

Накладанням податковим органами та національними судами на особу додаткових зобов'язань зі сплати прибуткового податку є ситуація, коли податкові органи та національні суди ігнорують норму законодавства, що чітко встановлює фіксовану ставку податку з доходу, одержуваного не за місцем основної роботи, і застосовують ставку прогресивного оподаткування до цього виду доходу.

Порушенням вимоги «якості закону» та не забезпеченням державою адекватного захисту від свавільного втручання публічних органів державної влади у майнові права заявника є такі:

- 1) правові акти явно суперечать один одному;
- 2) відсутність в національному законодавстві необхідної чіткості та точності, які передбачають можливість різного тлумачення норм права;
- 3) національні органи на свій власний розсуд застосовують протилежні підходи щодо співвідношення правових актів, які суперечать один одному;

2. Право на податковий кредит не є «існуючою власністю» компанії-заявника».

Право на податковий кредит особи зі статусом платника податку, яка здійснює такі операції, не може залежати від того факту, що у низці поставок, в яку

входять ці операції, попередня чи наступна операція є недійсною через шахрайство з ПДВ, про яке платник податку не знав і не міг знати.

3. У суб'єкта господарювання обмежена або зовсім відсутня можливість вибору чи буде вона приймати участь в системі оподаткування ПДВ і яким чином в разі, якщо:

1) держава встановлює правові норми, відповідно до яких суб'єкт господарювання не має вибору щодо правил, які підлягають застосуванню в цілях ПДВ;

2) вступаючи у договірні відносини зі своїм постачальником, суб'єкт господарювання виразив свою згоду на будь-які визначені правила оподаткування ПДВ, які могли б мати несприятливі наслідки для його податкового становища.

4. Суб'єкт господарювання має право на нарахування податкового кредиту, який прирівнюється щонайменше до «правомірного очікування» того, що йому буде надана можливість реалізувати своє право власності, що прирівнюється до «власності» в розумінні ст.1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в разі, якщо:

1) суб'єкт господарювання у повному обсязі та вчасно виконав обов'язки з дотримання встановлених Державою - членом Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод норм стосовно ПДВ;

2) суб'єкт господарювання не мав засобів для забезпечення виконання податкових зобов'язань постачальником;

3) суб'єкт господарювання не знав про невиконання постачальником своїх обов'язків.

5. Усталеним підходом Європейського суду з прав людини є такий: при встановленні необхідності втручання держави, включаючи втручання для забезпечення сплати податків, необхідним є дотримання «справедливої рівноваги» між вимогами загальних інтересів і вимогами захисту основних прав людини. При

вирішенні питання про те, чи дотримується дана вимога, визнається, що Держава - член Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, не лише при розробці і реалізації політики в області оподаткування, користується широкими межами свободи розсуду, Європейський суд з прав людини поважає законодавця у таких питаннях, за винятком випадків, коли такий розсуд позбавлений розумного обґрунтування.

Загальні інтереси спільноти полягають у підтриманні фінансової стабільності системи оподаткування ПДВ разом із її сукупністю нормам щодо нарахування ПДВ до сплати, податкових пільг, податкового кредиту та відшкодування ПДВ. Основними елементами підтримання такої стабільності є:

1) повне і своєчасне виконання усіма платниками ПДВ своїх зобов'язань щодо декларування та сплати ПДВ;

2) запобігання будь-яких видів шахрайських зловживань у вказаній системі.

Усталеним підходом Європейського суду з прав людини є такий: необхідно покладати край спробам зловживання у сфері оподаткування; з метою попередження таких зловживань може бути розумним передбачати у національному законодавстві вимоги особливої обачливості для платників ПДВ.

6. Відмова визнати право компанії-заявника на податковий кредит сама по собі не видається виправданою необхідністю забезпечити сплату податків, всі з яких були сплачені або, принаймні, до того часу відповідна декларація була подана постачальником, хоча із запізненням

Вимоги держави до суб'єкта господарювання нести відповідальність за наслідки невиконання постачальником його обов'язків щодо своєчасного декларування ПДВ і, як наслідок, сплачувати ПДВ повторно разом із пенєю, прирівнюються до надзвичайного обтяження для суб'єкта господарювання, що порушує справедливий баланс, який повинен підтримуватися між вимогами загальних інтересів та вимогами захисту права власності, якщо:

1) суб'єкт господарювання своєчасно і повно виконав свої обов'язки із декларування ПДВ;

2) неможливим є з боку суб'єкта господарювання забезпечити дотримання постачальником його обов'язків щодо декларування ПДВ;

3) відсутній факт шахрайства стосовно системи оподаткування, про яке суб'єкт господарювання знав чи міг знати.

7. Виявлено такі особливості конституційно-правового закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції Латвії: закріплює такий обов'язок, як захист державних інтересів, і не конкретизує, що його структурним елементом є обов'язок захищати Вітчизну; суб'єктом, на якого покладено цей обов'язок, є держава – Латвія.

Встановлено такі особливості конституційно-правового закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції Литви: не закріплено обов'язок держави, народу чи громадян Литви з захисту Вітчизни; як структурний елемент суб'єктивного юридичного права на працю закріплено проходження служби у війську або альтернативна служба, праця громадян під час війни; обов'язок з праці під час війни покладається на таких суб'єктів, як громадяни Литви.

Виявлено такі особливості конституційно-правового закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції Естонія: закладено фундамент конституційно-правового регулювання державної оборони у мирний та у воєнний час; як окремий обов'язок обов'язок з захисту Вітчизни не закріплюється; визначено коло суб'єктів, на яких покладено обов'язок захищати незалежність держави – це громадяни держави.

8. Встановлено, що в Конституціях Литви та Естонії закріплено норми, що регулюють відносини між державою і громадянами, органами державної влади у зв'язку з агресією (Конституція Естонії) та збройною агресією (Конституція Литви). Конституції України та Латвії таких норм не містять. Відповідно до Конституції

Латвії зобов'язаним суб'єктом є народ Латвії (Преамбула Конституції Латвії), в Україні - громадяни України (ст. 65 Конституції України).

З врахуванням окупації частини Донецької та Луганської областей України, Автономної Республіки Крим пропонується доповнити Конституцію України положеннями, які б були фундаментом регулювання відносин між державою і громадянами, органами державної влади у зв'язку з агресією проти України.

9. Встановлено, що Конституційним Судом України було ухвалено рішення щодо таких конституційних обов'язків, як: захист Вітчизни, сплата податків і зборів, додержання Конституції України та законів України.

Виявлено такі підходи, що містяться в рішеннях Конституційного Суду України, щодо забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина:

1) щодо обов'язку захищати Вітчизну встановлено, що суб'єктом, функцією якого є обов'язок з захисту держави, забезпечення її безпеки є весь Український народ; військова служба є не функцією, а конституційним обов'язком такого кола суб'єктів, як громадяни України; цей конституційний обов'язок полягає в: 1) забезпеченні оборони України; 2) захисті суверенітету України; 3) захисті територіальної цілісності України; 4) захисті недоторканності України; виконання цього обов'язку передбачає проходження добровільно чи за призовом військової служби; проходження військової служби є формою виконання обов'язку громадянина України; в законодавстві України має бути закріплено спеціальний статус військовослужбовців, а також унормовано порядок проходження військової служби громадянами України;

2) щодо обов'язку сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом встановлено, що приписи ст. 67 Конституції України мають бути розвинуті в законодавстві України; компетенція контролюючих органів має бути визначена в законодавстві і це законодавство має бути якісним; в

законодавстві України та на практиці мають бути розмежовані такі поняття – податковий бог фізичної особи та податковий борг платника податків, а також поняття заборони виїжджати за кордон і обмеження права виїжджати за кордон; практика застосування законодавства має йти таким шляхом, щоб запобігати порушенням права особи на недоторканість житла з одного боку, і забезпечувати виконання обов’язків особи зі сплати податків; в законодавстві України мають бути чітко зазначені підстави застосування адміністративного арешту майна платника податків, а також коло тих заходів, які можуть вживатися державою для забезпечення виконання платником податків своїх обов’язків;

3) щодо обов’язку неухильно дотримуватися Конституції України та законів України встановлено, що в законодавстві України мають бути закріплена відповідальність за виявлення неповаги до людини з боку таких суб’єктів як держава та її громадяни.

10.3 врахуванням досвіду конституційно-правового регулювання обов’язку захищати Вітчизну в Австрії – державі-члені ЄС, яка підтримує і захищає свій постійний нейтралітет, аргументовано, такий підхід до конституційно-правового регулювання обов’язку захищати Вітчизну в Україні, який міг би бути використаним при внесенні змін до ст. 65 Конституції України: закріпити обов’язок держави вести всебічну оборону України, а також положення, відповідно до якого за неналежне виконання цього обов’язку передбачено відповідальність держави; до кола суб’єктів, на яких покладається оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності визначити не лише Збройні Сили України, а й такий суб’єкт як держава; закріпити нейтралітет України, а також що він підтримується і захищається державою; закріпити положення, які б були присвячені всеохоплюючій обороні України.

Обґрунтовано, що для формування засад створення інституту конституційних обов'язків громадян України необхідним є створення певної ієрархічної системи норм права. В основі такої системи мали б бути норми-принципи, які б втілювали основні засади її функціонування. Ці норми-принципи були б спеціальними для інституту конституційних обов'язків громадян України.

11. Категорія «інтерес» має подвійну сутність: і об'єктивну, і суб'єктивну.

Поняття «інтересів суспільства» необхідно розуміти широко. Англійську фразу «в інтересах суспільства» не можна розуміти як таку, що вимагає застосування державою заходів з забезпечення виконання людиною і громадянином конституційних обов'язків в інтересах широкого загалу чи отримання суспільством взагалі прямої вигоди від такого передання. Заходом, здійсненим «в інтересах суспільства» є виконання політики, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості в суспільстві.

Критерій відповідності «суспільним інтересам» у нормі закону стосовно вжиття державою певних заходів для забезпечення виконання особою конституційного обов'язку задовольняється лише тоді, коли мета вжиття заходів, передбачених нею, полягає в загальних інтересах на благо суспільства загалом. Якщо мета полягає в виконанні законної соціальної політики, то це здійснюється «в інтересах суспільства». Залежно від обставин примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої може становити законний засіб забезпечення суспільних інтересів.

12. Правомірним з огляду на ст. 1 Протоколу 1 Конвенції є заходи, які здійснює держава з метою впровадження соціальної, економічної чи іншої політики, яку передбачає закон і може відповідати «суспільним інтересам», навіть якщо суспільство в цілому безпосередньо не користується і не володіє цим майном. Обов'язок початкової оцінки як існування проблеми суспільного значення, яка виправдовує як заходи з забезпечення виконання людиною і громадянином свого

конституційного обов'язку, так і проблеми необхідності заходів з усунення несправедливості, лежить на національних органах влади.

Рішення з прийняття законів щодо вжиття заходів з забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку має ухвалюватись після розгляду політичних, економічних, соціальних питань, стосовно яких у демократичному суспільстві можуть існувати досить різні думки. Держава має навести аргументи, що вжиття нею заходів з забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку відповідає інтересам суспільства.

Захід, який вживає держава для забезпечення виконання людиною і громадянином свого конституційного обов'язку, має не лише ставити – як за фактами, так і в принципі – законну мету "в інтересах суспільства", а й забезпечувати при цьому належне пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою.

13. «Справедлива рівновага» – це забезпечення державою балансу між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Необхідну рівновагу є не забезпеченою, якщо на особу покладається «особистий і надмірний тягар».

Підхід Європейського суду з прав людини полягає в тому, що:

- в питанні справедливої рівноваги міркування щодо наявності та розміру компенсації мають суттєве значення;
- відчуження майна в суспільних інтересах, без виплати при цьому компенсації, може бути виправданим лише за наявності виняткових обставин;
- умови компенсації мають суттєве значення для оцінки того, потребує оцінки чи забезпечує оспорюване законодавство справедливу рівновагу між різними залученими в справу інтересами, і особливо для з'ясування, чи не покладає це законодавство непропорційний тягар на заявників;

- ст. 1 Протоколу 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не гарантує права на повну компенсацію за всіх обставин: законні цілі забезпечення «інтересів суспільства», які передбачаються заходами економічної реформи чи заходами, призначеними забезпечити більшу соціальну справедливість, можуть диктувати необхідність неповного відшкодування ринкової вартості такого майна, але вибір умов компенсації не має виходити за межі широкої свободи розсуду, яка надається державі у цій сфері;

- різні підходи до осіб не становлять дискримінації, якщо вони мають «об'єктивне і справедливе виправдання»: можуть існувати досить вагомі підстави для встановлення відмінностей у компенсаційному законодавстві стосовно громадян та іноземців, здійснюваного в контексті соціальної реформи; можуть існувати законні підстави вимагати від громадян нести більший тягар у суспільних інтересах, ніж несуть іноземці.

14. Держава має право вводити в дію такі закони, які вважає за потрібне для забезпечення сплати податків і зборів. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод надає державам повноваження вводити в дію будь-які фінансові закони, які вони вважають за необхідне - завжди за умови, що заходи у цій сфері не становитимуть свавільної конфіскації.

Критеріями дотримання справедливого балансу між конкуруючими інтересами є такі:

1) мета вжиття заходів зі сторони держави - підтримання фінансової стабільності системи оподаткування та викорінення шахрайських зловживань в даній системі;

2) заходи співмірні праву компанії-заявника на мирне користування своєю власністю.

15. Критеріями повного виконання носієм обов'язку зі сплати ПДВ є такі:

1) суб'єкт – носій обов'язку зі сплати ПДВ повністю виконав свої обов'язки із декларування ПДВ;

2) постачальник-контрагент в кінцевому результаті також виконав свої обов'язки із декларування ПДВ;

3) постачальник-контрагент в кінцевому результаті виконав свої обов'язки із декларування ПДВ з затримкою, але його контрагент:

а) або сплатив ПДВ до державного бюджету, або

б) відніс до складу податкового кредиту суму ПДВ, який він сплатив своїм власним постачальникам за придбані товари, а різницю перерахував до державного бюджету.

Держава не має обмежено тлумачити положення щодо податкового кредиту і на підставі цього відмовлятися визнати право суб'єкта на податковий кредит, а також здійснювати це за відсутності будь-якої оцінки наслідків для державного бюджету у результаті несвоєчасного виконання постачальником своїх обов'язків зі сплати ПДВ.

Для попередження обманних зловживань системою оподаткування ПДВ держава/держави-члени ЄС можуть вжити відповідних засобів щодо недопущення, зупинення чи покарання за такі зловживання за умови, що держава/держави-члени ЄС володіють інформацією про такі зловживання зі сторони певної фізичної чи юридичної особи.

16. Держава виходить за розумні межі і порушує справедливий баланс, що має підтримуватися між вимогами загальних інтересів і вимогами захисту права власності, якщо національна влада – за відсутності

1) будь-яких вказівок на пряму участь фізичної чи юридичної особи у зловживаннях, пов'язаних зі сплатою ПДВ, що нараховується при низці операцій з поставок, або

2) будь-яких вказівок на обізнаність про таке порушення, – все-таки карас одержувача оподаткованої ПДВ поставки, який повністю виконав свої зобов'язання, за дії чи бездіяльність постачальника, який знаходився поза контролем одержувача та щодо якого не було засобів відстеження і забезпечення його старанності.

17. Баланс інтересів при забезпеченні виконання людиною і громадянином обов'язку зі здобуття шкільної освіти на окупованих територіях не дотримано, якщо для виконання конституційного обов'язку здобути шкільну освіту бенефіціарам не забезпечено навчання державною мовою або однією з державних мов, залежно від ситуації.

Для виконання обов'язку людини і громадянина зі здобуття шкільної освіти держава має вжити такі заходи, які:

- 1) забезпечують можливість плюралізму в освіті;
- 2) піклуватися про те, щоб знання, які включені в програму, доносилися в об'єктивний, критичний та плюралістичний спосіб;
- 3) не переслідують мету ідеологічного виховання.

При вжитті заходів для забезпечення виконання людиною і громадянином конституційного обов'язку зі здобуття шкільної освіти, держава може вживати такі заходи, які є обмежувальними, але вони мають відповідати таким критеріям:

- 1) обмеження є передбачуваними для тих, кого вони стосуються;
- 2) обмеження переслідують правомірну мету;
- 3) існування розумного зв'язку пропорційності між використаними засобами та метою, на досягнення якої вони були спрямовані.

Не забезпеченням державою виконання конституційних обов'язків щодо дітей в контексті здобуття дітьми шкільної освіти є ситуації, коли:

- 1) батькам необхідно обирати: або направити своїх дітей у школи, де вони будуть змушені на шкоду собі проходити навчання впродовж усієї середньої школи

з поєднанням мови та абетки, яке вони вважають штучним і яке не визнається більше ніде у світі, або наразити своїх дітей на тривалі подорожі та/або низькоякісні умови, переслідування та залякування;

2) батькам необхідно обирати: або направити своїх дітей у школи, в яких навчальні матеріали, підготовлені в радянські часи і використовуються, або направити своїх дітей у школи, де використовуються сучасні матеріали, але подорож до яких (шкіл) є тривалою та/або має місце переслідування та залякування дітей, які обрали школи, де навчання здійснюється за сучасними матеріалами.

Заходи мовної політики, які вживаються державою, є такими, що не забезпечують виконання людиною і громадянином обов'язку здобути шкільну освіту, якщо:

1) мовна політика спрямована на впровадження мови та культури певної громади відповідно до загальних політичних цілей об'єднатися з іншою державою, відділившись від суверенної держави;

2) мовна політика спрямована на укорінення сепаратистської ідеології.

18. Щодо забезпечення виконання людиною і громадянином обов'язку зі здобуття шкільної освіти в разі окупації частини території однією з держав-учасниць Ради Європи іншою державою-учасницею Ради Європи, вважається, що держава, частина території якої окупована, вжила заходи на виконання цих обов'язків, якщо вони відповідають таким критеріям:

1) держава, частина території якої окупована, утримується від підтримки сепаратистського режиму;

2) держава, частина території якої окупована, діє, уживаючи всі політичні, правові та інші доступні їй заходи, для відновлення контролю над окупованою територією;

3) держава, частина території якої окупована, вживає усіх доступних їй заходів у ході переговорів з владою держави-агресора та місцевою владою на окупованих територіях;

4) уряд держави, частина території якої окупована, оплатив: оренду та ремонт нових шкільних приміщень; усе обладнання для шкіл; виплатив заробітну плату персоналу та транспортні витрати.

19. При співвідношенні обов'язку не завдавати шкоду природі, який кореспондується із правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля, з іншими правами та обов'язками, зокрема правом на здійснення підприємницької діяльності, пріоритетним завжди повинно залишатися критерій непорушності права на безпечне довкілля, адже відповідно до ч.1 ст.3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Реалізація публічних інтересів щодо розвитку економіки, розширення інфраструктури, залучення інвестицій, а також приватних інтересів, зокрема щодо здійснення будівництва можлива виключно за умови, що при цьому не буде заподіяно шкоди життю і здоров'ю людини, а також буде дотримано обов'язок не заподіювати шкоду природі. В цьому контексті потребує суттєвого удосконалення процес оцінки впливу на довкілля проектів будівництва, така оцінка має відбуватися не формально чи з огляду на корупційні чинники, вона має здійснюватися із залученням наукових, експертних і суспільних кіл, авторитет і фаховість яких ні у кого не викликала б сумнів. Необхідно забезпечити безумовне право громадськості на участь у обговоренні відповідних проектів, людям має бути забезпечено доступ до необхідної інформації. Для удосконалення правового регулювання цих правовідносин доцільно використати передовий досвід країн ЄС.

ВИСНОВКИ

1. Вивчено еволюцію поглядів вчених-конституціоналістів на поняття та зміст конституційних обов'язків людини та громадянина, засоби їх забезпечення, встановлено такі основні трансформаційні чинники, що активізували наукові дослідження інституту обов'язків людини і громадянина: закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини; запровадження громадянства ЄС; поглиблення інтеграції між державами-учасницями ЄС, між ЄС та третіми країнами, які не є членами ЄС; розвиток громадянського та політичного суспільства; зростання масштабів та рівня загроз міжнародному миру та безпеці.

Встановлено таку періодизацію процесу розвитку теоретико-правової думки з правового забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках ЄС: 50-60-ті роки ХХ ст. – теоретико-правове обґрунтування необхідності закріплення в конституційному законодавстві держав-учасниць ЄС обов'язків людини і громадянина як складової конституційно-правового статусу людини і громадянина, основних засобів їх забезпечення; 70-ті роки ХХ ст. – розвиток ідеї посилення ефективності забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина, формування концепції громадянства Європейського Союзу; 80-ті роки ХХ ст. – розробка концепції європейського громадянства як форми особистої ідентифікації з європейським співтовариством, а також ідеї особливих прав громадян Співтовариства (активне, пасивне виборче право, право на доступ до офіційних служб ЄС) та обов'язків; 90-ті роки ХХ ст. – порушується проблема «ієрархії» загальноєвропейського та національного громадянства, обов'язків людини і громадянина країни-учасниці ЄС та обов'язків громадянина ЄС, механізмів забезпечення їх виконання, а також виконання конституційних обов'язків особою в разі множинного громадянства; у нових

державо-членах ЄС (у яких у 50-80-х роках ХХ ст. панувала радянська правова доктрина) розробляються моделі забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина; 2000 – 2007 рр. – розвиток ідеї, що обов'язки громадянина ЄС не витісняють обов'язки людини і громадянина держави-учасниці ЄС, а лише доповнюють їх, як і засоби забезпечення виконання цих обов'язків; 2007 р. – сьогодні – утвердження ідеї, що громадянства ЄС незалежно від громадянства держави-учасниці ЄС не може існувати, засоби забезпечення обов'язків громадян ЄС та конституційних обов'язків людини і громадянина країни-учасниці ЄС є елементами механізму забезпечення обов'язків людини і громадянина;

2. Сформульовано авторське визначення понять: правове забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина – це система організаційно-правових (інституційних) та нормативно-правових засобів впливу, за допомогою яких створюються можливості для виконання людиною та громадянином конституційного обов'язку, а в разі порушення або загрози порушення його виконання застосовується примус компетентним органом (державні органи, органи місцевого самоврядування, уповноважені державою недержавні організації) в процесі юрисдикційної діяльності або в процесі позаюрисдикційної діяльності; засіб забезпечення конституційних обов'язків людини та громадянина – це інструменти, за допомогою яких здійснюється заснований на праві вплив на суспільні відносини, які виникають при виконанні людиною та громадянином конституційного обов'язку, метою якого є належне сумлінне виконання цього обов'язку або утримання від порушення юридичної заборони. Встановлено коло засобів забезпечення конституційних обов'язків людини та громадянина.

3. Встановлено такі етапи розвитку правового регулювання забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках Європейського Союзу

та їх характерні риси: 1) до Другої світової війни – відсутність інституту обов'язків у конституціях держав-засновниць ЄС; 2) 1948 – 1969 рр. – закріплення обов'язків людини і громадянина в міжнародних договорах з прав людини, прийнятих в рамках ООН та Ради Європи, юридичних заборон у первинному праві ЄС, імплементація норм цих договорів у національне законодавство країн-учасниць ЄС; 3) 1969 р. – 1986 рр. – розвиток принципу пропорційності обмеження прав і свобод осіб, які порушують виконання конституційних обов'язків; 4) 1986 – 1992 рр. – закріплення в праві ЄС норм, відповідно до яких прямопропорційної залежності між правами людини і громадянина та її обов'язками немає, а є усталений зв'язок, імплементація цих норм до законодавства країн-учасниць ЄС; розвиток конституційно-правового регулювання забезпечення виконання обов'язків батьків дитини, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом; 4) 1992 р. – 2000 р. – запровадження інституту громадянства ЄС – додаткового (субсидіарного) до національного громадянства; імплементація в національне законодавство ЄС норм Маастрихтського договору 1992 р. щодо громадянства ЄС та заборони дискримінації, розвиток правового регулювання суспільних відносин, які виникають при виконанні конституційних обов'язків людини і громадянина в разі множинного громадянства; 5) 2000 р. – 2009 рр. – закріплення обов'язків особи в первинному праві ЄС на додаток до тих, що походять з громадянства держави-члена ЄС; 6) 2009 р. – сьогодні – принцип належного сумління при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків – одна з засад конституційного ладу.

4. Аргументовано, що принцип належного сумління при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків – одна з засад конституційного ладу, а також доведено факт еволюції принципу належного сумління при виконанні обов'язків особи в праві ЄС та конституційних

обов'язків людини і громадянина в законодавстві країн-учасниць ЄС від принципу до цінності.

5. Обґрунтовано, що міжнародні договори з прав людини універсального характеру є структурним елементом нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. Серед таких міжнародних договорів виявлено такі, що містять обов'язки людини і громадянина, а також свідчать про необхідність створення ефективного нормативно-правового механізму забезпечення виконання цих обов'язків: Загальна Декларація прав людини (ст. 1, ст. 29), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 19, ст. 24), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (Преамбула), Конвенція про права дитини 1989 р. (ст. 7).

6. Виявлено коло обов'язків людини в ЄС: дотримання рівноправності між жінками та чоловіками щодо оплати праці; недискримінація; повага людської гідності; отримання обов'язкової освіти; завершення обов'язкової шкільної освіти; коло обов'язків громадянина ЄС: відслужити військову службу стосовно однієї із держав-учасниць ЄС; перебувати на обліку як військовозобов'язані запасу в одній із держав-членів ЄС.

За різними критеріями обов'язки людини і громадянина в державах-членах ЄС класифіковано на такі групи: 1) за критерієм «суб'єкт»: обов'язки людини; обов'язки громадянина; 2) за критерієм «форма реалізації»: індивідуальні; колективні; 3) за критерієм «зміст»: економічні; соціальні; культурні; політичні; інші; 4) за критерієм «джерело» закріплення: закріплені в установчих договорах ЄС; закріплені в міжнародних (додаткових) угодах ЄС з міжнародними організаціями та іншими країнами; закріплені в регламентах, директивах, рекомендаціях; висновках; міститься в рішенні Суду ЄС, висновках Суду ЄС; міститься в національному законодавстві держав-учасниць ЄС, третіх країн; 5) за

критерієм кола суб'єктів, стосовно яких їх закріплено: стосовно інших людей; стосовно світової спільноти; стосовно майбутніх поколінь.

7. Встановлено, що структурними елементами нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина в країнах-учасниках ЄС є міжнародні договори з прав людини, міжнародно-правовий звичай, загальні принципи права, допоміжні джерела – рішення міжнародних судових установ.

Виявлено норми в праві ЄС, які є структурними елементами нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина і які імplementовані в національне конституційне законодавство країн-учасниць ЄС: первинне право – Договір про заснування Європейської Спільноти (ст. 17 (21); Хартія Європейського Союзу про основні права (преамбула, ст. 1, 14, 24, 54); вторинне право – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 2-5, ст. 8-10, ст. 14), Європейська соціальна хартія (ст. ст. 8, 17, 21). Встановлено, що ті угоди з прав та обов'язків людини і громадянина, які укладено окремими державами-членами ЄС, з державами, які не є членами ЄС, визнаються джерелами права ЄС у виняткових випадках, а в обов'язковому – є джерелами національного права держав-сторін такої угоди; якщо регламент з забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина має характер прихованої директиви, то він не має юридичної сили без його імplementації в національне законодавство держав-членів ЄС.

8. Обґрунтовано, що для формування засад створення інституту конституційних обов'язків громадян України необхідним є створення певної ієрархічної системи норм права. В основі такої системи мали б бути норми-принципи, які б утілювали основні засади її функціонування. Ці норми-принципи були б спеціальними для інституту конституційних обов'язків громадян України.

9. Виявлено особливості забезпечення реалізації податкового обов'язку в країнах Європейського Союзу: в Угорщині правові засоби забезпечення виконання обов'язку зі сплати податків застосовуються до громадян Угорщини, на відміну від Конституції України, Польщі, Італії, Іспанії, відповідно до яких вони застосовуються до кожного; мета застосування цих засобів відповідно до Конституції Польщі – нести визначені в законі публічні обтяження і інші повинності, в тому числі платити податки», відповідно до Конституції Італії - брати участь в державних витратах, згідно з Конституцією Іспанії - брати участь у суспільних витратах; Конституція України та Конституція Угорщини мету сплати податків і зборів в своєму тексті не містить; в Україні та Польщі, Італії забезпечення виконання обов'язку зі сплати податків здійснюється за рахунок коштів, майна платника податків, в Угорщині - доходів та майна, в Іспанії – економічних можливостей; в Конституції Італії та в Конституції Іспанії закріплено прогресивне оподаткування; в Конституції Іспанії на відміну від Конституції Італії закріплено, що податкова система має бути справедливою, і саме в конституції зазначено такі принципи, на яких справедлива податкова система має бути заснована: принцип рівності; принцип прогресивного оподаткування; в Конституціях України, Польщі, Угорщини, Італії про принципи податкової системи не йдеться - вони закріплені в національному законодавстві цих держав, яке розвиває положення конституції.

10. Визначено, що загальне декларування доходів та майна фізичними особами передбачено в деяких країнах ЄС, однак його застосування доволі обмежено. У той самий час у частині 2 статті 67 Конституції України міститься невдале формулювання обов'язку декларування для всіх громадян, оскільки, з одного боку, встановлюється обов'язок подавати декларації тільки для громадян, отже, не поширюється на осіб без громадянства, які можуть бути резидентами України, отримувати доходи та мати обов'язок сплачувати податки. З іншого

боку, встановлення загального обов'язку декларування доходів для всіх без винятку громадян є також не виправданим, особливо щодо тих доходів, які отримуються виключно від податкових агентів. Запровадження загального декларування з огляду на чисельність населення України та кількість платників податків – фізичних осіб суттєво ускладнить адміністрування податку податковими органами, натомість значна частина фізичних осіб в Україні не має достатнього рівня знань, досвіду, навичок та технічних можливостей для самостійного заповнення та подання податкових декларацій.

11. Вказано, що важливим аспектом визначення засобів виконання податкового обов'язку в країнах ЄС є організація податкового контролю та функціонування системи органів, що його здійснюють. Розкрито основні засади організації роботи податкових органів у Німеччині, Нідерландах, Франції та інших країнах. Зауважено, що в країнах ЄС за інституційною ознакою статус податкових органів доволі стабільний, на відміну від України, де відсутня цілісна концепція реформи органів податкової служби.

Запропоновано у частині 2 статті 67 Конституції України словосполучення «податкові інспекції» замінити на більш загальне поняття «податкові органи», адже назва й статус низових органів податкової служби в процесі їх реорганізації може змінюватися, тоді як фактично норма конституції звужує поле для удосконалення структури податкових органів, передбачаючи необхідність існування в їх системі саме податкових інспекцій, а не будь яких інших структурних підрозділів (управлінь, департаментів, відділів тощо).

12. Уточнено поняття інституційного механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків в Україні та Європейському Союзі – це поліелементна система, що об'єктивізується в сукупності органів державної влади та місцевого самоврядування, та такому «мета-елементі» як інститути громадянського суспільства, які здійснюють вплив на суспільні відносини, які виникають при

виконанні людиною та громадянином конституційного обов'язку, метою якого є належне сумлінне виконання цього обов'язку або утримання від порушення юридичної заборони.

Встановлено, що в Конституціях Литви та Естонії закріплено норми, що регулюють відносини між державою і громадянами, органами державної влади у зв'язку з агресією (Конституція Естонії) та збройною агресією (Конституція Литви). Конституції України та Латвії таких норм не містять. Розроблено пропозиції з доповнення Конституції України положеннями, які б були фундаментом регулювання відносин між державою і громадянами, органами державної влади у зв'язку з агресією проти України.

13. Виявлено такі особливості конституційно-правового закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції Латвії: закріплює такий обов'язок, як захист державних інтересів, і не конкретизує, що його структурним елементом є обов'язок захищати Вітчизну; суб'єктом, на якого покладено цей обов'язок, є держава – Латвія; у Конституції Литви – не закріплено обов'язок держави, народу чи громадян Литви з захисту Вітчизни; як структурний елемент суб'єктивного юридичного права на працю закріплено проходження служби у війську або альтернативна служба, праця громадян під час війни; обов'язок з праці під час війни покладається на таких суб'єктів, як громадяни Литви; у Конституції Естонії – закладено фундамент конституційно-правового регулювання державної оборони в мирний та у воєнний час; як окремий обов'язок із захисту Вітчизни не закріплюється; визначено коло суб'єктів, на яких покладено обов'язок захищати незалежність держави – це громадяни держави.

14. Встановлено, що Конституційним Судом України було ухвалено рішення щодо таких конституційних обов'язків, як: захист Вітчизни, сплата податків і зборів, додержання Конституції України та законів України. Виявлено такі підходи, що містяться в рішеннях Конституційного Суду України, щодо

забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина: 1) щодо обов'язку захищати Вітчизну встановлено, що суб'єктом, функцією якого є обов'язок із захисту держави, забезпечення її безпеки, є весь Український народ; військова служба є не функцією, а конституційним обов'язком такого кола суб'єктів, як громадяни України; цей конституційний обов'язок полягає в: 1) забезпеченні оборони України; 2) захисті суверенітету України; 3) захисті територіальної цілісності України; 4) захисті недоторканності України; виконання цього обов'язку передбачає проходження добровільно чи за призовом військової служби; проходження військової служби є формою виконання обов'язку громадянина України; у законодавстві України має бути закріплено спеціальний статус військовослужбовців, а також унормовано порядок проходження військової служби громадянами України; 2) щодо обов'язку сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, визначених законом, встановлено, що приписи ст. 67 Конституції України мають бути розвинуті в законодавстві України; компетенція контролюючих органів має бути визначена в законодавстві, і це законодавство має бути якісним; у законодавстві України та на практиці мають бути розмежовані такі поняття – податковий борг фізичної особи та податковий борг платника податків, а також поняття заборони виїжджати за кордон і обмеження права виїжджати за кордон; практика застосування законодавства має йти таким шляхом, щоб запобігати порушенням права особи на недоторканність житла, з одного боку, і забезпечувати виконання обов'язків особи зі сплати податків; у законодавстві України мають бути чітко зазначені підстави застосування адміністративного арешту майна платника податків, а також коло тих заходів, які можуть вживатися державою для забезпечення виконання платником податків своїх обов'язків; 3) щодо обов'язку неухильно додержуватися Конституції України та законів України встановлено,

що в законодавстві України має бути закріплена відповідальність за виявлення неповаги до людини з боку таких суб'єктів, як держава та її громадяни.

15. Аргументовано такий підхід до конституційно-правового регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Україні, який міг би бути використаним при внесенні змін до ст. 65 Конституції України: закріпити обов'язок держави вести всебічну оборону України, а також положення, відповідно до якого за неналежне виконання цього обов'язку передбачено відповідальність держави; до кола суб'єктів, на яких покладається оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності включити не лише Збройні Сили України, а й такий суб'єкт як держава; закріпити нейтралітет України, а також положення про те, що він підтримується і захищається державою; закріпити положення, які б були присвячені всеохопній обороні України.

16. Розроблено пропозиції з вдосконалення Конституції України, Митного кодексу України, Податкового кодексу України, Сімейного кодексу України, Кодексу законів про працю України, Основ законодавства України про охорону здоров'я, Закону України «Про Кабінет міністрів України», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», спрямовані на вдосконалення конституційно-правового регулювання в Україні суспільних відносин, які виникають при виконанні людиною і громадянином конституційних обов'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підруч. К. : Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254. Відом. Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Deshko L. M., Bysaga Y.M., Zaborovsky V.V. Protection of human rights by the Constitutional Court of Ukraine in the field of health care. Georgian Medical News. 2019. №9 (294). P. 165-171.
4. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России. М.: Инфра*М-Норма, 1997. 298 с.
5. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. М.: Юристъ, 1997. 613 с.
6. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2002.
7. Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. М.: Изд-во МГУ, 1972. 298 с.
8. Пуффендорф С. О должности человека и гражданина: В 2-х кн. Кн. 1 и 2. СПб., 1726. 537 с.
9. Гегель Г.В. Философия права / Авт. вступ. ст. и примеч. В.С.Нерсисянц; АН СССР, Ин-т философии. М.: Мысль, 1990. 524 с.
10. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2-х т. Т. 2: Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: Типография М.М.Меркушева, 1910. 758 с.

11. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: Вып. 3. М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1912. 698 с.
12. Успенский Л. Очерки по юридической технике. Ташкент: Изд-во Акц. о-ва "Средазкнига", 1927. 219 с.
13. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 293 с.
14. Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 187 с.
15. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М.: Наука, 1979. 229 с.
16. Масленников В.А. Конституционные обязанности советских граждан. М.: Знание, 1970. 48 с.
17. Масленников В.А. Конституционные обязанности граждан. Конституционный статус личности в СССР. М.: Юрид. лит., 1980. С. 84-100.
18. Федотов М.А. Конституционный статус советского гражданина (вопросы теории): Учеб. пособие. Мин. высш. и средн. спец. образования СССР. М.: Всесоюз. юрид. заочн. ин-т., 1982. 71 с.
19. Ем В.С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей. Вестн. Моск. ун-та: Сер. 11: Право. 1981. № 1. С. 56-62.
20. Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). М.: Юрид. лит., 1968. 142 с.
21. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 293 с.
22. Еременко Ю.П. Советская Конституция и законность / Науч. ред. Ржевский В.А. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. 164 с.
23. Права человека: Сб. универсал. и регион. междунар. документов / Сост. Л.Н.Шестаков. М.: Изд-во МГУ, 1990. 205 с.

24. Гайворонская Я.В. К вопросу о понимании правовых и юридических норм. Правоведение. 2001. № 3. С. 39-45.

25. Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірій М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. К.: Ін Юре, 1997. 52 с.

26. Сапейко Л.В. Правове регулювання аліментних обов'язків батьків та дітей: Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2003. 18 с.

27. Кириченко В.В. Способи забезпечення виконання податкового обов'язку: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Національна академія державної податкової служби України. Ірпінь, 2005. 18 с.

28. Левківський Б.К. Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 - Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2004. 21 с.

29. Черновол О.П. Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 - «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2019. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:DYp3iAu6JMcJ:idpnan.org.ua/files/2019/chernovol_op_yuridichni_obov_yazki_lyudini_i_gromadyanina_teoretichni_

modeli_pravovogo_zabezpechennya_ta_realizacij.doc+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua
&client=opera.

30. Марцеляк О.В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Одеса, 2004. 473 с.

31. Dinah Shelton. Remedies in International Human Rights Law. New York: Oxford University Press, 1999. 387 p.

32. Дешко Л. М. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: порівняльно-правове дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. Київ, 2017. URL:
http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/790/dis_Deshko%20L.N..pdf

33. Deshko L. Criteria for the court's compliance with the obligation to provide justification of its decisions. Teise. 2016. №99. P. 186-193.

34. Дешко Л. Принципи та норми права в механізмі конституційно-правового забезпечення права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Юридичний вісник. 2016. №2. С. 159-165.

35. Дешко Л. Основні напрямки вдосконалення конституційно-правового забезпечення права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій. Право і суспільство. 2016. № 4. С. 3-9.

36. Deshko L. Qualification features of the circumstances introducing activity for protection of the paragraph" b" clause 3 article 35 of the convention for the protection of human rights and fundamental freedoms. ScienceRise: Juridical Science, 2019. С. 10-14.

37. Бисага Ю., Дешко Л. Міждисциплінарність як умова розв'язання комплексної проблеми щодо конституційного права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції». 2016. № 4. С. 18-21.

38. Бисага Ю., Дешко Л. Методологія дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юридичні науки. 2016. № 21. С. 14-16.

39. Дешко Л. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Ужгород, 2016. 486 с.

40. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод: Дисс...канд.юрид.наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2006. 175 с.

41. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 15. Львів: Край, 2007. 220 с.

42. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97#Text>.

43. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа

про тлумачення терміну "законодавство") від 9 липня 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text>.

44. Петров Р.А. Право Європейського Союзу: навчальний посібник / Р.А. Петров. 2-ге вид. К., «Істина», 2009. 376 с. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/18141/Petrov_Hromadianstvo_Yevropeiskoho_Soiuzu.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

45. Громадянство ЄС за рік отримали 15 400 українців: більшість у Німеччині, Польщі та Італії. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/03/30/7108144/>

46. Проблема подвійного громадянства в Україні: реалії та перспективи. URL: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/problema-podviynogo-gromadyanstva-v-ukrayini-realiyi-ta-perspektyvy/

47. Про внесення змін до закону про громадянство щодо реалізації права змінити громадянство: Проект Закону України № 6175. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61320.

48. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо удосконалення окремих положень» № 8297. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63900.

49. Гомонай В.В. Конституційно-правове забезпечення набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2020.

50. Гомонай В.В. Конституційно-правове забезпечення набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору: монографія. Ужгород, 2020. 420 с.

51. Extract from the speech made by the president of the Czech Republic Václav Havel to the European Parliament in Strasbourg on March 8th, 1994. URL: <http://www.eurplace.org/diba/citta/cartaci.html>.

52. Сайт Харківського університету. URL: http://www.sociology.kharkov.ua/afonin/forum/evr_vibor/default.asp?clubid=29.

53. Украинские ученые к 20-летию СНГ предлагают совместно изучить «как далеко разошлись друг от друга в своей идентичности братья-славяне после распада СССР». URL: [http://www.eastwest-review.com/rus/article/ukrainskie-uchenye-k-20-letiyu-sng-predlagayut-sovmestno-izuchit-ldquokak-d](http://www.eastwest-review.com/rus/article/ukrainskie-uchenye-k-20-letiyu-sng-predlagayut-sovmestno-izuchit-ldquokak-daleko-razoshlis-d)

54. Козловець М.А. Європейська ідентичність: уніфікація чи «єдність в розмаїтті»? URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_37_7.pdf

55. Гомонай В.В. Структурна організація сучасної системи державної влади та стратегічний курс України на набуття повноправного членства в ЄС та НАТО: доктринальні підходи. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 3. С. 284–291.

56. Буковський І. Історичний досвід будівництва професійних армій провідних країн світу. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/xmlui/handle/ntb/14062>.

57. Лойко О.М. Аналіз історичного досвіду військового будівництва Франції у контексті створення професійної армії України // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. 2004. № 502. С. 135–141.

58. Загальна Декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

59. Конституція Італії. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/italy/italy--r.htm.

60. Протокол 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text

61. Конституція Данії. URL:
<http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>
62. Декларація прав дитини. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
63. Конституція Іспанії. URL:
https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/spain/spain--r.htm.
64. Конституція Королівства Нідерландів Конституція Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 року
<http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>
65. Конвенція про права дитини. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
66. Гретченко Л. Найкращі інтереси дитини: актуальні питання судової практики <https://www.hsa.org.ua/blog/najkrashhi-interesy-dytyny-aktualni-pytannya-sudovoyi-praktyky/>
67. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута). URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text.
68. Європейська соціальна хартія. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
69. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму: Дис. ...докт.юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право Ужгород, 2012. 523 с.
70. Бисага Ю., Дешко Л., Нечипорук Г. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. Порівняльно-аналітичне право. 2020. №4. С. 43-49.
71. Deshko L., Vasylychenko O., Sherbak I., Galai V., Medvid A. Ukraine's international liabilities on initiation of measures for public health protection and the role

of local authorities in implementation of health care policy. Georgian medical news. 2021. Volume 312. P. 163–168.

72. Волков В.Д., Дешко Л.Н., Заблоцкий В.П. и др. Медицинское право Украины: Учебное пособие. Донецк: ДонНУ, 2005. 268 с.

73. Волков В., Дешко Л. На захист медичного права. Юридичний Вісник України. 2006. № 8. С. 8.

74. Дешко Л. Державне регулювання ціноутворення на лікарські засоби в країнах Євро-пейського Співтовариства та інших країнах. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 5. С. 113–119.

75. Петров Р.А. Право Європейського Союзу: навчальний посібник / Р.А. Петров. 3-ге вид. К., «Істина», 2011. 376 с.

76. Deshko L., Bysaga Y., Bysaga Y. Public procurement in the healthcare sector: adaptation of the administrative legislation of Ukraine to the EU legislation. Georgian Medical News. 2019. №6 (291). P. 126-130.

77. Buletsa S., Deshko L. Comprehensive Reforms of the Health Care System in Different Regions of the World. Medicine and Law. 2018. Vol. 37. No.4. P. 683-700.

78. Дешко Л.Н. Становление принципа защиты прав человека в Европейских Сообществах и Европейском Союзе. Вестник Института законодательства Республики Казахстан. 2012. №1(25). С. 135-139.

79. Buletsa S., Deshko L., Zaborovsky V. The peculiarities of changing health care system in Ukraine. Medicine and Law. 2019. Vol. 38. №3. P. 427-442.

80. Deshko L., Ivasyn O., Gurzhii T., Novikova T., Radyshevskaya O. Patenting of medicines in Ukraine through the prism of the Association Agreement with the EU and the TRIPS Agreement: improvement of medical and administrative law. Georgian Medical News. 2019. №3 (288). P. 154-158.

81. Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. Посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019.

82. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Міжнародне право: підручник. К.: Знання. 2012. 500 с.
83. Договір про функціонування ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
84. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
85. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
86. Договір про Європейський Союз. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text.
87. Loveland I. Constitutional Law, Administrative Law, and Human Rights: A Critical Introduction. Ninth Edition. Oxford University Press, 2021. 744 p.
88. Parpworth N. Constitutional and Administrative Law. Eleventh Edition. Oxford University Press, 2020. 640 p.
89. Батанова Н. М. Конституційні делікти в Україні: проблеми теорії та практики: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К., 2007.
90. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз : монографія. Харків : Право, 2018. 384 с.
91. Захист прав внутрішньо переміщених осіб: монографія / за заг. ред.: д-ра юрид. наук, проф. О.Я. Рогача; д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина; к.ю.н, доц. М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2018. 268 с.
92. Конституційне право зарубіжних країн / Н.В. Мішина, Л.М. Дешко та ін. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 644 с.
93. Кравцова З. С. Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 428 с.

94. Мяловицька Н.А. Автономія та її роль в державному будівництві (країни Європи): монографія. К.: Логос, 2009.
95. Європейська конвенція про громадянство. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004#Text.
96. Яковюк І. В. Громадянство ЄС: поняття і співвідношення з національним громадянством. Проблеми законності. 2010. №107. С. 21.
97. Покровська А. Громадянство Європейського Союзу: проблеми визначення та альтернативи. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14958/1/Pokrovska_320-325.pdf.
98. Ezer T., Deshko L., Clark N. G. et al. Promoting public health through clinical legal education: Initiatives in South Africa, Thailand, and Ukraine. Human Rights Brief. 2010. №17/27. P. 32. URL: <http://www.wcl.american.edu/hrbrief/17/2ezer.pdf>.
99. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text.
100. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
101. Європейська соціальна хартія. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
102. Шаповал В. М. Основи конституціоналізму (нарис з історії, теорії і практики) : [До 25-річчя Конституції України] / Центр політико-правових реформ. Київ : Мишалов Д. В., 2021. 116 с.
103. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учебник / рук. авт. кол. и отв. ред. Л.М.Энтин. 3-е изд., пересмотр. и доп. М.: Норма: ИНФА-М, 2011. 960 с.
104. Stauder v. City of Ulm (1969), Case 29/69, ECR 419.

105. Конституція Бельгії. URL:
<https://legalns.com/download/books/cons/belgium.pdf>.

106. CASE "RELATING TO CERTAIN ASPECTS OF THE LAWS ON THE USE OF LANGUAGES IN EDUCATION IN BELGIUM" v. BELGIUM (MERITS). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"itemid\":\[\"001-57525\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)

107. Конституція Польської республіки від 2 квітня 1997. URL:
https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/poland/poland-r.htm

108. Конституція ФРН.
https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/

109. Deshko L. Criteria for the court's compliance with the obligation to provide justification of its decisions. Teise. 2016. №99. P. 186-193.
www.zurnalai.vu.lt/teise/article/view/10121.

110. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-п#Text>.

111. Сінькевич О.В. Функції конституційного права як галузі права України: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 462 с.

112. Різник С.В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 542 с.

113. Федоренко В.Л. Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні: монограф. Київ: Вид-во Ліра, 2020. 138 с.

114. Шамрай В.В. Конституційне право в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції: теоретико-методологічний аспект: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 360 с.

115. Греца С.М. Правове регулювання адміністрування податку на додану вартість: проблемні питання українського законодавства і досвід ЄС. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Закарпатські правові читання» (19-21 квітня 2018 р.). Ужгород, 2018. С. 177-183.

116. Греца С.М. Греца Я.В. Зміст правовідносин по адмініструванню податку на додану вартість. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошук оптимальних моделей (3-4 травня 2019 р.). Ужгород, 2019. С.177-183.

117. Греца С.М., Греца Я.В. Передумови підвищення правової свідомості платників податків для забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті податків. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Закарпатські правові читання» (22-28 травня 2021 р.). Ужгород, 2021. С. 82-89.

118. Шатіло В. А. Теоретичні проблеми конституційного механізму державної влади: співвідношення організаційних структур та функцій (вітчизняний і світовий досвід): монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. 364 с.

119. Городовенко В. Конституційний Суд України як єдиний орган захисту Конституції України. Новий шлях до права: колективна монографія / Національна академія правових наук України; керівник авт. кол. А. О. Селіванов. Київ : Логос, 2021. С. 67-79.

120. Захист прав внутрішньо переміщених осіб: монографія / за заг. ред.: д-ра юрид. наук, проф. О.Я. Рогача; д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина; к.ю.н, доц. М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2018. 268 с.

121. Лотюк О.С. Конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні : монографія. К., 2014. 356 с.

122. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав людини і громадянина в Україні: Монографія. К., 2008.
123. Стефанчук Р.О., Федоренко В.Л. Всеукраїнський референдум у системі референдної демократії : монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 168 с.
124. Правовий статус людини і громадянина в Європейському Союзі. URL: <https://arm.naiu.kiev.ua/books/eulaw/info/lec6.html>.
125. A new way to law. Collective monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2021.
126. Васильченко О. П. Джерела конституційного права України. Навчальний посібник. К.: Реферат, 2010.
127. Дешко Л. Основні напрямки вдосконалення конституційно-правового забезпечення права кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій. Право і суспільство. 2016. № 4. С. 3-9. URL: <http://pravoisuspilstvo.org.ua/index.php/archiv?id=82>.
128. Дешко Л., Баранюк Ю. Метаморфоза організаційно-правових засад та практики митного контролю імпорту як об'єкта державного аудиту. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 10. С. 135-141. <http://pgp-journal.kiev.ua/index.php/archive-10-2017>.
129. Deshko L. Qualification features of the circumstances introducing activity for protection of the paragraph " b" clause 3 article 35 of the convention for the protection of human rights and fundamental freedoms. ScienceRise: Juridical Science, 2019. С. 10-14. http://journals.uran.ua/sr_law/article/view/162457.
130. Deshko L. National institutions established in accordance with the Paris principles, engaged into the promotion and protection of human rights in the system of

internal means of security. Конституційно-правові академічні студії. 2020. Вип. 2. С. 25-32.

131. Geitling selling agency for Ruhr coal et al. v. High Authority (1957), Case 2/56, ECR3.

132. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043

133. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

134. Конвенція про права дитини 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

135. Universal Declaration of Human Responsibilities. URL: <https://www.interactioncouncil.org/publications/universal-declaration-human-responsibilities>

136. Статут Міжнародного Суду ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

137. Греца С.М. Роль податкових органів у забезпеченні виконання обов'язку по сплаті податку на додану вартість. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті» (15-16 жовтня 2021 р.). Львів, 2021.

138. Гомонай В.В. Ефективність конституційно-правового механізму забезпечення набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Право та державне управління. 2019. № 1. Т. 1. С. 178–183.

139. Теорія держави і права : підручник / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина. Х.:Право, 2015. 368 с.

140. Дешко Л. Державне регулювання системи цін на лікарські засоби в Україні // Під-приємництво, господарство і право. 2007. № 6. С. 21–30.

141. Приймак А.М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. URL: http://www.nbuuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/naukma/law/2010_103/12_pryjmak_am.pdf
142. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Новік проти України» від 18 грудня 2008 р. URL: http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=490916.
143. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Єлоєв проти України» від 6 листопада 2008 р. URL: http://zakon.nau.ua/doc/?code=974_433.
144. Висновок № 11 (2008) Консультативної Ради європейських суддів «Щодо якості судових рішень». URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf
145. Дослідження «Мірило правовладдя». URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Rule_of_Law_Checklist_UKR.pdf
146. Берназюк Я. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/presentation/zmi/1011199/>
147. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 жовтня 1950 р. Офіційний Вісник України. 1998. №13. С.270-302.
148. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Щокін проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text
149. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Новік проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_442#Text
150. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Волков проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text
151. Рада Європи. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/the-coe/about-coe>.
152. Греца С.М. Забезпечення виконання обов'язку кожного сплачувати податки і збори в Україні, Польщі, Угорщині, Італії, Іспанії. Visegrad Journal on Human Rights. 2020. Issue 5. URL: <https://journal-vjhr.sk/2020-rik>

153. Податковий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
154. Конституція Угорщини. URL: https://artsandculture.google.com/entity/m07s5d_c?hl=uk
155. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-90#Text>
156. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища: Роз'яснення Вищого арбітражного суду N 02-5/744 від 27.06.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_744800-01#Text
157. Греца С.М. Види конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні та в Європейському Союзі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2021. Випуск 66. С. 46-50.
158. Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті (Конвенція Еспоо). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_272#Text.
159. Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуська Конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.
160. Директив 2003/4/ЄС та 2011/92/ЄС. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/371-2015-p#Text>.
161. Проект Закону України «Про оцінку впливу на довкілля». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72510.
162. Екологічний кодекс Італії. URL: <https://ccipu.org/ua/news/italiya-uspishno-virishue-problemi-ekologii>.

163. Греца С.М. Особливості визначення суб'єктного складу правовідносин з адміністрування податку на додану вартість. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 41. Ужгород, 2016. С. 124-126.

164. Греца С.М. Правовий статус суб'єктів адміністрування податку на додану вартість. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 54. Ужгород, 2019. С.126-128.

165. Греца С.М. Податкова застава як спосіб забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті податків і зборів. Часопис Київського університету права. 2020. № 4. С. 89-92.

166. Греца С.М. Удосконалення механізмів забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті непрямих податків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 62. Ужгород, 2020. С. 96-100.

167. Греца С.М. Застосування принципу персональної відповідальності за неналежне виконання податкового обов'язку. Visegrad Journal on Human Rights. 2020. Issue 3. URL: <https://journal-vjhr.sk/2020-rik>

168. Греца С.М. Координація зусиль світової спільноти для забезпечення виконання податкового обов'язку. Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 3. URL: <http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP-32020-Ost.pdf>

169. Конституція Угорщини: коментар. URL: <https://legalns.com>.

170. Греца С.М. Принципи та норми права в нормативно-правовому механізмі забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 4. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP-4_2020.pdf

171. Греца С.М. Обов'язки громадянина ЄС. Visegrad Journal on Human Rights. 2021. Issue 5. URL: <https://journal-vjhr.sk/2021-rik>

172. Греца С.М. Нормативно-правовий механізм забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 67. Ужгород, 2021.

173. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Р.Сз. проти Угорщини» від 2 липня 2013 р. URL: <https://taxlink.ua/ua/court/sprava-r-sz-proti-ugorshhini/>

174. Андрійченко О. Чернецька О. Практика ЄСПЛ у здійсненні правосуддя. Підприємництво, господарство і право. № 4. 2019. С.284-288

175. Адамова О. Щодо питання про обов'язок батьків утримувати дитину. Юридичний вісник. 2019, № 4. С 211-216.

176. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні. К.: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

177. Рау К.-Г. Основные начала финансовой науки: в 2-х т. / К. Г. Рау.[пер. с нем. под ред. Корсак А.].Т.1.Спб.: Типограф. Майкова, 1867. 355 с.

178. Рабинович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. К.: Атіка, 2004. 464 с.

179. Сутырин С., Погорлецкий А. Налоги и налоговое планирование в мировой экономике. СПб.: Полиус, 1998. 577 с.

180. Баринов А. С. Институт налоговых обязательств в налоговом праве Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Андрей Сергеевич Баринов. Москва, 2017. С. 30.

181. Кучеров И.И. Налоговое право России: Курс лекций; изд. 2-е, перераб. и доп. / И.И. Кучеров.М.: Центр ЮрИнфоР, 2006.448 с.

182. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права. В 6 т. Т. III: Учение о налоге / Н.П. Кучерявенко.Харьков: Легас; Право, 2005. 600 с.

183. Гетьманцев Д. О. До питання про податковий обов'язок платника податку / Д. О. Гетьманцев // Часопис Київського університету права. 2013. № 4. С. 134–137
184. Весельський М.М. Правові основи справляння податків в Україні: Дис... канд. юрид. наук. К., 2000. 213 с.
185. Греца Я.В. Зміст, правові засоби та межі податкового планування: зарубіжний досвід та українська практика. Рукопис. Дис.. докт. юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2020. 471 с.
186. Химичева Н.І. Субъекты советского бюджетного права. Саратов, 1979. 262 с.
187. Паславська Р.Ю. Система адміністрування податків в Україні. Дис...канд. екон. наук. Львів, 2014. 224 с.
188. Паславська Р. Особливості реформування податкової системи України в контексті євроінтеграції / Р.Ю. Паславська, В.М. Кміть // Формування ринкової економіки в Україні : науковий збірник. Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2010. Вип. 21 (Фінансово-економічні перспективи розвитку України в умовах глобалізації). С.360-366.
189. Олендер І.Я. Правове регулювання виконання податкового обов'язку в режимі усунення подвійного оподаткування. Дис... докт. юрид.наук. Запоріжжя, 2020. 436 с.
190. Конституція Словацької Республіки. URL: <https://legalns.com/компетентные-юристы/правовая-библиотека/конституции-стран-мира/конституция-словакии>.
191. Олійник А.Р. Регламентація податкового обов'язку: порівняльна характеристика норм Основного закону України та Румунії. / Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2013. Вип. 33. С. 27-34.

192. Конституція Литовської Республіки. URL: https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm.
193. Основной Закон Федеративной Республики Германия от 23 мая 1949 года / Конституции государств Европы: В 3-х т. М.: Изд-во НОРМА, 2001. Т.1. 585 с.
194. Покатаєв О.В. Виконання податкового обов'язку: правові проблеми та шляхи вирішення. Право та державне управління. 2020. № 1. с.104-109.
195. Кучерявенко М.П. Зміст і класифікація принципів у податковому праві. Право України. № 2. 2000. С.38-42.
196. Карасева М. В. Бюджетное и налоговое право России (политический аспект): науч. пособ. М.: ЮНИТИ, 2003. 367 с.
197. Тимченко А. М. Види примусових заходів у податковому праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Київ, 2012. 18 с.,
198. Кириченко В. В. Способи забезпечення виконання податкового обов'язку: дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2005. 207 с.
199. Маринчак Н. Є. Забезпечувальні заходи в податковому праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2014. 19 с.
200. Пришва Н. Ю. Правові проблеми регулювання обов'язкових платежів : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 / Н. Ю. Пришва ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2004. 439 с.
201. Орлюк О.П.Фінансове право. К.: Юріком Інтер, 2013. 528 с.
202. Маринчак Н. Е. Меры обеспечения в налоговом праве: понятие и особенности. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2013. № 2. С. 379–384.
203. Юр'єва О. І. Аналіз та узагальнення європейського досвіду механізму державного управління податковим боргом. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2014-2/doc/6/06.pdf>.

204. Зарубіжний досвід стягнення податкової заборгованості. URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/7020>.

205. Податкові системи зарубіжних держав: Навчальний посібник / Андрущенко В.Л., Варналій З.С., Прокопенко І.А., Тучак Т.В. К.: КондорВидавництво, 2012. 222 с.

206. Дорошенко Д.П. Примус у податковому праві. Дис... докт. юрид. наук. Запоріжжя, 2019. 424 с.

207. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. М., 1976. 85 с.

208. Будько З.М. Фінансово-правова відповідальність за вчинення податкових правопорушень. Автореферат дис...канд. юрид. наук. М.Ірпінь, 2005. 20 с.

209. Податкові системи зарубіжних держав: Навчальний посібник / Андрущенко В.Л., Варналій З.С., Прокопенко І.А., Тучак Т.В. К.: КондорВидавництво, 2012. 222с.

210. Огороднікова І.І. Особливості відповідальності за порушення порядку визначення об'єкта податку на прибуток підприємств. Фінансове право № 4 (26), 2013. С.11-14

211. Карпенко Н.В. Пеня у податковому праві. Дис.... канд.юр.наук. Ірпінь, 2019. 197 с.

212. Локальні закони країн ЄС, спрямовані на протидію ухиленню від оподаткування, та/або право ЄС? Як вижити міжнародному холдингу. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/international-tax-law/lokalni-zakoni-krayin-es-spryamovani-na-protidiyu-uhilennnyu-vid-opodatkuвання-taabo-pravo-es-yak-vi.html>.

213. Пахненко О., Семенов А. Основні засади податкової політики в країнах ЄС на сучасному етапі. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5317>.

214. Греца Я.В. Зміст, правові засоби та межі податкового планування: зарубіжний досвід та українська практика : монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 420 с.

215. Покатаєва О.В., Кучерова Г.Ю. Стратегічне планування розвитку оподаткування в країнах ЄС. Економічний вісник Донбасу. 2015. № 2(40). С.88–95.

216. Імплементація плану BEPS в Україні: проблеми і перспективи. URL: https://lhs.net.ua/wp-content/uploads/woocommerce_uploads/2017/12/2_3_Jak-Ukraina-vprovadzhuie-plan-BEPS.-RESheTNIK-Olga-radnik-Ario-Law-Firm.pdf.

217. Обов'язкове розкриття в Європейському Союзі інформації щодо транскордонних операцій, які містять ознаки агресивного податкового планування (DAC6). URL: <https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/tax-and-legal-alerts/2020/2020-04-29-dac6.html>.

218. Hretsa Y. Implementation of the BEPS plan in Ukraine to counteract aggressive tax planning. Visegrad journal of human rights. № 6 (volume 1). 2019. p.96–99.

219. Багатостороння конвенція про виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування. Ратифікована Законом України № 2692-VIII від 28.02.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376_001-16#n2.

220. Loïc Philip Les fondements constitutionnels des finances publiques / Philip Loïc // Economica. 1995. 112 p.

221. Самань В.В. Організаційно-правові засади забезпечення фіскальної функції держави органами публічної адміністрації. Дис. канд. юрид.наук. К., 2015. 220 с.

222. Вінцова Д.С. Співвідношення принципів фіскальної достатності та економічності оподаткування. Дис. канд. юрид. наук. Харків, 2015. 205 с.

223. Мулявка Д.Г., Олійник О.Д. Повноваження фіскальних органів України та держав – членів Європейського Союзу. Альманах міжнародного права. 2015, вип.8. С.81-89

224. Податкові системи зарубіжних держав: Навчальний посібник / Андрущенко В.Л., Варналій З.С., Прокопенко І.А., Тучак Т.В. К.: КондорВидавництво, 2012. 222с.

225. Чуприна А.А. Функціонування податкової служби Нідерландів: уроки для України. Вісник Національної академії державного управління. 2009. № 8. С. 134–142.

226. Податкові системи зарубіжних держав: Навчальний посібник / Андрущенко В.Л., Варналій З.С., Прокопенко І.А., Тучак Т.В. К.: КондорВидавництво, 2012. 222с.

227. Стародуб Д.М. Правове регулювання доходів фізичних осіб: порівняльна характеристика України та країн СНД. Дис...канд.юрид.наук. Ірпінь, 2017. 207 с.

228. Податкове право: Навч.посіб. /Г.В.Бех, О.О.Дмитрик, Д.А.Кобильнік та ін./ За ред.проф.М.П.Кучерявенка. К.: Юріком Інтер, 2008. 701 с.

229. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99#Text>

230. Теремецький В. І. Класифікація суб'єктів податкових правовідносин. Форум права. 2011. № 4. С. 741–748.

231. Коломеец Д. С. Правовое положение налогового агента в Российском и зарубежном законодательстве : дис. канд. юрид. наук : 12.00.14. 2011. 178 с.

232. Стріяшко Г.М. Податкові агенти як суб'єкти податкового права. Дис... канд. юр. наук. Ірпінь, 2017. 203 с.

233. Мельничук О.Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду: Дис....канд.юрид.наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2015. 459 с.

234. Марцеляк О.В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Одеса, 2004. 473 с.

235. Олейник А.Е., Заяц В.С. Реализация прав советских граждан в условиях формирования социалистического правового государства. Актуальные проблемы формирования правового государства / Отв. за вып. С.Б. Гаврыш. Харьков: Юрид. ин-т, 1990. С. 20-21.

236. Червякова Е.Б. Защита конституционных прав граждан средствами прокурорского надзора (проблема общенадзорной деятельности): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.10. Харьков, 1992. 219 с.

237. Васьковська В.П. Право людини на безпеку та конституційноправовий механізм його забезпечення: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.02– конституційне право; муніципальне право. К., 2006. 224 с.

238. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. М. : Юрид. лит., 1989. 288 с.

239. Анисимов П.В. Права человека и правозащитное регулирование: Проблемы теории и практики. Волгоград: ВА МВД России, 2004. 252 с.

240. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод: Дисс...канд.юрид.наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2006. 175 с.

241. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-

дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 15. Львів: Край, 2007. 220 с.

242. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

243. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: Дис.. канд.юрид.наук: 12.00.11 – міжнародне право. Київ, 2015. 225 с.

244. Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України: Дис... канд.юрид.наук: 12.00.12 – конституційне право, муніципальне право. Харків, 2015. 214 с.

245. Закон України «Про виконавче провадження» від 02 червня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1730-19#n89>.

246. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Вишняков проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d01#Text.

247. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

248. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Кацпер Новаковський проти Польщі» (Kasper Nowakowski v. Poland) від 10 січня 2017 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion>.

249. Постанова Верховного Суду від 08 квітня 2020 р. у справі № 713/1133/18, провадження № 61-47913св18. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_08_04_2020_roku_u_spravi_713_1133_18/

250. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

251. Огляд практики застосування Верховним Судом Закону України "Про виконавче провадження" у господарських справах. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Oglyad_vik_prov_Gosr_spr.pdf.

252. Завгородній В.А., Пшенична Г.Є. Конституційний обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття: стан наукових досліджень. Право і суспільство. № 6, 2013. С.20-23.

253. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Швець проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d96#Text.

254. Роздайбіда А.А. Забезпечення балансу інтересів при вирішенні податкових спорів: Дис...канд.юрид.наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Ірпінь, 2015. 202 с.

255. Золотухіна Л.О. Публічний інтерес як адміністративно-правова категорія: Автореферат дис..докт.юрид.наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запоріжжя, 2019. 40 с.

256. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ген та інші проти України» 10 червня 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f88#Text

257. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «A.V. проти Словенії». URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-a-v-proti-slovenii-tekst-rishennya/>

258. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бондар проти України» від 17 грудня 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e64#Text.

259. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хабровські проти України» (Chabrowski v. Ukraine) від 17 січня 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c87#Text.

260. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «М.Р. та Д.Р. проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c87#Text.

261. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

262. Мулявка Д.Г.Адміністративно-правові заходи забезпечення прав платників податків: Дис. канд. юрид. наук. Ірпінь, 2004. 212 с.

263. Юсупов В.А. Правоохоронні органи в умовах реформування системи виконавчої влади: дис...канд.юрид.наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Дніпропетровськ, 2015. 384 с.

264. Греца С.М., Бисага Ю.М. Ярема В.І.Сідак М.В.Правове регулювання адміністрування ПДВ в Україні: монографія. – Ужгород: видавничий дім «Гельветика», 2016. – 200 с.

265. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хаджиєва проти Болгарії». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.

266. 265. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хаас проти Німеччини» від 8 квітня 2004 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.

267. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 року № 3 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07#Text>.

268. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бейелер проти Італії» (Beyeler v. Italy). [ВП], № 33202/96, пункт 109, ЄСПЛ 2000-I.

269. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Скордіно проти Італії»(Scordino v. Italy) (№ 1) [ВП], № 36813/97, пункти 190 та 191, ECHR 2006-V.

270. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Булвес АД проти Болгарії» від 22.01.2009 р. URL: <http://www.krapka.org.ua/рішення-євросуду-булвес-ад-проти-болг/>

271. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Костенка Юрія Івановича щодо офіційного тлумачення окремих положень підпунктів 1, 2 пункту 1 Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років“ щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги“ від 16 червня 2011 року № 6-пп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-11#Text>.

272. Шаптала Є. Ю. Стимули у податково-правовому регулюванні: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Університет державної фіскальної служби України, Ірпінь, 2019. URL: <https://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/дисертація-Шаптала-Є.-Ю.-на-здобуття-наукового-ступеня-кандидата-юридичних-наук.pdf>.

273. Сіренко М. М. Податково-правове регулювання відносин податкового кредитування. Актуал. пит. вітчиз. юриспруденції. 2017. № 3. С. 146 – 148.

274. Баїк О. І. Понятійно-категоріальний апарат податкового права України. Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Університет державної фіскальної служби України, Ірпінь, 2019. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/dissertation/1682/dysertaciyanazdobuttyanaukovogostupenyadoktorayurydychnyhnaukbayikoi.pdf>.

275. Бабіч В., Поддєрьогін А. Податковий кредит з податку на додану вартість (пдв): облік, нарахування та відшкодування. Бух. облік і аудит. 2014. № 5. С. 17.

276. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобири Олексія

Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи“ від 25 квітня 2019 року № 1-р(П)/2019. URL:

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KS19005.html#:~:text=У%20Рішенні%20Конституційного%20Суду%20України,соціальний%20захист%20громадян%20С%20які%20постраждали.

277. Лук'янцев С. О. Правове регулювання оподаткування прибутку підприємств: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. URL: <https://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/Дисертація-на-здобуття-наукового-ступеня-кандидата-юридичних-наук-Лук-янцева-С.О..pdf>.

278. Закон України «Про оборону України» №1932-XII від 06.12.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

279. Про військовий обов'язок і військову службу: порівняння редакцій закону. URL: https://urist-ua.net/закони/про_військовий_обовязок_і_військову_службу/

280. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Податкового кодексу України від 12 червня 2012 року № 13-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-12#Text>.

281. Постанова Верховного Суду від 5 грудня 2019 року по справі № 260/358/19. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86162135>.

282. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від

25 березня 2021 року № 121/2021. URL:
<https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>.

283. Бисага Ю., Дешко Л., Нечипорук Г. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. Порівняльно-аналітичне право. 2020. №4. С. 43-49.

284. Дешко Л., Бондарєва К. Кібербезпека в Україні: національна стратегія та міжнародне співробітництво. Порівняльно-аналітичне право. 2018. №2. С. 379-382.

285. Deshko L., Vasylchenko O., Sherbak I., Galai V., Medvid A. Ukraine's international liabilities on initiation of measures for public health protection and the role of local authorities in implementation of health care policy. Georgian medical news. 2021. Volume 312. P. 163–168.

286. Дешко Л., Іконнікова Н.В. Імплементация рішень міжнародних судових установ в національній правовій системі. Порівняльно-аналітичне право. 2018. №1. С. 361-364.

287. Hretsa S., The duty to defend the motherland: a comparative legal analysis. European socio-legal and humanitarian studies. 2021. №1. P. 188-194.

288. Hretsa S., Constitutional duties (according to the decisions of the Constitutional court of Ukraine). Journal of social sciences, nursing, public health and education. 2021. №1. P 138-143.

289. Hretsa S., The duty of everyone to strictly abide by the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine, not to encroach on the rights and freedoms, honor and dignity of others. Journal of social sciences, nursing, public health and education. 2021. №2.

290. Греца С.М. Конституційно-правове регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Австрії та Україні. Visegrad Journal on Human Rights. 2020. Issue 6. URL:
<https://journal-vjhr.sk/2020-rik>

291. Греца С. Обов'язок захищати Вітчизну: порівняльно-правовий аналіз конституцій Прибалтійських держав та України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 4. S. 89-93.

292. Греца С. М. Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках ЄС та в Україні. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 346 с.

293. Гомонай В.В. Конституційно-правовий механізм співробітництва у сфері зовнішніх зносин глави держави, парламенту та уряду (за законодавством України та країн-учасниць ЄС). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 1. Т. 4. С. 141–147.

294. Гомонай В.В. Принципи та норми права в механізмі конституційно-правового забезпечення набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Держава та регіони. Серія: Право. 2018. № 3. С. 207–211.

295. Гомонай В.В. Зовнішньополітичні повноваження Верховної Ради України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 496–503.

296. Федоренко В. Л. Теоретичні основи системи конституційного права України: Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право, муніципальне право. К., 2005. С. 18-20.

297. Конституція Латвійської Республіки. URL: <https://www.president.lv/ru/konstituciya-latviyskoy-respubliki>.

298. Deshko L. Constitutional right to own, use and dispose the results of intellectual and creative activity: «justified expectation» for obtaining property subject to legal protection. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. Вип. 3. С. 41-48. www.dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32300

299. Дешко Л. Виконання рішень національних судів: принципи Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2012. №4. С. 167-173.

300. Кармаліта М.В. Приватний і публічний інтерес у системі податкових правовідносин: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2019. 328 с.

301. Греца С.М. Забезпечення виконання обов'язку кожного сплачувати податки і збори в Україні, Польщі, Угорщині, Італії, Іспанії. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Issue 5. URL: <https://journal-vjhr.sk/2020-rik>.

302. Греца С.М. Причини та фактори, які ускладнюють забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті податків. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 6. URL: <https://journal-vjhr.sk/2021-rik>.

303. Hretsa S., Mechanisms to ensure VAT compliance obligation in the practice of European Union countries. *Regional Revue*. 2021. №2.

304. Стратегія воєнної безпеки України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>.

305. Конституція Литовської Республіки, прийнята громадянами Литовської Республіки на референдумі 25 жовтня 1992 р. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm

306. Конституція Естонської Республіки, прийнята на референдумі 28 червня 1992 р. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/estonia/estoni-r.htm.

307. Estonia's Constitution of 1992 with Amendments through 2015. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Estonia_2015.pdf?lang=en.

308. Дем'янова О. Баланс інтересів як чинник визначення змісту верховенства права в цивільному судочинстві. *Jurnalul Juridic Național: Teorie Și Practică*. URL: http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/3/part_1/10.pdf.

309. Золотухіна Л. О. Історія розвитку національного законодавства в контексті реалізації «публічних інтересів». URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/3_2019/part_2/9.pdf

310. Рабінович П. Верховенство права як соціальноприродний феномен (контури ідеалу). Право України, 2010. № 3. С. 19-23.

311. Шилінгов В. С. Верховенство права – основоположний принцип правової системи демократичного суспільства. Часопис Київського університету права. 2009. № 2. С. 26-29.

312. Мельник Ю. В. Особливості прояву принципу верховенства права у публічній та приватній сферах. URL: http://dannew.ucoz.ru/news/osoblivosti_projavu_principu_verkhovenstva_prava_u_publichnij_ta_privatnij_sferakh/2010-06-22-477.

313. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес). Спр. № 1-10/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>.

314. Пименова Е. Н. Проблема соотношения частных и публичных интересов в российском арбитражном процессуальном праве: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.15. СГАП. Саратов, 2010. 22 с.

315. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_180#Text.

316. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Спорронг і Льоннрот». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text.

317. Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення та захисту: монографія / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, К.І. Беяков; за ред. Є.О. Харитонova, О.І. Харитонovoї, К.Г. Некіт. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 404 с.

318. Правомірні очікування : зб. ст. /за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків, 2020. 250 с.

319 Вінник, О.М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення : монографія. Київ : Атіка, 2003. С. 14–16.

320. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «East/West Alliance Limited» проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text.

321. Чепис О. Баланс і дисбаланс інтересів суб'єктів права інтелектуальної власності. Порівняльно-аналітичне право. 2020. №1. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33411/1/БАЛАНС%20І%20ДИСБАЛАНС%20ІНТЕРЕСІВ.pdf>.

322. Шугуров М.В. Баланс и дисбаланс как категории правовой реальности: системно-синергетический подход. Russian journal of legal studies. 2016. № 1 (6).С. 87–98.

323. Греца Я.В., Бисага Ю.М. Правовий механізм реалізації та захисту прав і законних інтересів суб'єктів податкових правовідносин. Ужгород: Ліра, 2007. 208 с.

324. Rosenkranz K. Wissenschaft der logischen Idee, zit., Band I. S. 311-312.

325. Рішення Європейського суду з прав людини у справі „Тімішев проти Росії”. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"languageisocode":\["UKR"\],"appno":\["55762/00","55974/00"\],"documentcollectionid2":\["CHAMBER"\],"itemid":\["001-125882"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{)

326 Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Катан та інші проти Молдови та Російської Федерації. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"tabview":\["document"\],"itemid":\["001-126861"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{)

327. Кущик В. Конфлікт між приватним і публічним інтересом та шляхи його розв'язання. Підприємництво, господарство і право. 2018. №9. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/9/33.pdf>.

328. Коломієць Т. О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації; за ред. В. К. Шкарупи. Запоріжжя: Поліграф, 2004. С. 12.

329. Раїмов Р. І., Пасічник А. В. Особливості публічного інтересу. Юридичний науковий електронний журнал. 2018. № 2. С. 151.

330. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.

331. Закон України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи“ від 25 квітня 2019 р. №1-р(II)/2019. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T079600>.

332. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи“ від 25 квітня 2019 р. № 1-р(II)/2019. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2_2019.pdf.

333. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Податкового кодексу України від 12 червня 2012 р. № 13-пп/2012. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/454-splata-podatktiv-i-zboriv>.

334. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України „Про звернення громадян“ (справа про звернення осіб, визнаних судом

недієздатними) від 11 жовтня 2018 р. № 8-р/2018. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/8_r_2018.pdf.

335. Бисага Ю., Дешко Л., Нечипорук Г. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. Порівняльно-аналітичне право. 2020. №4. С. 43-49.

336. Deshko L., Vasylchenko O., Sherbak I., Galai V., Medvid A. Ukraine's international liabilities on initiation of measures for public health protection and the role of local authorities in implementation of health care policy. Georgian medical news. 2021. Volume 312. P. 163–168.

337. Бисага Ю.М., Нечипорук Г.Ю., Берч В.В., Дешко Л.М., Орос М.М. Право народу на спротив: конституційно-правове дослідження. Ужгород, ТОВ «РІК-У», 2020. 232 с.

338. Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. Посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. С. 188-189.

339. Кириченко Ю.В. Конституційна практика нормативного регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Україні та державах континентальної Європи: порівняльний аналіз. Право і суспільство. 2012. №1. С. 84-89.

340. Федеральний конституційний закон Австрії від 10 листопада 1920 р. URL: <https://legalns.com>.

341. Deshko L. Restitutio in integrum: підходи Європейського суду з прав людини. Порівняльно-аналітичне право. 2018. №5. С. 365-368.

342. Дешко Л. Виконання рішень національних судів: принципи Європейського суду з прав людини. Публічне право. 2012. №4. С. 167-173.

343. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>.

344. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.

345. Шиленко М.В. Адміністративно-правова охорона природних ресурсів: дис... канд.юрид.наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ, 2014. 205 с.

346. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.

347. Про основи містобудування: Закон України від 16 листопада 1992 року № 2780-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text>.

348. Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: Закон України від 6 липня 1999 року № 832-XIV.

349. Оскірко А.О. Адміністративна відповідальність за порушення у сфері поводження з відходами: дис... канд.юрид.наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ, 2015. 217 с.

350. Рішення Верховного Суду від 14.11.2019 року по справі №0740/885/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85678165>.

351. Боровська І.А. Захист права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у порядку цивільного судочинства: дис... канд.юрид.наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2015. 226 с.

352. Хвесик М.А. Економіко-правове регулювання природокористування / [Хвесик М.А., Горбач Л.М., Кулаковський Ю.П.] К.: Кондор., 2004, 479 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Греца С. М. Правове забезпечення виконання конституційних обов'язків у країнах-учасниках ЄС та в Україні. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 424 с.

Статті у фахових наукових виданнях

22. Греца С.М. Особливості визначення суб'єктного складу правовідносин з адміністрування податку на додану вартість. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 41. Ужгород, 2016. С. 124-126.

23. Греца С.М. Правовий статус суб'єктів адміністрування податку на додану вартість. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 54. Ужгород, 2019. С.126-128.

24. Греца С.М. Податкова застава як спосіб забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті податків і зборів. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 89-92.

25. Греца С.М. Удосконалення механізмів забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті непрямих податків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 62. Ужгород, 2020. С. 96-100.

26. Греца С.М. Застосування принципу персональної відповідальності за неналежне виконання податкового обов'язку. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Issue 3. S. 272-276.

27. Греца С.М. Координація зусиль світової спільноти для забезпечення виконання податкового обов'язку. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 3. С. 221-227.

28. Греца С.М. Принципи та норми права в нормативно-правовому механізмі забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 929-935.

29. Греца С.М. Забезпечення виконання обов'язку кожного сплачувати податки і збори в Україні, Польщі, Угорщині, Італії, Іспанії. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Issue 5. S. 280-285.

30. Греца С.М. Конституційно-правове регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Австрії та Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Issue 6. S. 232-236.

31. Греца С. Обов'язок захищати Вітчизну: порівняльно-правовий аналіз конституцій Прибалтійських держав та України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 4. S. 89-93.

32. Греца С.М. Види конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні та в Європейському Союзі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46-50.

33. Греца С.М. Обов'язки громадянина ЄС. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 5. S. 45-50.

34. Греца С.М. Причини та фактори, які ускладнюють забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті податків. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 6.

35. Греца С.М. Нормативно-правовий механізм забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 67. С. 39-43.

36. Hretsa S., The duty to defend the motherland: a comparative legal analysis. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2021. №1. P. 188-194.

37. Hretsa S., Responsibilities of human and citizen in the European Union: sources, principles and their implementation by EU member states. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2021. №2.

38. Hretsa S., Harmonization of EU legislation in the aspect of enforcing the constitutional obligation of tax payment (on the example of value added tax). *Regional Revue*. 2021. №1. S. 27-34.

39. Hretsa S., Mechanisms to ensure VAT compliance obligation in the practice of European Union countries. *Regional Revue*. 2021. №2.

40. Hretsa S., Constitutional duties (according to the decisions of the Constitutional court of Ukraine). *Journal of social sciences, nursing, public health and education*. 2021. №1. P 138-143.

41. Hretsa S., The duty of everyone to strictly abide by the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine, not to encroach on the rights and freedoms, honor and dignity of others. *Journal of social sciences, nursing, public health and education*. 2021. №2.

Опубліковані праці апробаційного характеру

22. Греца С.М. Недоліки правового регулювання адміністрування податку на додану вартість в Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей» (22-23 квітня 2016 р.). Ужгород, 2016. С.95-99.

23. Греца С.М. Правове регулювання адміністрування податку на додану вартість: проблемні питання українського законодавства і досвід ЄС. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Закарпатські правові читання» (19-21 квітня 2018 р.). Ужгород, 2018. С. 177-183.

24. Греца С.М., Греца Я.В. Зміст правовідносин по адмініструванню податку на додану вартість. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошук оптимальних моделей (3-4 травня 2019 р.). Ужгород, 2019. С.177-183.

25. Греца С.М., Греца Я.В. Передумови підвищення правової свідомості платників податків для забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті податків. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Закарпатські правові читання» (22-28 травня 2021 р.). Ужгород, 2021. С. 82-89.

26. Греца С.М. Роль податкових органів у забезпеченні виконання обов'язку по сплаті податку на додану вартість. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті» (15-16 жовтня 2021 р.). Львів, 2021. С.73-77.